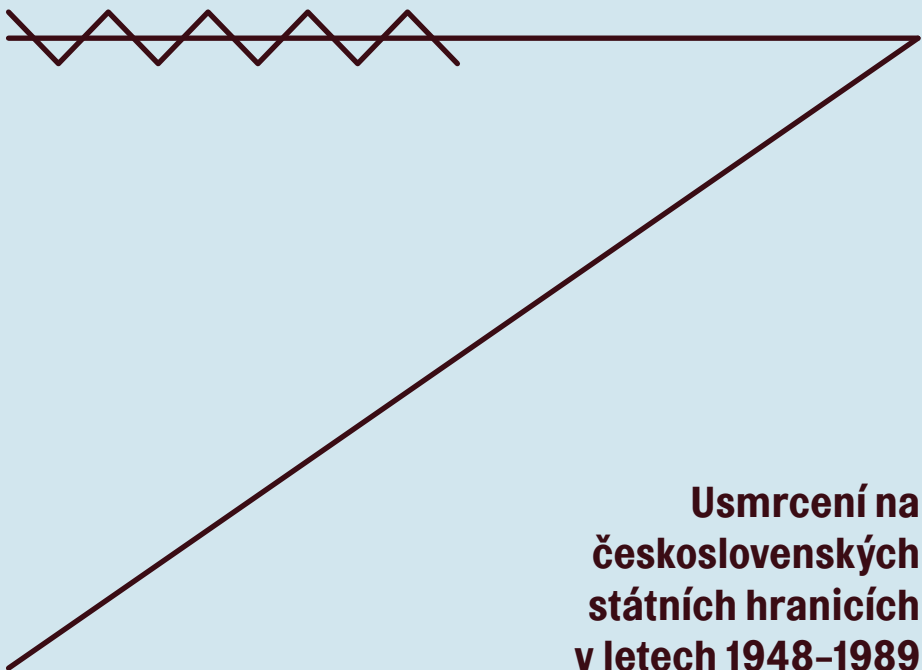
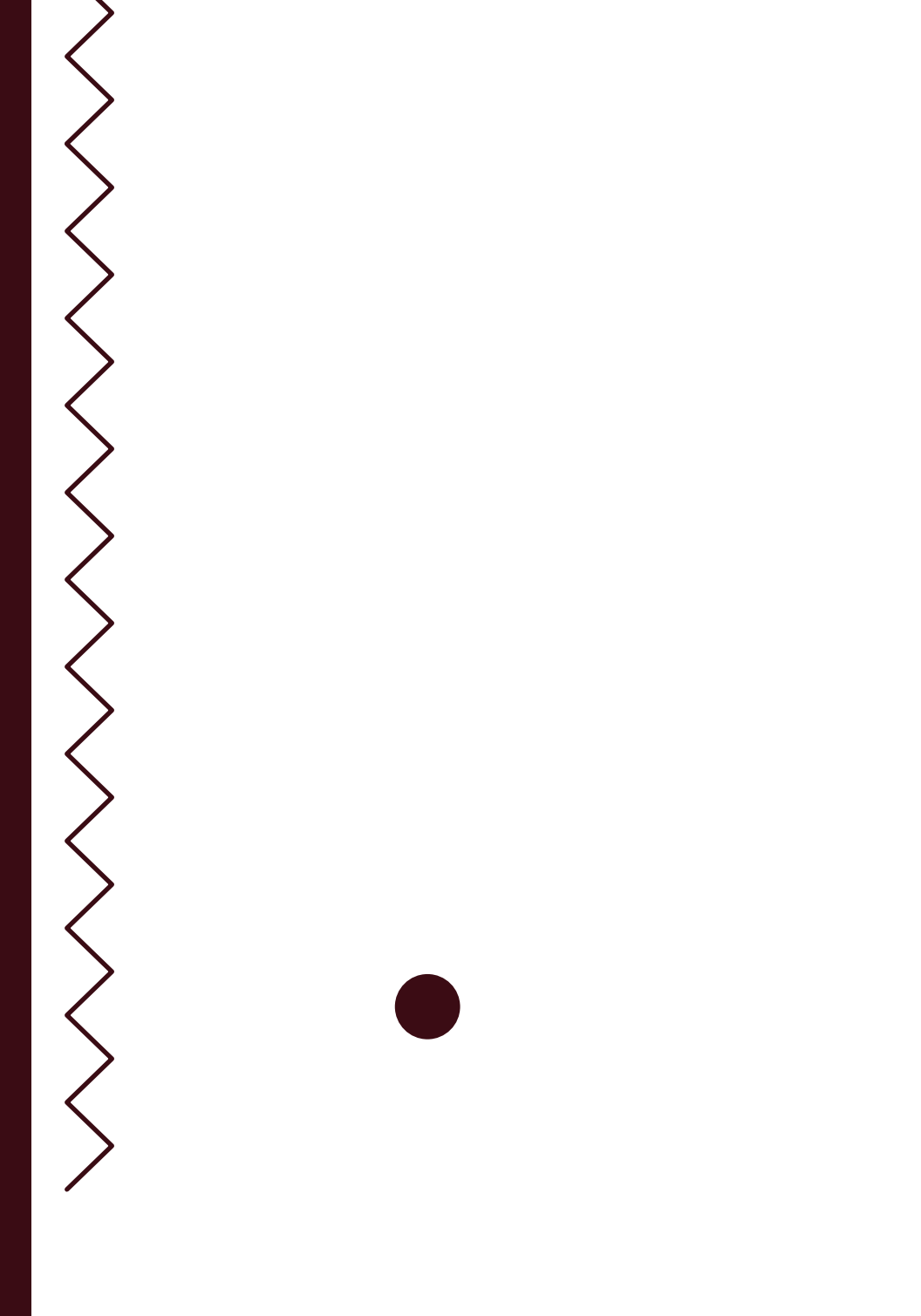

ŽELEZNÁ OPONA V ČESKO- SLOVENSKU

Tereza Mašková
Vojtěch Ripka

**Usmrcení na
československých
státních hranicích
v letech 1948–1989**

ŽELEZNÁ OPONA V ČESKO- SLOVENSKU

Tereza Mašková
Vojtěch Ripka

**Usmrcení na
československých
státních hranicích
v letech 1948–1989**

Recenzenti: prof. PhDr. Jan Rychlík, DrSc., Martin Vávra, Ph.D.

Publikace vyšla s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj
Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., RVO: 68378025.

ISBN 978-80-88292-71-5

© Ústav pro studium totalitních režimů

ISBN 978-80-7330-364-8

© Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

ŽELEZNÁ OPONA V ČESKO- SLOVENSKU

Tereza Mašková
Vojtěch Ripka

**Usmrcení na
československých
státních hranicích
v letech 1948–1989**

Úvod

4 ————— 6

Metodologický rámec

8 ————— 10

Stav výzkumu

12 ————— 59

Vyšetřování hraničních incidentů po roce 1989

62 ————— 75

Usmrcení — analýza

78 ————— 123

Závěr

126 ————— 138

Zdroje

140 ————— 150

Seznam zkratk

152 ————— 154

Přílohy

www.zelezna-opona.cz

Datový soubor – komentář

Legislativní opatření – výběr

156 ————— 186 ————— 193

Abstract

196 ————— 197

Úvod

Projekt *Dokumentace usmrčených osob na československých státních hranicích v letech 1948 až 1989* byl v Ústavu pro studium totalitních režimů (ÚSTR) spuštěn v roce 2009, aby zprostředkoval laické i odborné veřejnosti jak konkrétní osudy lidí, kteří zahynuli při pokusu o překonání železné opony,¹ tak obecné principy ostrahy československé státní hranice ve druhé polovině 20. století. Část výstupů projektu je dostupná na jeho webové stránce,² kde se kromě krátké studie, jež přináší základní vhled do problematiky, nachází také glosář s klíčovými hesly, biogramy 80 usmrčených osob včetně výběru archivních materiálů, mapové podklady ke zdokumentovaným incidentům aj., viz obrázek 1 (s. 5).

Předkládaná studie syntetizuje dosavadní zkoumání v oblasti československých hraničních incidentů v letech 1948 až 1989. Je rovněž pokusem o celostní analýzu fenoménu usmrčených na hranicích a přináší také inspiraci z obdobných zahraničních výzkumů. V neposlední

- 1 Železnou oponou se obecně rozumí hranice mezi Západem a Východem. Součástí projektu jsou však i případy úmrtí na hranici Československa s NDR (tj. v letech 1948–1949 před vznikem NDR) a se sovětskou okupační zónou (v tomto případě máme na mysli hranici v letech 1948–1955). V analytické části práce používáme termíny „socialistická“ a „kapitalistická“ hranice, které pocházejí z dobových statistik, a proto jsou psány v uvozovkách.
- 2 Tento dokumentační projekt je dostupný na webových stránkách Ústavu pro studium totalitních režimů. Dokumentace usmrčených na československých státních hranicích 1948–1989, www.ustrcr.cz/cs/dokumentace-usmrcenych-statni-hranice (citováno k 1. 7. 2015).

řadě představuje sadu dat k hraničním incidentům zdokumentovaným Ústavem pro studium totalitních režimů a statistické vyhodnocení. Datová sada obsahuje údaje k cca 270 usmrčeným osobám. Od dosavadního zpracování tématu se studie liší systematickým přístupem, kdy explicitně popisujeme metodologický rámec a otevíráme ho kritice a přezkoumání. Zřetelně definujeme souvislost mezi konkrétními, jednotlivými případy a zkoumaným fenoménem.

Studie hledá odpověď na tyto základní otázky: Kdo byli lidé usmrčení při pokusu o přechod hranice? Jakou měli k přechodu hranice motivaci? Jedná se o stabilní, nebo proměnlivý fenomén (v případě proměnlivého – co způsobuje jeho dynamiku)? Kdo nese za usmrčené odpovědnost a co se s těmito viníky stalo? Jaké jsou rozdíly mezi zeměmi bývalého sovětského bloku (v pokusech o přechod hranice, politice ochrany hranice či percepci po r. 1990)? V čem se lišily jednotlivé útvary Pohraniční stráže, respektive nakolik jsou usmrčení na hranicích komplexním fenoménem Pohraniční stráže a nakolik na něj měli vliv velitelé jednotek atd.? Co bylo o ostraze hranice obecně známo, respektive co věděli ti, kteří se pokusili o přechod hranice?

Obr. 1
Online prezentace projektu
„Dokumentace usmrčených a
československých státních hranicích
1948–1989“

První, obecná část studie se skládá ze tří kapitol (Metodologický rámec, Stav výzkumu a Vyšetřování hraničních incidentů po roce 1989), jež se zabývají cestovními pasy a povoleními k vycestování v kontextu poválečného Československa, hraničními a zakázanými pásmy a vystěhováním odtamtud, respektive přesídlováním a demolicemi, Pohraniční stráž a ostrahou hranice, emigračními vlnami a v neposlední řadě vyšetřováním hraničních incidentů v devadesátých letech 20. století.

Druhá, analytická část (kapitola Usmrcení — analýza) představuje sadu dat včetně metody jejího zpracování a přináší analýzu výsledků. Ze zkoumané datové sady byly předem vyřazeny osoby, u nichž se prokázalo, že zemřely bez přímé souvislosti s přechodem hranice, respektive byl u nich vyloučen úmysl přechodu hranice (osoby, u kterých se úmysl nepodařilo vyloučit ani vyvrátit, byly v databázi ponechány).

Kapitola Usmrcení – analýza je soustředěna do osmi částí, které zkoumají zejména charakteristiku několika období, do nichž jsme periodu 1948–1989 rozčlenili, geografické údaje (např. vzdálenost mezi místy incidentu a bydliště) nebo bližší informace o usmrcených (např. státní příslušnost, povolání, velikost skupiny osob, s nimiž se usmrcení o přechod hranice pokusili) aj.

Celkové počty usmrcených na československých hranicích jsou pravděpodobně vyšší než ty, s nimiž pracuje náš projekt. Nelze totiž vyloučit, že v archivech chybí řada případů zvláště z počátku sledovaného období, kdy jsou dochované archiválie velmi stručné. Navíc projekt pracuje primárně s civilisty, nikoli se zemřelými pohraničníky (s výjimkou dezertérů, kteří byli usmrceni při pokusu o přechod hranice). Jejich počty dosahují několika set osob, toto téma však zatím není blíže probádáno.³

3 Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu (ÚDV) uvádí cca 400 usmrcených pohraničníků. Rozhovor autorky s Pavlem Bretem (PB), Praha, 4. 3. 2014. Prokop Tomek zmiňuje bezmála 600 usmrcených na straně pohraničníků. TOMEK, Prokop: Přechody státních hranic z hlediska agentů-chodců a kurýrů. In: VANĚK, Pavel a kol. (eds.): *Ochrana státní hranice 1948–1955*. Technické muzeum Brno, Brno 2013, s. 13. Oba zdroje se shodují na tom, že příčinou úmrtí většiny pohraničníků byly nehody včetně vzájemného postřelení a dále sebevraždy.

Metodologický rámec

Projektem *Dokumentace usmrčených osob na československých státních hranicích v letech 1948 až 1989* Ústav pro studium totalitních režimů navázal na práci Úřadu pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu (ÚDV), který po několikaletém bádání vydal v roce 2006 publikaci Martina Pulce *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek: Seznamy osob usmrčených na státních hranicích 1948–1989*.

První fází projektu byla tvorba biogramů usmrčených. Biogramy přinášejí kromě shrnutí hraničního incidentu na základě porovnání všech dostupných archiválií (v řadě případů včetně informací o vyšetřování události ze strany ÚDV) také základní osobní informace o usmrčených, týkající se jejich socioekonomického původu. Tyto informace pocházejí převážně z lokálních a v některých případech podnikových archivů, ojediněle se podařilo i vypátrat příbuzné. Ale bezpečně určit například motivaci k přechodu hranice v případě osob, u nichž lze prokázat úmysl přechodu hranice, je velmi obtížné. Dostupné archiválie jsou velmi stručné a ve většině případů značně neosobní. Přesto jsme narazili na širokou škálu motivací: kromě odchodu do zahraničí byli lidé k přechodu hranice motivováni sociálními (návštěvy) či ekonomickými důvody (přesuny majetku, sušení sena, těžba dřeva, pašování aj.) a hranice také přecházeli agenti apod.

V rámci projektu byly zpracovány biogramy 80 osob.⁴ V samotných počátcích projektu byly osoby vybírány ze seznamu Martina Pulce podle abecedního řazení, zakrátko byla zvolena metodologie, která kombinuje chronologický přístup s přístupem, jenž zohledňuje technické aspekty střežení hranice. Dále byly zahrnuty i případy zastřelení československými pohraničníky na území cizího státu, přechody vyprovokované Státní bezpečností aj.⁵ V rámci biogramů byly zpracovány případy osob bez ohledu na úmysl přechodu hranice (u části z nich byl vyvrácen).

Výběr případů zpracovaných v rámci sady dat je blíže popsán v úvodu kapitoly Usmrcení – analýza, která se zabývá metodikou databáze. Samotná databáze zpracovává celkem 276 osob, přičemž pro analýzu bylo vybráno 266 osob. Došlo k vyřazení deseti osob, u nichž byl úmysl přechodu hranice vyloučen.

Co se týká pojmosloví, soudobá německá či angloamerická historiografická produkce operuje v případě usmrčených na Berlínské zdi či na vnitroněmeckých hranicích s německým pojmem „Opfer“ nebo anglickým „victim“.⁶ Usmrcené na hranicích tedy souhrnně označuje jako oběti železné opony nebo hraničního režimu v daném státě východního bloku. Činí tak bez ohledu na motivaci usmrčených k přechodu hranice (politická, ekonomická, kriminální atd.) a bez rozlišení mezi usmrčenými

- 4 Portréty usmrčených, www.ustrcr.cz/cs/usmrzeni-statni-hranice-portrety (citováno k 1. 7. 2015).
- 5 Jedná se o několik případů, kdy byl přechod hranice součástí akce StB, viz například akce Masna: www.ustrcr.cz/cs/statny-zdenek-duron-ludvik-kralicek-otakar (citováno k 1. 7. 2015). Dále jsme zdokumentovali i případy, kdy se československá tajná služba rozhodla zbavit svých agentů a usmrtila je v blízkosti státní hranice, což vydávala za usmrcení „narušitele státní hranice“, například kauza Karla Dufka. Viz PULEC, Martin: Operace československých tajných služeb na státních hranicích po roce 1948. In: *Sborník Archivu bezpečnostních složek*, 2008, č. 6, s. 117–178.
- 6 Například publikace HERTLE, Hans-Hermann – NOOKE, Maria (eds.): *Die Todesopfer an der Berliner Mauer 1961–1989. Ein biographisches Handbuch*. Ch. Lins Verlag, Berlin, 2009; AHONEN, Pertti: *Death at the Berlin Wall*. Oxford University Press, Oxford 2011 či probíhající projekt Freie Universität *Die Opfer des DDR-Grenzregimes an der innerdeutschen Grenze. Ein Forschungs- und Dokumentationsprojekt*. S pojmem oběti se pracuje i v případě památníků či muzeí, například sekce Memorial sites for the victims of the Berlin Wall (tj. Pamětní místa obětí Berlínské zdi) v rámci oficiálního webu Berlína. berlin.de, *Memorial sites for the victims of the Berlin Wall*, www.berlin.de/mauer/gedenkstaetten/index/index.en.php (citováno k 1. 7. 2015).

z řad civilistů a příslušníků ozbrojených složek (tj. dezertéři usmrcení při pokusu o překročení hranice, vojáci a policisté usmrcení při výkonu služby během příhraničních incidentů, vojáci a policisté usmrcení při haváriích a nešťastných nehodách).

Náš projekt s pojmem obět nepracuje, používáme hodnotově neutrální označení usmrcení či zemřelí na hranicích. Stejně tak namísto vraždy hovoříme o usmrcení nebo o hraničním incidentu, případně o zabití. Vycházíme z premisy, že oběťmi pohraničního režimu byly nejen usmrcené osoby, které se pokusily o přechod hranice či byly usmrceny kvůli pohraničním opatřením bez souvislosti s přechodem hranic (příp. byly zadrženy apod.), ale také pohraničníci, kteří na hranicích vykonávali službu.

Lze samozřejmě polemizovat o vedení hranice mezi „oběťmi“ a „vinníky“ v rámci linie řadoví pohraničníci (tj. vojáci základní služby) – vojáci z povolání – nižší a vyšší vedoucí vojenští představitelé – vedení ozbrojených sil státu – autoři a předkladatelé legislativních norem souvisejících s režimem na hranicích atd. Rozhodli jsme se však hledáním tohoto předešlého v této práci, respektive v tomto projektu nezabývat, a proto se užívání pojmů s normativním obsahem (např. oběti, vraždy apod.) zdržujeme.

Stav výzkumu

Dopady železné opony na středoevropský region se zabývá řada institucí v sousedních zemích. Pro přiblížení tématu, jeho významu a situování našeho výzkumu po věcné i metodologické stránce se následující kapitola věnuje zpracování tématu železné opony, respektive tématu usmrčených osob na hranicích v Maďarsku a Německu.

Německo, respektive Německá demokratická republika (NDR) je specifickým příkladem v mnoha případech – pohraniční ostraha fungovala nejen při vnitroněmecké hranici a hranici s cizími státy, ale také v rámci města Berlín, rozděleného od roku 1961 Berlínskou zdí. Tento fenomén byl v posledních desetiletích probádán v mnoha projektech (např. Chronik der Mauer, www.chronik-der-mauer.de/ nebo publikace HERTLE, Hans-Hermann – NOOKE, Maria (eds.): *Die Todesopfer an der Berliner Mauer 1961–1989. Ein biographisches Handbuch* či AHONEN, Pertti: *Death at the Berlin Wall*), výzkum týkající se zemřelých na vnitroněmecké hranici ještě uzavřen nebyl.⁷ Ve zvláštním postavení se nachází také vyšetřování hraničních kauz po roce 1989, kdy se nově sjednocený stát mohl opřít o funkční justiční aparát (ve Spolkové republice Německo, dále jen SRN), viz kapitola Vyšetřování hraničních incidentů po roce 1989.

7 V současnosti probíhá na berlínské Freie Universität pod vedením Klause Schrödera a Jochena Staadta rozsáhlý projekt Oběti hraničního režimu NDR (v originále *Opfer des DDR-Grenzregimes*), www.fu-berlin.de/sites/fsed/Opfer_des_DDR-Grenzregimes/index.html (citováno k 1. 7. 2015).

Z dalších států se nabízí Slovensko, slovenská hranice s Rakouskem je ovšem zpracována v samotném projektu v rámci hranice Československa. Vzhledem k omezenému prostoru této studie jsme se při výběru dalšího státu východního bloku, s nímž Československo sousedilo, rozhodli pro Maďarsko. Preferovali jsme ho před Polskem, jehož železná opona procházela mořem; pozemní hranicí se západními státy Polsko nedisponovalo, ostraha hranice se tedy lišila od ostrahy československých hranic.⁸ Velké množství Poláků bylo ovšem usmrceno při pokusu přejít československou hranici se západními státy, čímž se blíže zabývá kapitola Výsledky práce s databází.

Zatímco u Německa se v této kapitole věnujeme dosavadním statistikám usmrcených a metodologickému přístupu, v případě Maďarska je načrtnut vývoj pohraničních opatření v komparaci s Československem, protože statistiky zemřelých na hranicích dosud nejsou zpracovány.⁹

Česká republika

Tématu úmrtí na československé státní hranici se u nás v posledních dvou desetiletích věnovalo několik autorů. Pro náš projekt je klíčový dokumentační výstup činnosti Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu (více viz kapitola Vyšetřování hraničních incidentů po roce 1989) v podobě publikace Martina Pulce *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek; Seznamy osob usmrcených na státních hranicích 1945–1989* z roku 2006.¹⁰

8 Ačkoliv Polsko nesousedilo s žádným západním státem, svou západní hranici (se sovětskou okupační zónou Německa, resp. s NDR) přísně střežilo, aby zamezilo průchodu na Západ skrze hranici v Berlíně. STOLA, Dariusz: *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989*. Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2012, s. 40–44.

9 Od léta 2014 se výzkumu tohoto tématu věnuje projekt v budapeštském Terror Háza.

10 PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek; Seznamy osob usmrcených na státních hranicích 1948–1989*. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, Praha 2006.

Kniha přináší na základě archivního výzkumu chronologický vývoj střežení státní hranice včetně struktury pohraničních jednotek a obsahuje jmenný seznam osob, které byly na hranici usmrceny mezi květnem 1945 a koncem roku 1989. Konkrétně jde o civilisty a pohraničníky-dezertéry. Pohraničníci, kteří zahynuli vinou nehody nebo při ozbrojeném střetu během služby, nejsou součástí publikace.¹¹ Kromě jména a dat narození a úmrtí obsahuje také informaci o příčině úmrtí, státní příslušnosti, místě incidentu a směru postupu osoby, případně o pramelech k jednotlivým případům. ÚSTR na Pulcův výzkum navázal a dosavadní bádání týkající se jednotlivých usmrcených na hranicích rozšířil. Řadu dat z jeho seznamu se nám na základě dalšího archivního výzkumu a komunikace s pamětníky podařilo zpřesnit nebo vyvrátit.¹²

Téma přechodů přes hranice a usmrcených v hraničních incidentech je zahrnuto také ve výstupech vojenského historika Ivo Pejčocha.¹³ Ten se soustředí na přechody hranice v letech 1948 až 1989 s pomocí netradičních technických prostředků a na příběhy vybraných vojáků – jak těch zemřelých při přechodu hranice, tak těch, kteří hranici střežili. Pejčochovy publikace mají většinou populárně-naučný charakter.

Československé železné oponě se ve svých popularizačních textech věnují také Alena a Tomáš Jílkovi. V roce 2006 vydali kolektivní monografii *Železná opona – Československá státní hranice od Jáchymova po Bratislavu 1948–1989*, v níž se zabývají hranicí Československa

11 Momentálně probíhá v ÚDV bádání k danému tématu. Rozhovor autorky s Pavlem Bretem (PB), Praha, 4. 3. 2014.

12 Jednalo se převážně o zpřesnění jmen či dat narození nebo úmrtí usmrcených osob. U tří osob uváděných v Pulcově publikaci se nám nepodařilo dohledat archiválie, z nichž by vyplývalo jejich úmrtí (příp. byly dohledány materiály, které úmrtí v hraničních incidentech vyvracely). Do sady dat jsme proto tyto osoby nezařadili. Stejně tak naše databáze neobsahuje další tři osoby, k nimž se nám v Archivu bezpečnostních složek nepodařilo dohledat žádné archiválie.

13 Např. PEJČOCH, Ivo: *Hrdinové Železné opony: útěky do svobodného světa s pomocí neobvyklých technických prostředků v letech 1949–1989*. Svět křidel, Cheb 2008; TÝŽ: *Vojáci na železné oponě: vojáci padlí při pokusu o přechod státní hranice, příslušníci Pohraniční stráže usmrcení uprchlíky a dezertéři přes železnou oponu 1948–1989*. Svět křidel, Cheb 2011.

s Bavorskem a Rakouskem.¹⁴ Jedná se o syntézu dosavadních poznatků o ostraze hranice a útěcích včetně výčtu československého beletristického a kinematografického zpracování tématu pohraničí a bohatého obrazového materiálu z veřejných i soukromých archivů.

Kromě popularizačních textů téma železné opony rezonuje také v soudobé české publicistice. Nejznámějším příkladem je žurnalistická produkce Luděk Navary, jehož *Příběhy železné opony* dostaly kromě knižní formy také podobu televizní publicistické série.¹⁵ Oba typy výstupů se zaměřují na osobní příběhy usmrčených a jejich cílem je ilustrace a hlavně deklarace bezprávnosti minulého režimu.

Na závěr zmiňme ještě historické práce, které se uceleně věnují fenoménu poválečného pohraničí. Ten kromě odsunu sudetských Němců spočívá v následném uzavření části oblasti, vybudování hraničního pásma a přesídlování obyvatelstva. Kromě publikací občanského sdružení Antikomplex, které dlouhodobě usiluje o kritickou reflexi minulosti a věnuje se občanskému vzdělávání a vzdělávání pro školy,¹⁶ se výzkumem pohraničí zabývá například David Kovařík.¹⁷

Pro dosavadní české zpracování tématu je typický ne zcela zřetelný rámec, na něž navazují jednotlivosti bez toho, že by bylo zřejmé, jakou vypovídací hodnotu o diskutovaném fenoménu mají. Většinou tedy neznáme vztah mezi popisovaným ilustračním vzorkem fenoménu a fenoménem samotným. Předkládaná studie se od dosavadního českého zpracování liší právě systematickým přístupem – metodologický rámec je explicitně popsán a zároveň je otevřený kritice a přezkoumání. Navíc jasně definujeme souvislost mezi konkrétními případy a celkem.

14 JÍLEK, Tomáš – JÍLKOVÁ, Alena: *Železná opona: československá státní hranice od Jáchymova po Bratislavu 1948–1989*. Baset, Praha 2006.

15 Např. NAVARA, Luděk: *Příběhy železné opony*. Host, Brno 2004–2006. Série Příběhy železné opony a V zajetí železné opony, Česká televize, 2006–2008.

16 Např. SPURNÝ, Matěj (ed.): *Proměny sudetské krajiny*. Antikomplex, Praha 2006 či projekt Hraniční pásmo – česko-německá hranice ve filmu, www.goethe.de/ins/cz/prj/gre/csindex.htm (citováno k 1. 7. 2015).

17 Např. KOVAŘÍK, David: *Proměny českého pohraničí v letech 1958–1960: demoliční akce v českém pohraničí se zřetelem k vývoji od roku 1945*. Prius, Brno 2006. Bibliografie Davida Kovaříka viz www.usd.cas.cz/cs/pracovnici/david-kovarik (citováno k 1. 7. 2015).

Německo

Z postkomunistické střední Evropy jsou přechody železné opony, respektive úmrtí na hranicích mezi Východem a Západem nejvýrazněji zmapovány v Německu. Tamní historici zkoumají především přechody přes Berlínskou zeď a dokumentují případy osob usmrčených při pokusu o zdolání této specifické hranice mezi NDR a SRN v letech 1961 až 1989.¹⁸ Nadto probíhá výzkum zaměřený na úmrtí na vnitroněmecké hranici.¹⁹

Budování ostrahy hranice začalo v NDR hned po jejím vzniku v roce 1949, zakázané pásmo vzniklo o tři roky později, kdy došlo k vystěhování více než 8000 občanů NDR z pohraniční oblasti. V té době začala také stavba drátěných zátarasů.²⁰ Následovalo budování dalších technických překážek (automatických střelen, zaminování). Ovšem až do stavby Berlínské zdi v roce 1961 představoval relativně bezpečnou možnost přechodu hranice mezi NDR a SRN rozdělený Berlín.

Z hlediska úspěšnosti přechodů hranice mezi NDR a SRN statistiky dokládají přibližně 40 000 občanů NDR, jimž se v období mezi stavbou a pádem zdi podařilo uprchnout přes Berlínskou zeď na Západ (nekompletní údaj), zatímco cca 10 000 uprchlíků bylo zatčeno na cestě k hranici u Berlínské zdi nebo během plánování útěku.²¹ Co se týká trestů za pokusy o emigraci, v letech 1961 až 1988 proběhlo v NDR více než 110 000 soudních řízení s obviněnými z „nezákonného opuštění republiky“ a „nedovoleného přechodu hranic“, zatímco jiný zdroj uvádí 71 000 vynesených rozsudků za opuštění NDR a snahy úřadů NDR kriminalizovat legální vystěhování.²²

18 Například HERTLE, Hans-Hermann – NOOKE, Maria (eds.): *Die Todesopfer an der Berliner Mauer 1961–1989. Ein biographisches Handbuch* či AHONEN, Pertti: *Death at the Berlin Wall*. Případně Chronik der Mauer, www.chronik-der-mauer.de/ (citováno k 1. 7. 2015).

19 Opfer des DDR-Grenzregimes) viz www.fu-berlin.de/sites/fsed/Opfer_des_DDR-Grenzregimes/index.html (citováno k 1. 7. 2015).

20 Die Schicksale aller Opfer an der innerdeutschen Grenze ergründen, tisková zpráva č. 219/2012 z 10. 8. 2012, www.fu-berlin.de/presse/informationen/fup/2012/fup_12_219/ (citováno k 1. 7. 2015).

21 HERTLE, Hans-Hermann – NOOKE, Maria (eds.): *Die Todesopfer an der Berliner Mauer 1961–1989*, s. 495–496.

22 Tamtéž, s. 496.

Usmrcení v NDR

Data týkající se usmrcených na Berlínském zdi se od 90. let minulého století postupně zpřesňují, ale údaje o počtech usmrcených se stále rozcházejí. Německá prokuratura v roce 1999 uvedla, že v období 1949–1989 bylo na hranici NDR zabito 270 osob, z nichž 237 bylo zastřeleno nebo jinak zabito ostrahou hranice a 33 zemřelo na následky zranění minou.²³

Podle statistiky Zentrale Ermittlungsstelle für Regierungs- und Vereinigungskriminalität (Centrální vyšetřovací agentury pro vládní zločiny a zločiny spáchané během sjednocení) došlo jen v Berlíně k 152 úmrtím a 256 osob zemřelo na vnitroněmecké hranici, celkem se tedy jedná o přibližně 400 osob,²⁴ zatímco Arbeitsgemeinschaft 13. August (Pracovní skupina 13. srpna, tj. spolek úzce spolupracující s berlínským muzeem Haus am Checkpoint Charlie) uvádí celkem 957 usmrcených osob, mezi něž ovšem zahrnuje i občany NDR usmrcené na hranicích jiných států východního bloku, zemřelé osoby v sestřelených letadlech nebo mrtvé sovětské dezertéry.²⁵ V jiné statistice, která se vztahuje jen k hranici mezi NDR a SRN a mezi východním a západním Berlínem, ukazuje Arbeitsgemeinschaft 13. August téměř 500 mrtvých a přibližně 130 usmrcených při neúspěšných pokusech o útěk přes Baltské moře.²⁶

Hans-Hermann Hertle a Maria Nookeová, vedoucí projektu *Oběti Berlínského zdi 1961–1989*, který vypracovalo Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam, popisují 138 usmrcených na Berlínském zdi, v německé

23 HERTLE, Hans-Hermann – SÄLTER, Gerhard: Die Todesopfer an Mauer und Grenze. In: *Deutschland Archiv*, 2008, 39, H. 4, s. 671.

24 GRAFE, Roman: *Deutsche Gerechtigkeit. Prozesse gegen DDR-Grenzschilder und ihre Befehlsgeber*. Siedler, München 2004, s. 309.

25 Údaj z roku 2000; Todesfälle infolge Gewaltakts an der innerdeutschen Grenze und Todesopfer bei der Flucht aus der DDR (einschließlich Berlins), www.chronik-der-mauer.de/index.php/de/Start/Detail/id/593791/page/7 (citováno k 1. 7. 2015).

26 GRAFE, Roman: *Deutsche Gerechtigkeit*, s. 309.

terminologii označovaných jako oběti.²⁷ Definují je jako osoby, které splňují buď podmínku okolnosti (uprchlictví), nebo času a místa (souvislost úmrtí s pohraničním režimem u Berlínské zdi). Projekt dále dělí usmrčené do pěti kategorií: 1) Osoby, které se pokusily uprchnout z NDR přes Berlínskou zeď a byly na místě zastřeleny ozbrojenými složkami NDR nebo na následky zranění zemřely později; 2) Osoby, které se pokusily uprchnout z NDR přes Berlínskou zeď a měly nehodu, při níž se smrtelně zranily nebo spáchaly sebevraždu (příp. na následky výše uvedených zranění zemřely později); 3) Občané NDR nebo SRN, kteří, aniž usilovali o útěk přes hranici, byli ozbrojenými orgány NDR u Berlínské zdi zastřeleni nebo na následky zranění zemřeli později; 4) Občané NDR nebo SRN, kteří byli kvůli jednání či opomenutí (např. neposkytnutí první pomoci) ozbrojených sil NDR smrtelně zranění či zranění později podlehli; 5) Pohraničníci, kteří byli usmrceni během služby u Berlínské zdi, případně později zemřeli na následky utrpených zranění.²⁸

Pokud bychom se na usmrčené na československé hranici v letech 1948 až 1989 podívali skrze kategorizaci Hertleho a Nookeové, náš projekt pracuje s první, druhou, třetí i čtvrtou kategorií usmrčených. Usmrcení českoslovenští pohraničníci zatím představují nedostatečně probádané pole.

Hertle a Nookeová původně vycházeli z predikce 575 potenciálních usmrčených osob, kterou postupně zredukovali na 138. Z nich 100 představuje uprchlíky a 30 osoby bez úmyslu útěku, jež byly zastřeleny nebo zemřely na následky zranění, osm potom východoněmecké pohraničníky usmrčené zejména v souvislosti s dezercí, se střetem s uprchlíky nebo se

27 V publikaci *Die Todesopfer an der Berliner Mauer 1961–1989* je uvedeno 136 zemřelých, Hertle a Nookeová své bádání později zpřesnili na 138 zemřelých osob: HERTLE, Hans-Hermann – NOOKE, Maria: *Die Todesopfer an der Berliner Mauer 1961–1989, Ergebnisse des Forschungsprojektes des Zentrums für Zeithistorische Forschung Potsdam und der Stiftung Berliner Mauer*, 2013, www.chronik-der-mauer.de/index.php/de/Start/Index/id/593792 (citováno k 1. 7. 2015).

28 HERTLE, Hans-Hermann – NOOKE, Maria: *Die Todesopfer an der Berliner Mauer 1961–1989, Ergebnisse des Forschungsprojektes des Zentrums für Zeithistorische Forschung Potsdam und der Stiftung Berliner Mauer*, s. 2, respektive *Todesopfer an der Berliner Mauer*, www.chronik-der-mauer.de/index.php/de/Start/Index/id/593792 (citováno k 1. 7. 2015). Pozn.: překlad Terezy Maškové.

západoněmeckými policisty.²⁹ U dalších 16 případů se nepodařilo potvrdit úmysl či motivaci k překonání Berlínské zdi (nepotvrzená totožnost utonulých apod.), dalších 164 osob by teoreticky mohlo být za „oběti“ Berlínské zdi považováno (např. přežití těžkého zranění nebo osoby pokoušející se o útěk přes hranice, u nichž tyto informace z archiválií nebyly prokázány). Nadto minimálně 251 starších cestujících z východního a západního Berlína zemřelo na infarkt v důsledku hraniční kontroly.³⁰

Nejen Berlínskou zdí, ale také vnitroněmeckou hranicí o délce téměř 1400 km³¹ se zabývá vědecko-dokumentační projekt na Freie Universität v Berlíně (2012 až 2015), který má přinést i celkový počet osob usmrčených na hranicích bývalé NDR.³² Jeden z vedoucích projektu Jochen Staadt odhaduje, že celkový počet dosáhne 500 až 800 osob. V tuto chvíli ale zůstává otázkou, zda budou do projektu nakonec zařazeni všichni, kteří vlivem hraničních opatření v NDR přišli o život. Mezi ně patří rovněž lidé, kteří spáchali sebevraždu po zadržení policií kvůli pokusu o přechod hranice, dále sebevraždy pohraničnicků nebo případy pohraničnicků, kteří zemřeli po zranění nášlapnou minou nebo byli usmrceni západními pohraničnickými, případně spojeneckými armádami. Další množinu tvoří osoby usmrčené při hranici s Československem.³³

Badatelé z Freie Universität prozatím shromáždili informace k 1129 osobám, které pravděpodobně lze považovat „za oběti pohraničního režimu NDR“. Bližší biografické údaje se zatím podařilo dohledat

29 HERTLE, Hans-Hermann – NOOKE, Maria: *Die Todesopfer an der Berliner Mauer 1961–1989, Ergebnisse des Forschungsprojektes des Zentrums für Zeithistorische Forschung Potsdam und der Stiftung Berliner Mauer*, s. 3.

30 Tamtéž, s. 2–3.

31 *Die Schicksale aller Opfer an der innerdeutschen Grenze ergründen*, www.fu-berlin.de/presse/informationen/fup/2012/fup_12_219 (citováno k 1. 7. 2015).

32 *Die Opfer des DDR-Grenzregimes an der innerdeutschen Grenze. Ein Forschungs- und Dokumentationsprojekt*, www.fu-berlin.de/sites/fsed/Opfer_des_DDR-Grenzregimes/index.html (citováno k 1. 7. 2015).

33 E-mailová komunikace Jochena Staadta s autorkou textu, dne 28. 4. 2014, uloženo v osobním archivu autorky.

k 408 usmrceným, z nichž 248 osob představují civilisté usmrcení na vnitroněmecké hranici, 59 pohraničníci, kteří spáchali sebevraždu, a 54 pohraničníci zemřelí na následky výbuchu miny nebo postřelení.³⁴

Vyšetřování německých pohraničních incidentů po roce 1989

Co se týká stíhání osob odpovědných za režim na hranicích NDR, bylo po roce 1990 podáno 112 žalob proti 246 osobám: třetinu tvořili pohraničníci, šestinu vedení ozbrojených sil a zbytek vedoucí představitelé Sjedenocené socialistické strany Německa – SED.³⁵ Rozsudky pro pohraničníky představovaly půlroční až dvouleté tresty (obvinění však byli většinou osvobozeni), tresty pro vedoucí pracovníky byly několikanásobně vyšší.³⁶

Ačkoliv zabítí bylo trestným činem i v NDR, federální soudy většinou aplikovaly západoněmecké právo, které bylo shovívavější. Zároveň ale rozsudky následovaly rozhodnutí Federálního soudu, podle něhož zabítí uprchlíka nemůže být oprávněné, protože jde o jasný, neúnosný trestný čin proti základním justičním nařízením a proti lidským právům, která jsou chráněna mezinárodními právními úmluvami.³⁷

Podrobně se procesům v souvislosti s násilím na Berlínské zdi věnují například Roman Grafe³⁸ či Pertti Ahonen.³⁹ Kriminalizaci pohraničních incidentů po roce 1989 se blíže věnujeme v kapitole Vyšetřování hraničních incidentů po roce 1989.

34 Tisková zpráva Freie Universität *More Victims of GDR Border Regime than Previously Thought* ze dne 8. 11. 2013, www.fu-berlin.de/en/presse/informationen/fup/2013/fup_13_344/index.html (citováno k 1. 7. 2015).

35 Srovnejte se 133 žalobami proti 297 obviněným, viz AHONEN, Pertti: *Death at the Berlin Wall*, s. 255.

36 HERTLE, Hans-Hermann – NOOKE, Maria (eds.): *Die Todesopfer an der Berliner Mauer 1961–1989*, s. 24.

37 Tamtéž, s. 25.

38 GRAFE, Roman: *Deutsche Gerechtigkeit*.

39 AHONEN, Pertti: *Death at the Berlin Wall*, s. 254–276.

Maďarsko

Vědecká diskuse o pohraničním režimu v Maďarsku stojí na rozdíl od Německa teprve na počátku. Statistiky k osobám, které přišly na hranici Maďarské lidové republiky (MLR) o život, zatím nejsou známy. Výzkumný projekt, jenž tyto údaje zmapuje, zahájil budapeštský Terror Háza (muzeum Dům teroru) v létě 2014.

Pro srovnání s hraničními opatřeními v Československu přináší následující kapitola alespoň faktografické údaje.

Ostraha hranic v MLR

Ke zpřísnění pohraničního režimu došlo v Maďarsku dříve než v Československu. Již v prvních poválečných letech měla totiž maďarská komunistická strana převahu jak na ministerstvu vnitra, tak u policie a pohraniční stráž. Koncem roku 1948 se zvýšila ostraha hranice a ilegální překročení hranice vyšetřoval nově vzniklý úřad státní bezpečnosti ÁVH,⁴⁰ který zahrnoval tajnou policii ÁVO⁴¹ i pohraniční složky. O dva roky později se výrazně ztížily podmínky obyvatel žijících v blízkosti hranic,⁴² kteří si nově museli každé tři měsíce prodlužovat platnost svých identifikačních průkazů.⁴³ Začátkem 50. let výrazně vzrostl počet pohraničníků: zatímco v roce 1945 střežilo jižní hranici přibližně 4000 osob, o tři roky později jich bylo téměř třikrát více a v roce 1954 dokonce skoro pětkrát tolik.⁴⁴

40 Állami Védelmi Hatóság, tzv. státní ochranný úřad, který v Maďarsku pod tímto názvem působil v letech 1945–1956.

41 Államvédelmi Osztály.

42 Hranice s Rakouskem měřila 375 km, s Jugoslávií Maďarsko hraničilo na 631 km. TANTZSCHER, Monika: *Die verlängerte Mauer*. Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der Ehem. Dt. Demokratischen Republik, Abt. Bildung und Forschung, Berlin 1998, s. 54.

43 SCHUBERT, Frank N.: *Hungarian borderlands*. Continuum, London – New York 2011, s. 52–57.

44 Tamtéž, s. 57.

Z hlediska technických opatření, stejně jako v Československu nebo ve východním Německu, byly i některé úseky maďarské hranice zaminovány, konkrétně od roku 1949. V té době byly na maďarské hranici zároveň nainstalovány pozorovací věže, dvojité zátarasy z ostnatého drátu a kulometry.⁴⁵ Pozdější odstranění min v roce 1956 souviselo nejen s jejich špatným technickým stavem (miny často explodovaly samovolně, nebo naopak po odpálení neexplodovaly vůbec), ale také se snahou vylepšit mezinárodní obraz Maďarska, které bylo v roce 1955 přijato do Organizace spojených národů.⁴⁶

Na druhou stranu v té době vznikly na maďarské hranici nové příkopy, palebná stanoviště a kasárny. Z finančního hlediska vydalo Maďarsko na ostrahu hranic v 50. letech více než pětinu rozpočtu své pětiletky.⁴⁷

Koncem 50. let byla na hranici v Maďarsku nainstalována nová technická opatření, šlo hlavně o betonové zábrany a nová minová pole (celkem více než 1,3 milionu min). Tato opatření se týkala hranice s Rakouskem, ovšem po vysokém počtu pokusů o emigraci maďarských občanů přes Jugoslávii znovu došlo ke zřízení „stalinistické“ hranice i v sousedství tohoto státu, minová pole zde však položena nebyla.⁴⁸

Pohraniční opatření se dotkla i zemědělství – v blízkosti hranice platil například zákaz pěstování kukuřice. Velké množství obyvatel bylo z pohraničí deportováno do vnitrozemí, část se mohla vrátit až po Stalinově smrti.⁴⁹ Perzekuce se kromě zadržených uprchlíků týkala také osob, jež uprchlíkům pomáhaly.⁵⁰

S pohraničními hlídkami aktivně spolupracovala řada místních obyvatel, například v letech 1950 až 1955 bylo deset procent občanů, kteří se pokusili uprchnout z Maďarska přes zelenou hranici, zadrženo

45 GEDER, Laszlo: *Faith and Devotion: Escape from Behind the Iron Curtain*. Author-House, Bloomington 2008, s. 24.

46 SCHUBERT, Frank N.: *Hungarian borderlands*, s. 70.

47 Tamtéž, s. 63.

48 Tamtéž, s. 76–77.

49 Tamtéž, s. 58–63.

50 GEDER, Laszlo: *Faith and Devotion: Escape from Behind the Iron Curtain*, s. 24.

s pomocí místních dobrovolníků.⁵¹ Značná část aktivních spolupracovníků ÁVH přitom pocházela právě z řad zadržených uprchlíků (díky spolupráci byli propuštěni).⁵²

V souvislosti s „maďarským podzimem“ 1956⁵³ lze spatřovat částečnou analogii s uvolněním československé hranice koncem srpna 1968. Mezi říjnem 1956 a březnem 1957 nebyla maďarská hranice zaminována ani strážena a během této doby z Maďarska uprchlo čtvrt milionu osob. Někteří političtí představitelé a civilisté mající příbuzné v Československu odcházeli i do východního bloku, zejména na Slovensko. V souvislosti s „maďarským podzimem“ a státní hranicí se často zmiňuje událost z konce října 1956 v příhraničním Mosonmagyaróvaru, kde v kasárnách pohraniční stráž zahynulo pět desítek protirežimních demonstrantů a došlo ke zlynčování tří vojáků.⁵⁴ Nejedná se však o událost související s přechodem hranice.

Po rozsáhlých záplavách v roce 1965 a následné erozi, kdy bylo značné množství min vyplaveno do potoků a řek, přičemž část z nich doplula také do Rakouska, kde způsobily smrtelné úrazy, došlo po stížnosti OSN na konci roku 1965 k odstranění minových polí.⁵⁵

V témže roce na maďarské hranici přibyl signalizační elektrický zátaras ze Sovětského svazu, jehož napětí 24 voltů nezpůsobovalo smrtelná zranění, pouze signalizovalo pohraničnickům narušení hranice.⁵⁶ Demontován byl začátkem 70. let, kdy se v Maďarsku částečně uvolnily možnosti cestování – byly vydávány dva druhy cestovních pasů k cestám na Východ a na Západ. Opatření na maďarsko-slovenské hranici se zmírnila, tamní obyvatelstvo získalo speciální povolení a byl povolen

51 V daném období bylo celkem zadrženo 8705 osob. SCHUBERT, Frank N.: *Hungarian borderlands*, s. 69.

52 GEDER, Laszlo: *Faith and Devotion: Escape from Behind the Iron Curtain*, s. 24.

53 V té době byli českoslovenští pohraničníci odesláni na měsíční cvičení u maďarské hranice, šlo o přibližně 14 000 rezervistů. SCHUBERT, Frank N.: *Hungarian borderlands*, s. 72.

54 Tamtéž, s. 71–72.

55 Tamtéž, s. 76–77.

56 Tamtéž, s. 78.

přeshraniční pracovní styk.⁵⁷ Od roku 1988 mohli občané Maďarska cestovat do celého světa a postupně až do začátku 90. let docházelo k demontáži technických opatření.⁵⁸

Cestovní pasy a výjezdní povolení

Právo cestovat do zahraničí nebylo po skončení druhé světové války obnoveno v předválečném rozsahu, a to jak z politických, tak ekonomických důvodů. Jako argument posloužila státní branná pohotovost (v českých zemích do konce roku 1945, v některých slovenských oblastech o jeden až dva roky delší) a nedostatek deviz.⁵⁹

Cestovní pasy byly podle dočasné instrukce ministerstva vnitra z roku 1946 vystavovány k soukromým cestám pouze v mimořádných případech a pro vycestování z pracovních důvodů bylo nutné získat doporučení. V jiných případech pasové úřady, které v té době představovala policejní ředitelství, měly podle platného zákona o cestovních pasech paušálně žádosti o pas zamítat s tím, „že cestou by byl ohrožen důležitý hospodářský zájem republiky, tj. zcela novou a současně velmi problematickou interpretací § 7 odst. 1, písm. d) zákona o cestovních pasech“.⁶⁰

- 57 HARDI, Tamás: Borders and Regional Cooperations. In: BARTA, Györgyi (ed.): *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*. Centre for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs 2005, s. 511.
- 58 SCHUBERT, Frank N.: *Hungarian borderlands*, s. 79–80. Signalizační systém na hranici s Rakouskem byl v provozu do roku 1989.
- 59 Vázané devizové hospodářství bylo potvrzeno devizovým zákonem č. 92/1946 Sb. RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2007, s. 26–28.
- 60 RYCHLÍK, Jan: *Devizové přísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2012, s. 10–11. Zákon o cestovních pasech z roku 1928 formálně platil až do roku 1949, přičemž tento konkrétní paragraf určoval, že odmítnutí vydání pasu je možné u osob, „jejichž cesta do ciziny by mohla ohrožovati důležité zájmy státní bezpečnosti nebo důležité hospodářské zájmy republiky Československé, jakož i světoběžníkům ze zvyku“. Zákon č. 55/1928 Sb.

Zatímco na mezinárodní scéně Československo jako jeden ze zakládajících členů Organizace spojených národů hlasovalo 10. prosince 1948 pro přijetí Všeobecné deklarace lidských práv,⁶¹ v domácím prostředí postupně přijímalo zákony a opatření, které lidská práva místních obyvatel omezovaly.

Po únoru 1948 došlo ke zpřísnění kritérií a byla zavedena jedno-
rázová výjezdní povolení.⁶² Od 23. února 1948 Ministerstvo vnitra ČSR totiž vázalo možnost použití cestovních pasů vystavených do tohoto dne na vydání zvláštního povolení k vycestování.⁶³ Nová legislativa však byla přijata až na jaře 1949, přičemž zákon o cestovních pasech (č. 53/1949 Sb.) výslovně určoval, že na vydání pasu nemají občané Československa právní nárok. V březnu 1949 bylo zároveň přijato vládní usnesení, podle něhož neměly být cesty do zahraničí k soukromým účelům vůbec povolovány, o výjimkách rozhodovalo ministerstvo vnitra a v letech 1950–1953 ministerstvo národní bezpečnosti.⁶⁴

Do října roku 1948 byl navíc přechod státní hranice bez cestovního pasu považován pouze za přestupek, zatímco podle § 40 zákona na ochranu lidově demokratické republiky (č. 231/1948 Sb.) bylo „*neoprávněné opuštění území republiky a neuposlechnutí výzvy k návratu*“⁶⁵ považováno za trestný čin, za který hrozil nepodmíněný trest až pěti let odnětí svobody.⁶⁶ Trestnost se v tomto zákoně vázala na úmysl republiky škodit, trestnost bez ohledu na úmysl škodit zavádí až trestní

61 Informační centrum OSN v Praze, *Všeobecná deklarace lidských práv* www.osn.cz/wp-content/uploads/2015/03/vseobecna-deklarace-lidskych-prav.pdf (citováno k 1. 7. 2015).

62 RYCHLÍK, Jan: *Devizové přísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*, s. 12.

63 Jedná se o počátek tzv. výjezdních doložek.

64 Tamtéž.

65 „Československý občan, který v úmyslu poškodit zájem republiky opustí neoprávněně území republiky nebo ve stejném úmyslu neuposlechne výzvy úřadu, aby se v přiměřené lhůtě, kterou mu úřad určí, na území republiky vrátil, bude potrestán těžkým žalářem od jednoho do pěti let.“ Zákon č. 231/1948 Sb.

66 Tamtéž.

zákon z července 1950 (č. 86/1950 Sb.). Paragraf 95 stanovil trest v délce jednoho až pěti let odnětí svobody a mohl být doprovázen ztrátou státního občanství.⁶⁷

Za porušení zákona o cestovních pasech (č. 53/1949 Sb.), jehož součástí byla i povinnost překračovat státní hranice pouze s cestovním pasem, hrozil správní přestupek a pokuta do 50 000 korun; výjimku tvořily činy, které byly „*přísněji trestné*“.⁶⁸

Nedovolené opuštění hranic přebírá jako trestný čin i trestní zákoník z listopadu 1961 (č. 140/1961 Sb.) s tím, že trestní sazbu stanoví na šest měsíců až pět let; tři roky až deset let odnětí svobody hrozilo převaděčům.⁶⁹

V polovině 60. let vstoupil v platnost zákon o cestovních dokladech (č. 63/1965 Sb.). Obecně se však jednalo o poměrně liberální právní normu – na rozdíl od svého předchůdce (č. 53/1949 Sb.) zákon formálně opustil zásadu absence právního nároku občanů na vydání cestovních dokladů. V § 4 však stanovoval, že „*vydání cestovního dokladu může být odepřeno občanům, jejichž cesta do ciziny by nebyla v souladu se státními zájmy*“ (tzn. poměrně vágní a snadno zneužitelné), a dále například těm, „*kteří při pobytu v cizině svým jednáním poškodili dobré jméno Československé socialistické republiky*“.⁷⁰ Ze stejných důvodů mohl být už vydaný cestovní doklad odňat nebo mohla být omezena jeho platnost.⁷¹

Právě výše uvedený § 4 následně na podzim 1969 zpřísnilo vládní nařízení č. 114/1969 Sb., které reagovalo na posrpnovou emigrační vlnu. Byla přijata ustanovení, která nad rámec zákona o cestovních dokladech

67 Zákon č. 86/1950 Sb. (trestní zákon).

68 Zákon č. 53/1949 Sb. (o cestovních pasech).

69 Zákon č. 140/1961 Sb. (trestní zákon).

70 Zákon č. 63/1965 Sb. (o cestovních dokladech); platný do 1. 7. 1991.

71 Tamtéž.

rozšiřovala důvody pro nevydání cestovního pasu.⁷² Kromě krátkého období po vstupu vojsk Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968, kdy PS přistupovala k uprchlíkům poměrně benevolentně, omezovaly svobodu cestování v Československu další zákonné a podzákonné normy. V následujících letech tzv. normalizace byli občané Československa při snaze vycestovat do nesocialistických států omezováni a šikanováni dalšími prováděcími předpisy k zákonu o cestovních dokladech. Kromě toho museli měsíce před vycestováním požádat Československou státní banku o přidělení a následný odprodej cizí měny (tzv. devizový příslib), na nějž neexistoval právní nárok.⁷³

Získání příslibu bylo problematické a často spojené s intervencí osob ze stranického prostředí na různých úrovních ve prospěch žadatele, respektive přímo s korupcí. Držení cizí měny, respektive její vývoz do zahraničí bez patřičných povolení devizové zákony zakazovaly.⁷⁴ Po kladném vyřízení devizového příslibu žadatel vyplnil formulář žádosti o vydání výjezdní doložky k cestovnímu pasu (pokud žadatel nevlastnil pas, požádal rovnou i o jeho vydání). Jak žádost o devizový příslib, tak o výjezdní doložku musel potvrdit zaměstnavatel nebo vedení školy. U mužů v branném věku navíc musela žádost o doložku potvrdit také okresní vojenská správa.⁷⁵

72 „Vydání cestovního dokladu mohlo být občanům odepřeno, pokud se jednalo o cestu: a) do států, s kterými Československá socialistická republika neudržuje diplomatické styky; b) k návštěvě státního občana Československé socialistické republiky, který se zdržuje v cizině bez povolení československých úřadů; c) občana, proti kterému je veden výkon rozhodnutí pro neplnění vyživovací povinnosti nebo neplnění finančních závazků vůči státu nebo socialistické organizaci; d) občana, jehož jednání nasvědčuje tomu, že hodlá zůstat v cizině po uplynutí doby povoleného pobytu v cizině; e) která není devizově kryta; f) bez příslibu deviz, s výjimkou cest za příbuznými v pokolení přímém, sourozenci a manžely, nejde-li o případ uvedený pod písm. a) až d).“ Vládní nařízení, jímž se stanoví, ve kterých případech může být vydání cestovního dokladu odepřeno (č. 114/1969 Sb.).

73 Žádosti bylo možné podávat zpravidla jednou ročně během ledna. RYCHLÍK, Jan: *Devizové přísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*, s. 21.

74 Zákon č. 92/1946 Sb. (o vázaném devisovém hospodářství), Zákon č. 107/1953 Sb. (o devisovém hospodářství), Zákon č. 142/1970 Sb. (o devizovém hospodářství).

75 RYCHLÍK, Jan: *Devizové přísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*, s. 21.

Výjezdní doložku vydávala československým občanům Správa pasů a víz (SPV), která byla součástí Sboru národní bezpečnosti. O vydání pasů či doložek rozhodovaly krajské úřadovny SPV, ty okresní sloužily pouze jako sběrná a výdejní místa.⁷⁶ Vydání pasu nebo doložky bylo tedy možné odmítnout komukoliv, koho tehdejší úřady považovaly za „politicky nespolehlivého“, nebo „jen“ na základě libovůle pracovníků.

Českoslovenští občané neměli v 70. a 80. letech jistotu vycestování ani v případě cest do všech socialistických států. Odlišně se například posuzovala cesta do Socialistické federativní republiky Jugoslávie (SFRJ), která v 80. letech benevolentním přístupem svých úřadů umožnila mnoha československým občanům emigraci právě přes své území.⁷⁷

Hraniční pásmo

Po druhé světové válce došlo k obnovení přibližně deset kilometrů širokého celního pohraničního pásma, které vzniklo již ve 20. letech a v němž operovala Finanční stráž.⁷⁸ Po jejím zrušení přešla od ledna 1949 její agenda na SNB.⁷⁹ Ještě předtím došlo k rozšíření pohraničního pásma výnosem ministra vnitra z března 1948, jímž nařizoval některým okresním národním výborům vydat vyhlášky, které by omezily pobyt a pohyb osob v blízkosti státních hranic. Archivář Jan Edl uvádí, že na Tachovsku byly od března 1948 zakázány schůzky na státní hranici a v roce 1949 došlo k dalšímu rozšíření pohraničního pásma.⁸⁰

76 Tamtéž, s. 22.

77 Pro cestu do SFRJ bylo nutné získat devizový příslib či pozvání příbuzných.

78 Zřízeno bylo zákonem č. 114/1927 Sb. a celní pohraniční pásmo blíže vymezovala vyhláška ministerstva financí č. 67/1929 Sb.

79 Zákon č. 275/1948 Sb. z 2. 12. 1948 přenesl s platností od 1. 1. 1949 působnost finanční stráže (FS) na SNB. Ministr vnitra po dohodě s ministrem financí určil, kteří členové FS byli převedeni do SNB.

80 EDL, Jan: Nepevná hráz míru a socialismu: ochrana státní hranice v letech 1948–1949 ve světle archiválií ONV Tachov. In: VANĚK, Pavel a kol. (eds.): *Ochrana státní hranice 1948–1955*. Technické muzeum, Brno 2013, s. 83–85.

Dne 1. dubna 1950 bylo výnosem ministerstva vnitra zřízeno hraniční pásmo s nesocialistickými státy, které zahrnovalo více než 300 obcí a osad v 26 okresech.⁸¹ Zřízení pásma automaticky neznamenalo nucený odchod většiny místních obyvatel, úřady však na jeho základě dosáhly vystěhování některých „politicky nespolehlivých občanů“ z pohraničí. Hraniční pásmo také ztížilo přístup do pohraničí osobám, které tam trvale nežily, například majitelům chalup.

O rok později bylo připraveno ustanovení o pohraničním pásmu, jež vytvářelo dvě zóny hraničního pásma (hraniční a zakázané) a zavádělo kompletní vystěhování obyvatel z této oblasti. V říjnu 1951 padlo rozhodnutí, že režim pohraničního pásma bude platit i v oblastech těžby uranu na Jáchymovsku a Slavkovsku.⁸² Upozornění na začátek hraničního pásma zachycuje obrázek 2 (s. 30).

V listopadu 1951 vydal ministr národní bezpečnosti v souvislosti se zákonem o ochraně státních hranic (č. 69/1951 Sb.) tajný rozkaz, jímž vydával prováděcí předpisy k uvedenému zákonu. Šlo o šest předpisů, které se týkaly především ustanovení pohraničního pásma, vyhlášení zakázaného a hraničního pásma na území příhraničních okresů při hranici s Bavorskem a Rakouskem⁸³ a přemísťování osob z těchto pásem, dále se týkaly hraničního pásma Jáchymov a uzavřeného území Slavkov, povolování vstupu příslušníků SNB a Sboru uniformované vězeňské stráže (SVS) do hraničního a zakázaného pásma aj.⁸⁴ V roce 1955 bylo zakázané pásmo ustaveno také u hranice s NDR.⁸⁵

81 Šlo o tyto okresy: Jáchymov, Kraslice, Aš, Cheb, Mariánské Lázně, Tachov, Horšovský Týn, Domažlice, Klatovy, Sušice, Vimperk, Prachatice, Český Krumlov, Kaplice, Trhové Sviny, Třeboň, Jindřichův Hradec, Dačice, Moravské Budějovice, Znojmo, Mikulov, Břeclav, Malacky, Skalica, Bratislava-město, Bratislava-venkov. KOVAŘÍK, David: *Pro-měny českého pohraničí v letech 1958–1960*, s. 27–28.

82 KOVAŘÍK, David: Zánik obcí v hraničním pásmu. In: VANĚK, Pavel a kol. (eds.): *Ochrana státní hranice 1948–1955*, s. 98.

83 Jednalo se o okresy Karlovarského, Plzeňského, Československého, Jihlavského, Brněnského a Bratislavského kraje.

84 *Archiv bezpečnostních složek* (dále jen ABS), fond (dále jen f.) Organizační a vnitřní správa FMV III. díl (A 6/3), sign. TR MNB – 29/1951, II. díl, Rozkaz, jímž se vydávají prováděcí předpisy k zákonu o ochraně státních hranic.

85 KOVAŘÍK, David: *Zánik obcí v hraničním pásmu*, s. 102.

Hraniční pásmo mělo hloubku dva až šest kilometrů, výjimečně až dvanáct kilometrů, kolmo na hraniční čáru, a vstup do něj označovaly bílé cedule s červeným nápisem: *Pozor! – Hraniční pásmo – Vstup jen na povolení.*⁸⁶ Zakázané pásmo představovalo skutečné „pásmo smrti“ bez lidských obydlí. Úplné vysídlení se týkalo 126 obcí a osad v 19 pohraničních okresech v České i Slovenské republice, z nichž nejvíce se jich nacházelo v jižních a západních Čechách, naopak na Moravě šlo jen o nezastavěné katastry.⁸⁷

86 ABS, f. A 6/3, sign. TR MNB – 29/1951, II. díl, inv. j. 80, Rozkaz, jímž se vydávají prováděcí předpisy k zákonu o ochraně státní hranice.

87 Pouze tři obce z historického území Moravy byly určeny k likvidaci, šlo o Maříž, Dománín a Ječmeniště. KOVAŘÍK: *Zánik obcí v hraničním pásmu*, s. 98.

Obr. 2

Označení hraničního pásma, datace nedochována

Zdroj: Muzeum Policie ČR

Do zakázaného pásma mohly ve většině případů vstupovat jen přísně prověřené osoby v doprovodu pohraniční hlídky. Jeho vnější hranicí byla státní hranice, vnitřní hranicí, která probíhala v hloubce maximálně dvou kilometrů od státní hranice, tvořily drátěné zátarasy. Zakázané pásmo označovaly bílé cedule s černým nápisem: *Pozor! – Zakázané pásmo – Vstup zakázán*. V dostatečné vzdálenosti před těmito cedulemi se nacházela tzv. nástražná osvěcovadla, která měla upozornit na utečence ještě před jejich přiblížením se k drátěnému zátarasu.⁸⁸ Všechny veřejné cesty vedoucí do zakázaného pásma byly opatřeny závorami.⁸⁹

Život v hraničním pásmu

Z hraničního pásma se musely postupně vystěhovat tzv. nespolehlivé osoby⁹⁰ a vstup nebo pobyt byl osobám starším patnácti let povolen jen na základě povolenek či propustek. Obyvatelé trvale žijící v pásmu museli mít povolenku pro trvalý pobyt v hraničním pásmu, která byla vyznačena v občanském průkazu a udělovalo ji okresní velitelství národní bezpečnosti „*podle bydliště žadatele, na základě pečlivého a důkladného prověření podle směrnic vydaných MNB – velitelem VB*“.

88 JÍLEK, Tomáš – JÍLKOVÁ, Alena: *Železná opona: československá státní hranice od Jáchymova po Bratislavu 1948–1989*, s. 30–32.

89 ABS, f. A 6/3, sign. TR MNB – 29/1951, II. díl, inv. j. 80, Rozkaz, jímž se vydávají prováděcí předpisy k zákonu o ochraně státní hranice.

90 Výnos ministerstva vnitra o přemístění obyvatelstva ze zakázaného pásma a nespolehlivých osob z hraničního pásma spolehlivost, respektive nespolehlivost nijak nedefinuje. Je ale zřejmé, že se pojem týká politické orientace: „...[pásmo] musí být obydleno spolehlivými a lidově demokratickému zřízení oddanými občany.“ ABS, f. A 6/3, sign. TR MNB – 29/1951, II. díl, inv. j. 80, Rozkaz, jímž se vydávají prováděcí předpisy k zákonu o ochraně státní hranice.

První obecnou definici nespolehlivých osob jakožto tzv. bývalých lidí přináší až Rozkaz ministra vnitra č. 1 z ledna 1959. Ten zavádí pojem tzv. bývalí lidé, jež definuje jako osoby, „které vítězstvím dělnické třídy byly zbaveny svého dřívějšího nadřazeného postavení na úseku hospodářského a kulturního života a které se s tímto stavem nesmířily“; např.: „bývalí představitelé velkoburžoazie, kulaci a velkostatkáři, bývalí vysocí důstojníci armády, policie, četnictva a jiných zpravodajských složek, bývalí vedoucí političtí činitelé, udržující spojení s cizinou“. ABS, f. Organizační a vnitřní správa FMV IV. díl (A 6/4), inv. j. 684, Rozkaz ministra vnitra – rozpracování, pozorování a evidování „bývalých lidí“.

Návštěvníci nebo brigádníci museli pro přechodný pobyt v hraničním pásmu získat časově omezenou propustku, přičemž důvody pro její vydání byly jasně specifikované.⁹¹ Vydávání propustek vyřizovalo ministerstvo národní bezpečnosti a později ministerstvo vnitra – velitelství VB v Praze (v případě zaměstnanců ústředních úřadů), krajské velitelství národní bezpečnosti (pro zaměstnance státní správy a jiných orgánů s celostátní působností) nebo velitelství národní bezpečnosti podle místa bydliště či pracoviště (v ostatních případech).⁹² Formulář propustky je na obrázku 3 níže.

91 „Důvodem pro vstup do hraničního pásma je zejména zaměstnání, pracovní (služební) cesta, pravidelný přechod (přejezd) po cestě v hraničním pásmu, provádění zemědělských prací, výkon zdravotnického povolání, naléhavé důvody soukromé povahy... Vstup do hraničního pásma za účelem rekreace není dovolen.“ ABS, f. A 6/3, sign. TR MNB – 29/1951, II. díl, inv. j. 80, Rozkaz, jímž se vydávají prováděcí předpisy k zákonu o ochraně státní hranice.

92 Tamtéž.

Obr. 3

Vzor propustky do zakázaného pásma

Příloha Rozkazu, jímž se vydávají prováděcí předpisy k zákonu o ochraně státních hranic, 1951

Zdroj: Archiv bezpečnostních složek

Vzor č. 1.

Propustka do zakázaného pásma.

Rozměr: 11.5 × 8 cm.

Barva: bílá se zeleným příčným pruhem.

Papír: tuhý karton.

VELITELSTVÍ NÁRODNÍ BEZPEČNOSTI V JÁCHYMOVĚ

Evid. č. _____

Propustka do zakázaného pásma

Povolují	nar.	
v _____	bytem _____	čp. _____
vstup do zakázaného pásma na území _____		
na dobu od _____		do _____
je-li současně předložen průkaz č. _____	za účelem _____	

L. S.

Razítko vel. NB v Jáchymově

V Jáchymově dne _____

195 _____

Velitel: _____

Povolovací řízení bylo poměrně náročné, součástí žádosti muselo být také doporučení zaměstnavatelů.⁹³ Samozřejmě existovaly kontroly osob ve vlacích a autobusech, které projížděly hraničním pásmem. Příslušníci PS navíc pravidelně kontrolovali osoby, které v pásmu vystupovaly.

V roce 1964 došlo RMV č. 20/1964⁹⁴ k úpravě pohraničních pásem, přičemž v nově ustaveném hraničním pásmu bylo zakázáno bydlet i se zdržovat od setmění do svítání. Výjimku tvořili příslušníci PS a členové jejich rodin, kterým mohl být v hraničním pásmu udělen trvalý pobyt.⁹⁵ Vstup do hraničního nebo zakázaného pásma bez povolení byl považován za přestupek i v případě, pokud k němu došlo neúmyslně. Stejně se hodnotilo včasné nevrácení propustky, tj. do 48 hodin po uplynutí doby její platnosti nebo po skončení cesty.

Pokud byl někdo v pásmu „*přistižen při pokusu tam záludně nebo lstivě vniknout, o tom lze přepokládat, že má v úmyslu bez povolení přejít státní hranici (opustit republiku)*“.⁹⁶ Taková událost byla kvalifikována jako pokus o trestný čin opuštění republiky (trestaný odnětím svobody až na pět let) nebo jako pokus o velezradu či vyzvědačství (v obou případech trestaný až smrtí). Trestní stíhání za spolupachatelství hrozilo všem, kteří zadrženým osobám pomáhali „*k usnadnění jejich trestného činu opuštění republiky*“.⁹⁷ V hraničním pásmu platil zákaz se zdržovat po setmění mimo veřejné cesty nebo železniční trať, dále zákaz pořizovat fotografie či filmové snímky, případně provádět zeměměřičské práce či mapování. Zároveň okresní národní výbory měly v hraničním pásmu a dvoukilometrovém okruhu směrem do vnitrozemí odstranit „*všechny orientační pomůcky, které by mohly usnadnit zejména cizím osobám*

93 Tamtéž. V případě zaměstnanců ústředních úřadů a ústředních orgánů národních či státních podniků musel doporučení podepsat ministr nebo jeho náměstek, vedoucí úřadu nebo vedoucí podniku a vedoucí kádrového odboru atd.

94 De facto platil až do roku 1990, kdy byl zrušen RMV ČSFR č. 68/1990.

95 ABS, f. A 6/4, inv. j. 945, sign. RMV – 20/1964, Hraniční pásmo – vydání nových předpisů.

96 ABS, f. A 6/3, sign. TR MNB – 29/1951, II. díl, inv. j. 80, Rozkaz, jímž se vydávají prováděcí předpisy k zákonu o ochraně státní hranice.

97 Tamtéž.

přechody přes státní hranici“. Toto opatření se týkalo i cedulí s názvy obcí i ukazatelů se vzdálenostmi.⁹⁸ Výjimku tvořily cedule na silnicích vedoucích k oddělením pasových kontrol a názvy železničních stanic.⁹⁹

Výše uvedený RMV č. 20/1964¹⁰⁰ upravil roku 1964 pohraniční pásma tak, že zavedl hraniční pásmo, které dosahovalo do hloubky jednoho až tří kilometrů kolmo na státní hranici. Kvůli eliminaci neúmyslných vjezdů a bloudivých turistů byly nově na silnicích vedoucích od pohraničních obcí směrem k hraničnímu pásmu umístěny dopravní značky *Zákaz vjezdu všech vozidel (v obou směrech)*.

Vytyčení hraničních pásem ovlivnilo také zemědělství v pohraničí. Mezi státní hranicí a ženijně-technickými zábranami se nesměly pěstovat vysoké plodiny (kukuřice, žito, pšenice aj.), bylo zakázáno zakládat nové vinice a sady, nadto se toto území nesmělo využívat pro pastvu dobytka. Mezi vnitřní hranicí zakázaného pásma a ženijně-technickými opatřeními výše uvedená omezení neplatila, pokud to nebylo „v rozporu s ochranou státních hranic“.¹⁰¹

V kontrolních pásech, umístěných po obou stranách ženijně-technických opatření, bylo zakázáno pěstování jakýchkoliv plodin. Co se týká přístupu zemědělců do zakázaného pásma, lesní a zemědělskou půdu mohli obdělávat samostatní rolníci až k ženijně-technickým opatřením, zatímco státní statky, státní lesy a JZD měly přístup až ke státní hranici.¹⁰²

98 Podle pozdějšího předpisu byly obce a osady, jimiž procházely veřejné komunikace, označeny na vjezdu i výjezdu tabulí s nápisem „Uzavřená osada“, název obce chyběl. ABS, f. A 6/4, inv. j. 421, sign. RMV – 111/1957, Statut hraničního a zakázaného pásma – vydání.

99 Tamtéž.

100 Rozkaz platil až do roku 1990, kdy byl zrušen RMV ČSFR č. 68/1990.

101 ABS, f. A 6/4, inv. j. 421, sign. RMV – 111/1957, Statut hraničního a zakázaného pásma – vydání.

102 Tamtéž.

Vystěhováání a přesídlování

Od listopadu 1951 do konce dubna 1952 došlo k přesídlování obyvatelstva ze zakázaného pásma. Tomu předcházela tzv. zalesňovací akce z konce 40. let, jejímž cílem bylo přesunout obyvatele z malých obcí v pohraničí do větších v okolí a z prázdných obcí vytvořit pastevecké osady nebo je zbořit a zalesnit.

Již v roce 1946 bylo vytipováno téměř 300 obcí v pohraničí a v následujících dvou letech došlo k částečné realizaci této akce, která se však postupně zastavila. Kromě plánovaných demoličních akcí se v poválečném pohraničí bouraly také zchátralé a neosídlené objekty. Již v roce 1946 spustil vlastní demoliční akci Národní pozemkový fond, který disponoval většinou zkonfiskovaných zemědělských objektů po vysídleném německém obyvatelstvu.¹⁰³

Přesídlování v 50. letech nejvíce postihlo Karlovarský (164 rodin), Plzeňský (73) a Českobudějovický kraj (80). Celkově se přesídlení dotklo 448 rodin, tj. přibližně 1600 osob.¹⁰⁴ Další kategorií bylo přemístění „nespolehlivých osob“ z širšího hraničního pásma, které se týkalo zhruba 806 dalších rodin, tj. cca 3000 osob. Nejvíce byl postižen Karlovarský kraj, naopak nejméně Brněnský.¹⁰⁵

Velká část přesídlenců se usadila v nejbližších obcích za zakázaným pásmem. Lidé si mohli ponechat svůj původní majetek ve vlastnictví, ale nemohli ho dále využívat, proto většinou přijali náhradu od státu: *„Za majetek převzatý státem se poskytovala náhrada všem přesídlencům, ať se jednalo o osoby spolehlivé, či označené jako ‚státně nespolehlivé‘.“*¹⁰⁶

V souvislosti s vytyčením zakázaného pásma v prostoru hranice s SRN, Rakouskem a později i NDR a jeho úpravou začal na základě zadání předsednictva ÚV KSČ v roce 1952 dlouhý a finančně náročný proces

103 KOVAŘÍK, David: *Zánik obcí v hraničním pásmu*, s. 97.

104 KOVAŘÍK, David: *Proměny českého pohraničí v letech 1958–1960*, s. 40.

105 KOVAŘÍK, David: *Zánik obcí v hraničním pásmu*, s. 99.

106 KOVAŘÍK, David: *Proměny českého pohraničí v letech 1958–1960*, s. 41–42.

demolice a likvidace ruin a domů.¹⁰⁷ Cílem bylo získat stavební materiál a zpřehlednit zakázané pásmo pro účely PS. V letech 1953 až 1956 došlo k odstranění 2800 domů a dalších objektů, přičemž celkové náklady na jejich demolici přesáhly 17 milionů korun.¹⁰⁸

Podle rozkazu ministra vnitra č. 111 z roku 1957 byly v zakázaném pásmu bourány všechny budovy, pokud je nespravovalo ministerstvo vnitra nebo ministerstvo národní obrany. Památkově chráněné objekty byly převedeny pod Pohraniční stráž, přičemž ty, které PS nepřevzala, mohly být po souhlasu ministerstva školství a kultury zbourány.¹⁰⁹

Rozšíření zakázaného pásma i na hranici s NDR v roce 1955 mělo za následek vystěhování několika set osob a částečnou demolici sídel. V druhé polovině 50. let se demolice přesunuly na zbylé oblasti hraničního pásma a přilehlých oblastí, přičemž v letech 1959–1960 postihly demolice více než 40 000 neosídlených objektů.¹¹⁰ Hraniční pásmo, kde bourání domů začalo v roce 1957, se nepodařilo podle původního plánu dosídlit, respektive kvůli špatné dostupnosti noví obyvatelé z těchto vsí brzy odešli. Zbouráno bylo 440 domů.¹¹¹ Celkem bylo do roku 1960 srovnáno se zemí 50 000 budov.¹¹²

V rámci demolice došlo v pohraničí ke zničení nesmírně cenných historických památek – v zakázaném pásmu byly zbořeny všechny kostely. Na ty se nahlíželo jako na symbol kultury původního, odsunutého německého obyvatelstva. V hraničním pásmu byla zbořena jen část kostelů, zbytek chátral nebo sloužil jako opěrné body PS (pozorovatelný, střílný).¹¹³

107 Náklady na demolici jedné budovy se pohybovaly kolem 4000 Kčs, demolice vsi přišla na cca 160 000 Kčs. PROCHÁZKA, Zdeněk: Zapomenutá paměť místa. In: SPURNÝ, Matěj (ed.): *Proměny sudetské krajiny*. Antikomplex, Praha 2006, s. 83.

108 KOVAŘÍK, David: *Zánik obcí v hraničním pásmu*, s. 100.

109 ABS, f. A 6/4, inv. j. 421, sign. RMV č. 111/1957, Statut hraničního a zakázaného pásma – vydání.

110 KOVAŘÍK, David: *Zánik obcí v hraničním pásmu*, s. 102.

111 Tamtéž, s. 83–84.

112 KOVAŘÍK, David: *Proměny českého pohraničí v letech 1958–1960*, s. 66.

113 PROCHÁZKA, Zdeněk: *Zapomenutá paměť místa*, s. 86–91.

Největší demolice vsí, a tudíž i hřbitovů a kostelů probíhaly při západní hranici na území Českého lesa (horšovskotýnská, tachovská oblast), zatímco odlišná situace panovala na Domažlicku. Tam bylo zakázané pásmo poměrně úzké a hraniční pásmo obývali starousedlíci, proto tam významné kostely nezanikaly. Mezi nejvýznamnější zničené památky patří například barokní kostel v Hamrech nebo kostel sv. Jiří v Lučině.¹¹⁴

Zřízení zakázaného pásma na hranici s Rakouskem a západním Německem podle Davida Kovaříka „výrazně přispělo k rozpadu tradiční sídelní sítě v českém pohraničí po druhé světové válce“.¹¹⁵

Pohraniční stráž

Střežení státní hranice bylo před únorem 1948 v kompetenci pohraničních útvarů Sboru národní bezpečnosti (SNB) a Finanční stráže (FS), jejichž činnost včetně použití zbraně na hranici vycházela ze zákona o národní bezpečnosti (č. 149/1947 Sb.).

Politická realita v Československu po únoru 1948 naznačovala, že občané, kteří měli jiný názor na politický režim či formu vlády (nebo o kterých to režim předpokládal), se změnili z názorových oponentů na nepřátele. Aby nemohli utéct do demokratických států, postupně se vytvořila represivní složka Pohraniční stráž a byly uzavřeny jihozápadní úseky státní hranice s Německou spolkovou republikou (SRN; tehdy používaný název státu se zkratkou NSR) a Rakouskem (do r. 1955 okupováno spojeneckými vojsky, spolkové země hraničící s Československem v sovětské zóně).

Od roku 1949 se z pohraničních útvarů SNB vytvořila Pohraniční stráž Sboru národní bezpečnosti (PS SNB) jako výkonný orgán ministerstva vnitra. V červenci téhož roku byly vydány *Prozatímní služební směrnice PS SNB*, v nichž hlavní úlohu PS SNB představovalo státněbezpečnostní zajištění státní hranice, konkrétně: „*úlohou členů PS je zajistit a střežit SH a likvidovat vše, co směřuje proti lidově demokratickému*

114 Tamtéž, s. 86–91.

115 KOVAŘÍK, David: *Zánik obcí v hraničním pásmu*, s. 102.

státnímu zřízení, a vůbec všechno, co je proti bezpečnosti republiky po stránce vnější i vnitřní“. Dále směrnice stanovovaly, že „PS SNB musí rovněž všemi možnými způsoby zabránit ilegálním přechodům osob do ciziny, tj. zadržet a zajistit jednotlivce i skupiny organizované i neorganizované, jež se pokusí o přechod SH“. Doplněné směrnice z července 1950 uvádějí mj., „že výkon služby PS vychází z těsné spolupráce s civilním obyvatelstvem a ostatními složkami SNB, hlavně Státní bezpečností...“¹¹⁶

Nově vybudovaná železná opona byla namířena nejen proti politickým odpůrcům a de facto proti všem obyvatelům Československa, ale i proti cizincům, protože došlo k uzavření státu jak zevnitř, tak zvenčí. Režim nechtěl dovolit, aby obyvatelé Československa měli možnost srovnávat domácí politický systém se systémy na Západě, protože potřeboval loajální a levnou pracovní sílu, kterou mohl ekonomicky využívat a systematicky kontrolovat.

Dobrý příklad dopadů jiné strategie komunistického režimu k pohybu obyvatelstva nabízí vývoj v Německé demokratické republice (NDR), kde před postavením Berlínské zdi v roce 1961 dosáhl odliv občanů NDR do SRN masových rozměrů. NDR tehdy opustila téměř jedna šestina obyvatel (dva a půl milionu lidí).¹¹⁷ V tomto případě je však třeba samozřejmě zohlednit i příbuzenské vazby, absenci jazykové bariéry, automatický nárok na občanství, bydlení apod.

V opačném směru se hovoří o migraci cca 300 000 obyvatel v období 1954–1957 (195 000 podle údajů SRN). Poté následoval pokles, re-spektive v letech 1958–1961 se do NDR ze SRN přistěhovalo cca 100 000–195 000 osob (110 000 osob podle údajů SRN a 195 000 osob podle NDR), klesající trend trval až do pádu Berlínské zdi (méně než 10 000 přistěhovalců ročně).¹¹⁸

116 ABS, Dosud nezpracované archivní fondy útvarů Pohraniční a Vnitřní stráže, Pohraniční útvary SNB č. j. 900-8 taj. /49-III. Prozatímní služební směrnice PS SNB; ABS, č. j. 1949 taj./1950, Směrnice pro výkon služby Pohraniční stráže.

117 Rozsudky Evropského soudu pro lidská práva ke stělbě na Berlínské zdi. In: Ro-ESLP, 2001/2, s. 49, Věc Streletz, Kessler a Krenz proti Německu a Věc K.-H. W. proti Německu.

118 STÖVER, Bernd: *Zufucht DDR: Spione und andere Übersiedler*. C. H. Beck, München 2009, s. 82.

Vojskové střežení hranice

Podle vzoru sovětských Pohraničních vojsk Lidového komisariátu vnitřních záležitostí neboli NKVD se od roku 1951 začal v Československu budovat model vojskového systému střežení hranice. Byla vytvořena Pohraniční stráž ministerstva národní bezpečnosti a zároveň se postupně začalo připravovat hermetické uzavření hranice tzv. ženíjně-technickým zabezpečením. U Pohraniční stráže sloužili vojáci z povolání a vysoké procento tvořili vojáci základní služby, kterých v letech 1951 až 1989 prošlo PS cca 200 000.¹¹⁹ Systém střežení hranic zůstal ve své podstatě beze změn až do pádu režimu v roce 1989.

- 119 PULEC, Martin: Nestandardní jevy u Pohraniční stráže v posrpnovém období roku 1968. In: *Semper Paratus*, 2013, č. 1, s. 10.

Obr. 4

Ilustrační foto zátarasu

Fotografie zátarasu zachycuje též usmrceného Arnošta Klennera, československého horníka německé národnosti. Dne 2. 10. 1962 se Arnošt Klenner pokusil o přechod do Rakouska v oblasti střežené znojemskou brigádou PS (v úseku roty Lány). Zemřel ve svých 33 letech po zásahu elektrickým proudem v drátěném zátarasu.
Zdroj: ABS

Cílem příslušníků PS, kteří pronásledovali jakoukoli osobu, jež se snažila dostat nedovoleným způsobem přes hranici, bylo zadržet ji, a pokud to nebylo možné, usmrtit: *„Po překonání elektrifikovaného drátěného zátarasu pokračuje hlídka v usilovném pronásledování až do zadržení nebo likvidování narušitele.“*¹²⁰

Stejně tak v případě, že byl někdo při pokusu překonat hranici zasažen elektrickým proudem, mělo střežení hranice přednost před záchranou lidského života: *„Narazí-li hlídka při kontrole drátěného zátarasu na narušitele nebo jinou osobu, která byla zasažena elektrickým proudem a jeví známky života, žádá smluveným signálem ‚vypnutí proudu‘ a dalším signálem ‚vyslání eskortní hlídky‘. Do příchodu této hlídky střeží narušitele i s přilehlým prostorem.“*¹²¹

Dne 11. července 1951 schválilo Národní shromáždění zákon o ochraně státních hranic (č. 69/1951 Sb.), jímž příslušníci PS získali stejná práva a stejné povinnosti jako příslušníci armády a při plnění svých pravomocí měli právně postavení příslušníků SNB. V zákoně byla dále ustanovena povinnost, kterou si režim vynucoval odpovědnost každého občana za ochranu hranice. Službu v PS měli vykonávat *„pro její význam, odpovědnost a namáhavost vybrání příslušníci pracujícího lidu“*, přičemž služba v PS byla započítávána jako služba v armádě. Zákon č. 69/1951 Sb. také stanovoval, že ministr národní bezpečnosti může zakázat vstup do určité oblasti státního území, například do tzv. zakázaného hraničního pásma.¹²²

120 ABS, f. Hlavní správa Pohraniční stráže a ochrany státních hranic (2357), k. 103, Rozkaz velitele Pohraniční a Vnitřní stráže č. 0090/1953 z 12. června 1953. Příloha č. 5. Výkon služby k ochraně státních hranic – na elektrickém zařízení ochrany státních hranic (EZOH).

121 Tamtéž.

122 § 10a zákona č. 69/1951 Sb. (o ochraně státních hranic).

Navíc nařízením č. 70 ze dne 14. července 1951 ministr národní bezpečnosti Ladislav Kopřiva upravit právo příslušníků PS použít zbraň. Nařízení přímo prikazovalo hlídkám PS překazít pokus lidí o útěk přes hranici použitím střelné zbraně, pokud uprchlíci nereagovali na jejich výzvu k návratu. Ochrana hranice tak stála nad právem na lidský život.¹²³

O několik měsíců později, v listopadu 1951, podal velitel Pohraniční stráže plk. Ludvík Hlavačka návrh na zřízení minových polí na úsecích hranice se západním Německem a Rakouskem.¹²⁴ Na zabezpečení poměrně širokých zalesněných úseků navrhl Hlavačka umístit v terénu sedmdesát kusů min na jeden kilometr čtvereční vybraných hraničních úseků; celkem šlo o 16 000 kusů min.

V návrhu stojí toto zdůvodnění: „*Kontrolní pásy a překážky, které jsou prováděny v zakázaném pásmu, umožní jednak kontrolu přechodu a ztíží nepříteli jeho postup při pronikání přes státní hranici, pronikání však nezastaví.*“¹²⁵ Citace z podzákonné normy prokazuje kromě úmyslu zaminovat hranici i jednoznačné označení jakékoliv osoby, která se pokusí dostat nedovoleným způsobem z ČSR do Rakouska nebo západního Německa, bez jakýchkoliv důkazů automaticky za nepřítel.

Velmi brzy byly rozkazem velitele Pohraniční a Vnitřní stráže (PVS) genmjr. Hlavačky z 8. srpna 1953 z důvodu rozsáhlého a nepřehledného zaminování na uvedených úsecích hranice upraveny směrnice při vytváření minových polí, jejich udržování a odminování v případě

123 „Příslušník Pohraniční stráže použije při výkonu své pravomoci zbraně, zachovávaje potřebnou opatrnost: a) proti osobám, které na území republiky neoprávněně přešly nebo se po území republiky neoprávněně pokoušejí přejít státní hranici a na výstrahu se nezastaví; b) bez výstrahu, je-li zjevně podniknut útok proti příslušníku Pohraniční stráže, proti jiné osobě, proti stanovišti, které stráží, nebo proti sousednímu stanovišti; c) bez výstrahu k zamezení útěku osob zatčených, zadržených nebo nebezpečných pachatelů trestných činů, nelze-li jinak útěku zabránit; d) proti osobám, které se zprotiví služebním zákonům příslušníka Pohraniční stráže, nelze-li jinak a přes výstrahu překonat odpor směřující ke zmaření služebního zákroku.“ Nařízení ministra národní bezpečnosti č. 70/1951 Sb., www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/usmrceni-hranice/dokumenty/zakon69-70-1951.pdf (citováno k 1. 7. 2015).

124 ABS, f. PS, karton (dále jen k.) 107, inv. j. 225. Minová pole – zřízení, 9. listopadu 1951, č. j. PS-0010870/11-OS-51.

125 Tamtéž.

takticko-operačního zájmu PS.¹²⁶ Drastické opatření, které hojně zmiňovala dobová propaganda, si do roku 1954 vyžádalo usmrcené nejen z řad těch, kteří se pokusili o útěk (v rámci projektu jsme zdokumentovali jeden případ bezprostředního úmrtí po náslapu na minu ze strany osob, které se neúspěšně pokusily o přechod státní hranice),¹²⁷ ale i příslušníků PS při výkonu služby, což byl spolu s vysokým počtem uhynulé zvěře hlavní důvod pro pozdější rozsáhlé odminování státní hranice v druhé polovině 50. let.

Ještě v roce 1952 došlo k zavedení vysokého elektrického napětí (4000–6000 voltů) do střední stěny trojstěnných hraničních zátarasů. Na rozdíl od zaminování šlo o překážku, která usmrtila množství uprchlíků: více než třetinu všech osob, které se neúspěšně pokusily přejít hranici a byly usmrceny. Šlo o velmi nebezpečné opatření, protože ani z československé strany, ani ze strany sousedních států nebyla umístěna žádná výstraha o elektrickém proudu, což ohrožovalo i životy cizích státních příslušníků, kteří se do blízkosti elektrických drátů mnohdy dostávali náhodou.¹²⁸ Arnošta Klennera, jednoho z usmrcených elektrickým proudem v zátarasu, zachycuje obrázek 4 (s. 39). V rámci projektu jsme však nezdokumentovali žádnou usmrcenou osobu, která se sice nesnažila o přechod hranice, ale byla usmrcena elektrickým proudem.

V polovině 60. let bylo používání elektrického proudu v hraničních zátarasech ukončeno, a to jak z důvodu vysokých finančních nákladů, tak z důvodu tlaku OSN. Vyšetřování případů úmrtí na státní hranici prováděla sama Pohraniční stráž a příznačné pro něj bylo zdokumentování incidentu rukou nakresleným „situačním náčrtem“. Příkladem jsou obrázky 5 a 6 (s. 43). I když to často odporovalo faktům, vyšetřování případů usmrcených nebo zraněných nekončilo trestní odpovědností

126 ABS, f. 2357, k. 103, Směrnice pro zřizování minových pásů u Pohraniční stráže, jejich udržování a odminování z 8. srpna 1953, č. j. PS- /10-OS-53.

127 Ukazuje se tedy, že hlavním efektem zaminování bylo zastrašení.

128 Zavedení elektrického proudu do drátěných zátarasů následovalo podobné opatření použité již dříve v NDR. Současně s usmrcením uprchlíka signalizační systém v zátarasu vyslal signál nejbližší rotě o místě incidentu. SCHUBERT, Frank N.: *Hungarian borderlands*, s. 52.

pohraničníků. Následné obvinění mrtvého utečence z pokusu o trestný čin nedovoleného opuštění republiky již bylo v režii Státní bezpečnosti. Navíc od roku 1958 rozkaz ministra vnitra Rudolfa Baráka stanovil, že vyšetřování trestného činu opuštění republiky podle § 95 trestního zákona jednoznačně spadá do kompetence vyšetřovatelů StB, což v podstatě potvrdilo dosavadní praxi.¹²⁹

Na druhou stranu přímá falzifikace postihla pravděpodobně pouze ty materiály, týkající se případů použití zbraně v rozporu s předpisy, například při vstupu na území cizího státu, zabití vlastního agenta zpravodajské služby atd. Mezi spolehlivější prameny lze řadit materiály o činnosti inspekčních orgánů z přelomu 50. a 60. let minulého století, které se však týkají jen malé části případů.¹³⁰ Kritický a individuální přístup je samozřejmě nutné zachovávat při studiu všech archiválií vzniklých činností bezpečnostních složek.

Propagandistický obraz Pohraniční stráže

Dobová propaganda vytvářela mýtus, že pohraničníci na československé hranici bez přestání bojují s teroristy ze Západu. Jaroslav Pinkas, který zkoumá obraz českého pohraničí skrze jeho zpodobnění v českém filmu v období 1945–1989, vysvětluje, že v epických příbězích s kladnými postavami strážců zákona byli zapotřebí protihráči (agenti, vnitřní nepřátelé). Stejně tak filmová produkce od 70. a 80. let opět akcentuje bezpečnostní tematiku. Jaroslav Pinkas vysvětluje, že „*vyprávění o pohraničí plnilo řadu politických zadání. Především legitimizovalo stávající politické akty a poměry vůbec, počínaje odsunem Němců a konče vybudováním a střežením železné opony*“.¹³¹

129 ABS, f. A 6/4, inv. j. 518, RMV ČSR č. 9/1958, Vyšetřování tr. činů opuštění republiky podle § 95 tr. zákona.

130 PULEC, Martin: *Nestandardní jevy u Pohraniční stráže v posrpnovém období roku 1968*, s. 9.

131 PINKAS, Jaroslav: *Obraz českého pohraničí v českém filmu*, s. 15, rukopis.

Stejným tématem, respektive zobrazením hraničního pásma (česko-německé hranice) ve filmu se zabývá projekt realizovaný Goethe Institutem ve spolupráci s občanským sdružením Antikomplex a dalšími organizacemi. Projekt interpretuje dvě desítky vybraných filmů zpracovávajících posledních osm desetiletí české (československé) a německé historie.¹³² Vzdělávací část projektu představují semináře pro učitele a didaktické pomůcky.¹³³

Obrazem pohraničí se zabývá také Eva Palivodová, která na konkrétních případech, například na beletristických dílech Rudolfa Kalčíka či na mediálním pokrytí Dnů Pohraniční stráže deníkem *Rudé právo*, prezentuje práci dobové propagandy s obrazem nepřátel-zahraničních agentů.¹³⁴

Prokop Tomek uvádí, že podle dosavadních údajů zemřelo v letech 1948 až 1989 nejméně 584 vojáků Pohraniční stráže, z nichž „narušitelé státní hranice“ jich usmrtili 11.¹³⁵ Příčinou úmrtí ostatních pohraničnicků byly sebevraždy (185 případů), úrazy a nehody (243 případů), vzájemné postřelení (39 případů) nebo manipulace s ženijními prostředky, tzn. úrazy elektrickým proudem, výbuchy min apod. (47 případů).¹³⁶

Je však pravda, že tzv. agenti-chodci přecházeli československou hranici ozbrojení a po zadržení ve vyšetřovacích protokolech StB vypovídali, že byli odhodláni zabít. Zbraně jim měly sloužit hlavně k vyvolání zmatku, který by usnadnil útěk za hranici. Agenti své zbraně často ani dobře neznali, protože je v zahraničí neměli k dispozici.¹³⁷

132 Filmy jsou rozřazeny do pěti tematických kategorií: Život u hranic, Hranice a útěk, Hranice a špionáž, Praha jako místo, kde probíhají hranice, Dvojitá hranice, Hraniční propaganda.

133 Web projektu Hraniční pásmo; česko-německá hranice ve filmu, www.goethe.de/ins/cz/prj/gre/csindex.htm (citováno k 1. 7. 2015).

134 PALIVODOVÁ, Eva: Na stráži míru, prezentace Pohraniční stráže na veřejnosti 1948–1956. In: *Sborník Archivu bezpečnostních složek*, 2012, č. 10, s. 123–142.

135 Srovnejte s údajem poskytnutým ÚDV: cca 400 zemřelých pohraničnicků. Rozhovor autorky s PB, Praha, 4. 3. 2014.

136 TOMEK, Prokop: *Přechody státních hranic z hlediska agentů-chodců a kurýrů*, s. 13.

137 Tamtéž, s. 12–13.

Co se týká úspěšnosti přechodů tohoto specifického souboru osob, je užitečné rozlišovat dvě podskupiny. První tvoří lidé, kteří znali hranici z minulosti díky své práci nebo bydlišti, a druhou lidé původně z vnitrozemí, kteří znali hranici jen ze svého prvního přechodu hranice. Úspěšnost přechodů druhé podskupiny byla výrazně nižší.¹³⁸

Mezi celkovými téměř 300 zdokumentovanými případy usmrčených osob evidujeme přibližně desetinu tzv. agentů, více se této problematice věnuje v analytické části práce kapitola Výsledky práce s databází. V rámci absolutních čísel jde o malý podíl mezi usmrčenými, agenti jsou navíc zastoupeni jen v prvních dvou obdobích. Dobový obraz je tedy silně přeexponován. Otázkou, kterou pochopitelně nelze z dostupných materiálů zodpovědět, zůstává skutečný podíl agentů západních států mezi usmrčenými.

Emigrace z Československa

Migrační úbytek¹³⁹ způsobený ilegálním vystěhovalectvím činil v letech 1950 až 1989 v českých zemích 485 000 osob, celkový migrační úbytek dosáhl počtu 556 000 osob.¹⁴⁰ Podle oficiálních dat československých úřadů však české země ztratily v tomto období jen 70 667 osob.¹⁴¹

Podle Jana Rychlíka, který vychází z materiálů uložených v Národním archivu, emigrovalo z Československa v letech 1945 až 1987 celkem 172 655 osob, přičemž 25 350 osob během let 1948–1951 a během let 1968–1987 dosáhl počet emigrantů 70 130. V dalších letech činil počet emigrantů přibližně 5000 osob ročně.¹⁴²

138 Tamtéž.

139 Vypočtený porovnáním rozdílů bilancovaných počtů obyvatelstva mezi jednotlivými sčítáními lidu a skutečně sečteným obyvatelstvem.

140 SRB, Vladimír: *1000 let obyvatelstva českých zemí*. Karolinum, Praha, s. 212–213.

141 KUČERA, Milan: *Populace České republiky 1918–1991*. Sociologický ústav AV ČR, 1994, s. 145.

142 RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, s. 115.

Z hlediska archiválií z provenience bezpečnostních složek lze pro část sledovaného období vycházet ze statistiky, kterou pro kancelář prezidenta vypracovala v roce 1969 Správa vyšetřování Státní bezpečnosti. Materiál nazvaný *Rozbor emigrace československých občanů v letech 1945–1969* uvádí 37 510 emigrovavších občanů v období let 1948 až 1967, 2764 prokazatelných emigrantů za rok 1968 a 4047 emigrantů za rok 1969, tzn. celkem přibližně 45 000 emigrantů.¹⁴³ Nadto ale zpráva ještě zmiňuje cca 30 000 osob, které zůstaly v zahraničí v letech 1968–1969 (neprodloužení pobytu apod.). Také je však nutné pracovat s osobami, jež se z emigrace vrátily. Po třech amnestiích vyhlášených v období let 1955–1965 se do Československa vrátilo cca 1600 osob, přičemž většina těchto reemigrantů žila v zahraničí kratší dobu než tři roky.¹⁴⁴

Emigrační vlny 1948–1989

Data týkající se úspěšnosti útěků do zahraničí nejsou k dispozici. Výjimku tvoří údaje za léta 1948–1951, kdy se útěk podařil 11 734 osobám z celkového počtu 20 450 občanů Československa, kteří se v daném období o útěk pokusili.¹⁴⁵ Dále je však možné pro toto období pracovat s odlišným údajem 25 354 československých emigrantů, z nichž v drtivé většině šlo o politické emigranty.¹⁴⁶ Nelze sice rozpoznat, jak se tito lidé do zahraničí dostali, ale lze předpokládat, že přechod hranic přes zelenou hranici v této době představoval nejčastější způsob emigrace z celého sledovaného období let 1948–1989, protože byl nejsnazší; hranice byla střežena nejmírněji.

143 ABS, f. Správa vyšetřování StB FMV II. díl (A 3/2), inv. j. 94, Rozbor emigrace československých občanů v letech 1945–1969.

144 Tamtéž.

145 RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, s. 48, respektive NAVARA, Luděk: *Příběhy železné opony*, s. 17. Srovnejte se SCHUBERT, Frank N.: *Hungarian borderlands*, s. 51: Narůstající proud uprchlíků, sudetských Němců a Čechů, dosahující 5000 osob týdně v období před únorovým převratem.

146 ABS, f. A 3/2, inv. j. 94, Rozbor emigrace československých občanů v letech 1945–1969.

Velice nízké procento emigrantů z přelomu 40. a 50. let se později do Československa vrátilo, respektive alespoň v případech evidovaných návratů po amnestiích v období 1955–1965 tvořili tito emigranti přibližně jen jedno procento.¹⁴⁷ Motivace k útěku i schopnost adaptace v novém prostředí byly u těchto emigrantů velice silné.

Data o emigraci lze komparovat s údaji o zadržených osobách. Dobové statistice s názvem *Přehledy zadržených narušitelů na SH 1950–1980–1992* se více věnuje kapitola Zadržení na československé hranici. Vypovídací hodnotu tohoto materiálu sice omezuje řada faktorů, můžeme z něj však usuzovat, že v letech 1950 až 1951 bylo na československých hranicích (v obou směrech) zadrženo téměř 5000 osob.¹⁴⁸ Nemůžeme sice určit, kolik z nich bylo zadrženo v souvislosti s pokusem o emigraci a kolik z důvodu neznalosti terénu hranice nebo pro přechod hranice z hospodářských důvodů, je však možné říct, že většina těchto osob byla zadržena na „kapitalistické“ hranici.¹⁴⁹ Celkově jde o jeden z nejvyšších počtů zadržených z celého sledovaného období. Více osob bylo na hranici zadrženo jen v letech 1988 a 1989. Tehdy počet osob zadržených na „socialistické hranici“ výrazně převyšoval počet zadržených na „kapitalistické hranici“.¹⁵⁰ Zapříčinil to pravděpodobně exodus Němců z NDR.

Po vybudování funkčního ženijně-technického zabezpečení v první polovině 50. let Pohraniční stráž významně snížila úspěšnost útěků přes zelenou hranici.¹⁵¹ V letech 1952 až 1963 počet emigrantů z Československa výrazně klesl (cca 3000 osob) a k obratu došlo až v polovině 60. let, kdy s nárůstem možností legálního vycestování počet emigrantů

147 Tamtéž.

148 ABS, Přírůstek (dále jen PŘ.) č. 166/2009, k. 1. Údaje pro roky 1948 až 1949 nejsou k dispozici, údaje za rok 1950 nejsou kompletní.

149 Z dokumentu jakožto celku vyplývá, že ne všichni byli zadrženi při přechodu přes zelenou hranici, některé osoby byly zadrženy na hraničních přechodech či na mezinárodním letišti v Praze-Ruzyni atd. Nadto se na některých zadrženích nepodílely přímo brigády PS, ale KO OSH (pravděpodobně krajský odbor ochrany státních hranic). Bližší informace či interpretaci dané archiválie ABS neposkytl.

150 ABS, f. A 3/2, inv. j. 94, Rozbor emigrace československých občanů v letech 1945–1969.

151 Jan Hanzlík uvádí, že v letech 1952–1963 emigrovalo z Československa celkem jen 3030 osob. HANZLÍK, Jan: Československá emigrace očima tajných materiálů. *Securitas Imperii*, 2002, č. 9, s. 305.

opět stoupl, ale zároveň poklesl počet pokusů o přechod přes zelenou hranici. Většina emigrantů z 60. let totiž vycestovala do zahraničí legálně, přičemž šlo převážně o osoby v produktivním věku a s vyšší kvalifikací.¹⁵² Rozsáhlá emigrační vlna přišla v krátkém období po okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Tehdy nastala na hraničních přechodech výjimečná situace při střežení hranice. Jak uvádí Martin Pulec, velitel PS vydal dne 23. 8. 1968 šifrovanou zprávu, podle níž se měly pohraniční brigády soustředit na vnějšího nepřítele a zadržené československé občany přicházející do pohraničí z vnitrozemí pouze upozorňovat na možné následky jejich skutků.¹⁵³ Pohraničníci měli také omezit používání zbraní a psů, aby nedocházelo ke zraněním a úmrtím.¹⁵⁴

Nadto jsou zaznamenány i případy, kdy PS zajistila převedení uprchlíků přes hranice. Primárně šlo o dočasný pobyt významných funkcionářů strany a vlády v cizině. Instrukce však byla pouze ústní a v řadě případů došlo k jejímu zkreslení.¹⁵⁵ Také v této době docházelo ke kódování a zkreslování údajů o zadržených osobách nebo o osobách, které hranice překročily, v souvislosti s obavou, že ostrahu hranic převzou cizí vojska. Nejvyšší velení PS se proto snažilo nedat cizím vojskům k tomuto kroku záminku v podobě výsledků o nedostatečně střežených hranicích.¹⁵⁶

Naopak Jan Rychlík nemá pro faktické otevření hranic a benevolentní přístup pohraničníků po srpnové okupaci jednoznačné vysvětlení a uvádí, že mohlo jít o konsekvence „*chaosu a neexistence jasných*

152 ABS, f. A 3/2, inv. j. 94, Rozbor emigrace československých občanů v letech 1945–1969.

153 Ovšem osoby s kriminální minulostí, stoupenci nekomunistické opozice či cizinci byli nadále předáváni k postihu SNB podle běžné praxe. PULEC, Martin: *Nestandardní jevy u Pohraniční stráže v posrpnovém období roku 1968*, s. 13.

154 Tamtéž, s. 23.

155 Např. zaměstnanci Československé televize odvezli do Bavorska filmové materiály, do stejné země byl vpuštěn herec Jan Werich apod. Tamtéž, s. 28–36.

156 Tamtéž, s. 21.

rozkazů, nebo naopak šlo o cílevědomou činnost příslušníků pasových kontrol, dokonce snad o výsledek interního pokynu reformně orientovaného ministra vnitra Josefa Pavla“.¹⁵⁷

Benevolentní přístup Pohraniční stráž se netýkal jen občanů Československa, během funkčního období ministra Pavla nedocházelo ke spolupráci mezi StB a Stasi při vracení občanů NDR, kteří se chtěli přes Československo dostat na Západ.¹⁵⁸

Nelze jasně určit, kdy mírný přístup PS skončil a na některých místech nejspíš ani nikdy nenastal, je však pravděpodobné, že od konce srpna nebo začátku září 1968 začaly hlídky PS opět užívat razantních prostředků.¹⁵⁹ Je však třeba podotknout, že známky odporu PS byly pouze symbolické a nešlo o razantní postavení se proti okupaci, které by mělo větší vliv.¹⁶⁰

Československé úřady vyzývaly posrpnové emigranty či osoby, které se včas nevrátily ze zahraničních pobytů, k návratu do Československa. V květnu 1969 pro ně prezident dokonce vyhlásil amnestii,¹⁶¹ ale z několika desítek tisíc se vrátilo pouze pár set osob.¹⁶²

V následujících letech opět došlo k výraznému poklesu počtu Čechů a Slováků, kteří se pokoušeli o emigraci překročením zelené hranice. Z pohledu občanů okolních sovětských satelitů byla situace jiná. Zejména

157 RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, s. 110–111.

158 TANTZSCHER, Monika: *Die verlängerte Mauer*, s. 8.

159 Pulec dokládá například střelbu po uprchlíkovi 11. pohraniční brigádou dne 22. 8. 1968. PULEC, Martin: *Nestandardní jevy u Pohraniční stráž v posrpnovém období roku 1968*, s. 44–45. Co se dezercí týče, uvádí, že posrpnové období poznamenal vysoký objem dezercí, mezi 21. 8. 1968 a 28. 2. 1969 dezertovalo 222 příslušníků armády, z nichž více než čtvrtinu tvořili vojáci základní služby a více než desetina dezertérů pocházela z PS. Tamtéž, s. 36.

ÚSTR dokumentuje případ usmrčeného Josefa Pelce, který se pokusil o útěk do zahraničí 14. 9. 1968. PULEC, Martin: *Josef Pelc*, www.ustrcr.cz/cs/josef-pelc (citováno k 1. 7. 2015). Či dezertéra Milana Čepka z 18. 11. 1968. MAŠKOVÁ, Tereza: *Milan Čepka*, www.ustrcr.cz/cs/cepek-milan (citováno k 1. 7. 2015).

160 PULEC, Martin: *Nestandardní jevy u Pohraniční stráž v posrpnovém období roku 1968*, s. 44–46.

161 Rozhodnutí prezidenta republiky č. 52/1969 Sb., o amnestii.

162 CUHRA, Jaroslav: *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969–1972*. Sešity ÚSD AV ČR, sv. 29, Praha 1997, s. 27.

občané NDR tvořili po uzavření hranice se západním Berlínem začátkem 60. let stále větší procento osob, jež se pokoušely emigrovat přes Československo. V druhé polovině 70. a v první polovině 80. let dokonce tvořili téměř polovinu z celkového počtu osob zadržených na hranici ČSSR se Západem¹⁶³ a necelou třetinu usmrčených osob tamtéž.¹⁶⁴

Podle šetření Ministerstva vnitra NDR patřilo Československo v 80. letech sice k oblíbeným zemím, skrze niž se občané NDR pokoušeli o útěk do západního světa, na druhou stranu však 90 procent všech pokusů o útěk bylo zmařeno (oproti tomu v Maďarsku tamní orgány překazily 79 procent pokusů o útěk a v Bulharsku jen 47 procent).¹⁶⁵

Některé pokusy o útěk skončily mimořádně tragicky. Pravděpodobně posledním usmrčeným na československé železně oponě byl devítiletý Kevin Strecker, který zahynul 16. května 1989, když se jeho matka společně s ním a dalšími syny pokusila automobilem prorazit závoru na hraničním přechodu Strážný na Šumavě.¹⁶⁶ Jen necelý měsíc předtím se v oblasti bratislavské brigády hraniční závoru neúspěšně pokusil prorazit další občan NDR, Peter Saurien, který také zahynul.¹⁶⁷

- 163 RMV ČSSR č. 17/1981, Základné dokumenty k realizácii bezpečnostnej politiky strany a socialistického štátu po XVI. zjazde Komunistickej strany Československa, www.upn.gov.sk/data/projekty/rozkazy-mv/RMV_17_81.pdf (citováno k 1. 7. 2015).
- 164 PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek; Seznamy osob usmrčených na státních hranicích 1948–1989*.
- 165 TANTZSCHER, Monika: *Die verlängerte Mauer*, s. 14–15.
- 166 VANĚK, Pavel: Poslední mrtvý vojenské ochrany státních hranic. In: *Sborník Archivu bezpečnostních složek*, 2011, č. 9, s. 195–202, respektive VANĚK, Pavel: Kevin Strecker, www.ustrcr.cz/cs/strecker-kevin (citováno k 1. 7. 2015).
- 167 PULEC, Martin: *Peter Saurien*, www.ustrcr.cz/cs/saurien-peter-ralph (citováno k 1. 7. 2015).

Odebrání státního občanství emigrantům

Kromě trestního stíhání Československo používalo v letech 1949 až 1990¹⁶⁸ jako represivní nástroj vůči svým občanům, kterým se odchod do emigrace zdařil, odnětí státního občanství. Ztrátu státního občanství umožňoval zákon o nabývání a pozbývání československého státního občanství (č. 194/1949 Sb.) osobě zdržující se v zahraničí v případě, kdy osoba „*vyvíjela... jakýmkoliv způsobem činnost státu nepřátelskou nebo takovou, která může porušit zájem státu*“, nezákonně opustila území Československa nebo se nevrátila do vlasti ve stanovené lhůtě (30 dnů, resp. 90 dnů v případě zámoří). Československé občanství mohlo být též odňato osobě, jež měla ještě jinou státní příslušnost.

Po devíti letech došlo v říjnu 1958 k novelizaci (č. 72/1958 Sb.), která stanovila, že občanství je možné odejmout i osobě zdržující se pět let v zahraničí bez platného cestovního dokladu.¹⁶⁹ Tento bod se dotkl například osob, které Československo legálně opustily před únorem 1948 a neměly již platné cestovní doklady.

S federalizací bylo od 1. 1. 1969 vedle československého zavedeno také občanství republikové (občanství České socialistické republiky a Slovenské socialistické republiky). Zásady nabývání a pozbývání republikového občanství byly v kompetenci jednotlivých republik, přičemž na Slovensku platil s účinností od 1. 1. 1969 zákon č. 206/1968 Sb., který přejal podmínky odnětí občanství ze zákona č. 194/1949 Sb., resp. č. 72/1958 Sb.¹⁷⁰ V České socialistické republice byl naopak v dubnu 1969 přijat zákon č. 39/1969 Sb., jenž pojem odejmutí občanství neznal. Liberální poměry však v české části republiky netrvaly dlouho a v listopadu 1969 došlo k přijetí zákonného opatření č. 124/1969 Sb., které odnímání občanství

168 Konkrétně mezi 1. 10. 1949 do 31. 12. 1968 a od 6. 11. 1969 do 28. 3. 1990. Poskytnutí informace – Statistické údaje za období let 1948–1989, č. j. VS-1880/57/2-1990, www.mvcr.cz/docDetail.aspx?docid=21843870&doctype=ART& (citováno k 1. 7. 2015).

169 Zákon č. 72/1958 Sb. (zákon, kterým se mění a doplňují předpisy o nabývání a pozbývání československého státního občanství).

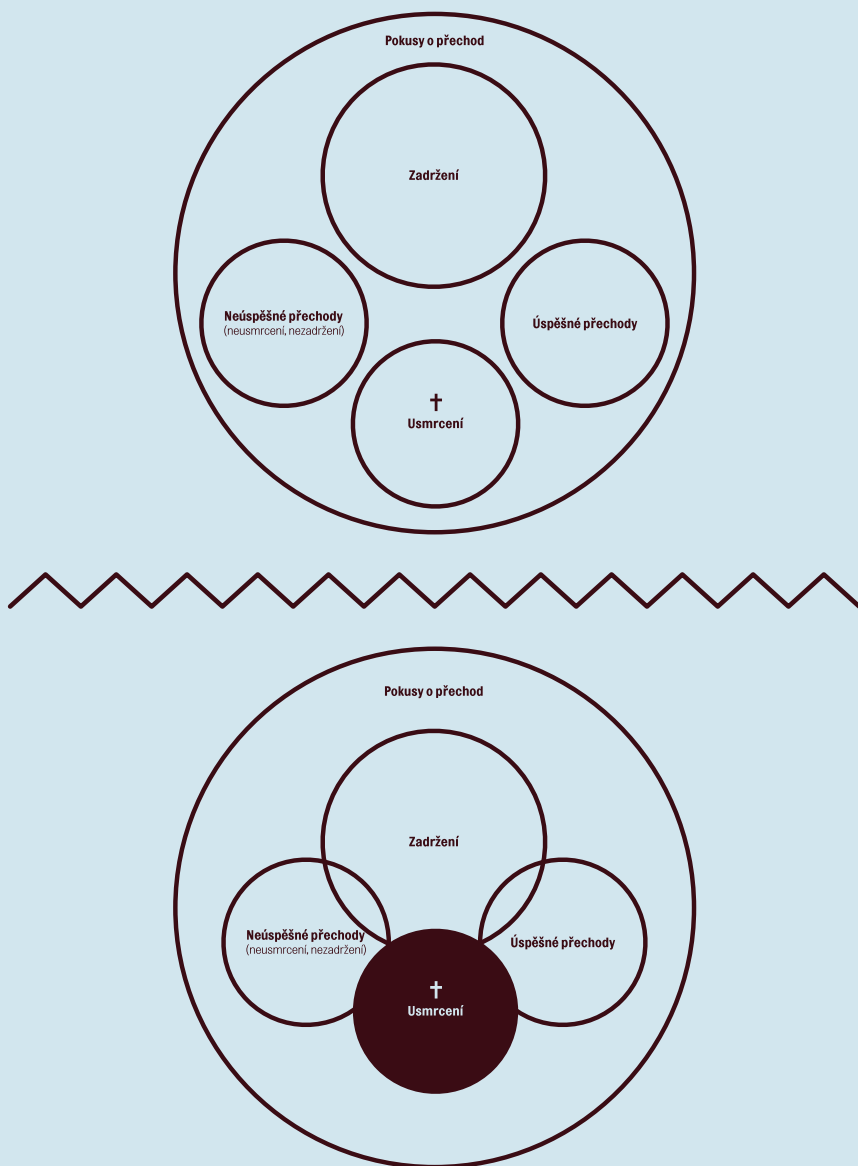
170 Zákon č. 206/1968 Sb. (Zákon Slovenské národní rady o nabývání a pozbývání státního občanství Slovenské socialistické republiky).

vrátilo do starých kolejí z let 1949, respektive 1958.¹⁷¹ V letech 1949 až 1968 bylo odňato československé občanství 251 osobám. Po vzniku federace a s ní spjatým zavedením republikových státních příslušností, tzn. v letech 1969 až 1989,¹⁷² bylo české občanství odebráno 963 lidem.¹⁷³ Listinu o propuštění ze státního svazku Slovenské socialistické republiky převzalo v období 1969 až 1990 celkem 215 osob.¹⁷⁴

Zadržení na československé hranici

Pro interpretaci fenoménu usmrčených osob jsou údaje o emigrovavších nebo zadržených osobách důležitou kontextuální informací, jejíž hodnota je popsána a využita v analytické části. Tyto informace dokreslují fenomén přechodů přes československou hranici. Podmnožinu tohoto fenoménu představují osoby, jimž se zaprvé podařilo československou hranici překonat, tj. emigranti, kteří z Československa úspěšně odešli přes zelenou hranici, a potažmo ti, kteří zvolili jinou cestu. Druhou podmnožinu tvoří ti, kteří se neúspěšně pokusili z Československa odejít přes zelenou hranici, k nim patří jak usmrcení a zadržení, tak ti, jimž se zelenou hranici překonat nepovedlo, avšak nebyli zadrženi ani usmrceni. Bohužel dosud nevíme, jak velké jednotlivé množiny jsou ani jak vypadají jejich průniky (např. někteří lidé byli zadrženi a poté usmrceni nebo se jim následně podařilo hranici úspěšně přejít). Následující množinové diagramy (obrázek č. 7 na vedlejší straně) tedy pouze přibližně ilustrují a spíše ukazují množství kontextuálních informací, které současnému stavu výzkumu pro odvážnější interpretace chybí.

- 171 Zákon č. 39/1969 Sb. (Zákon České národní rady o nabytí a pozbytí státního občanství České socialistické republiky). Zákonné opatření předsednictva České národní rady č. 124/1969 Sb., kterým se mění a doplňuje Zákon České národní rady č. 39/1969 Sb., o nabytí a pozbytí státního občanství České socialistické republiky.
- 172 V roce 1990 k pozbytí státního občanství tímto způsobem již nedošlo.
- 173 Konkrétně v letech 1969–1977: 249, 1978–1980: 530 a 1981–1989: 184. Poskytnutí informace – Statistické údaje za období let 1948–1989, č. j. VS-1880/57/2-1990, www.mvcr.cz/docDetail.aspx?docid=21843870&doctype=ART& (citováno k 1. 7. 2015).
- 174 Přičemž z nich bylo 166 mužů a 49 žen. E-mailová komunikace Natálie Ostrovské z oddělení státního občanství OSOM SVS Ministerstvo vnitra SR s autorkou textu, dne 3. 7. 2014, uloženo v osobním archivu autorky.

Obr. č. 7

Množiny usmrcení, zadržení, úspěšné přechody a neúspěšné přechody bez zadržení nebo usmrcení.

Nemáme k dispozici údaje o úspěšnosti přechodů za celé sledované období. Existuje však domácí statistika týkající se úspěšnosti v letech 1948–1951, z níž vyplývá, že v té době dosahovala úspěšnost přechodů téměř 60 procent,¹⁷⁵ a dále informace z provenience Ministerstva vnitra NDR z počátku 80. let, které udávají desetiprocentní úspěšnost přechodů přes zelenou hranici (resp. devadesátiprocentní úspěšnost PS při zmaření pokusů o přechod hranice).¹⁷⁶

Navíc pouze na základě údajů o emigraci není možné stanovit počet osob, které do zahraničí odešly přes zelenou hranici. Můžeme však pracovat alespoň s údaji o osobách, jež se neúspěšně pokusily dostat z anebo do Československa, ale zároveň při pokusu o přechod hranice nezemřely. V Archivu bezpečnostních složek je totiž uložen spis obsahující přehledy zadržených na československé hranici v letech 1950 až 1989.¹⁷⁷ Tato data nám umožňují přesnější interpretaci fenoménu a zvyšují výpovědní hodnotu závěrů.

Statistické přehledy z Archivu bezpečnostních složek nejsou kompletní, například mezi „*skutečnými narušiteli*“, „*narušiteli pro neznalost státní hranice*“ a zbloudilými osobami se rozlišuje pouze v letech 1960–1965. Státní příslušnost se u zadržených sledovala pouze v období 1972–1989. V průběhu let se také měnila evidence jednotlivých hranic nebo pohraničních jednotek, například zadržení na hranici s Polskem jsou uváděni jen v letech 1952–1963 a 1976–1989, zatímco evidence zadržených na hranici s NDR je dostupná pouze k letům 1951–1965 a 1976–1989, což znesnadňuje interpretaci dat. Nadto samozřejmě nelze vyloučit chybovost záznamů, ale i tak je možné alespoň přibližně určit vývoj počtu zadržených osob v jednotlivých letech či obdobích.

175 RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, s. 48, respektive NAVARA, Luděk: *Příběhy železné opony*, s. 17.

176 TANTZSCHER, Monika: *Die verlängerte Mauer*, s. 14–15.

177 ABS, Př. č. 166/2009, k. 1.

Nejvyšší počty zadržených pocházejí z prvních evidovaných let 1950 a 1951. V tomto období Československo opustilo množství občanů, kteří nesympatizovali s novou politickou situací po únoru 1948, nebo přímo ti, již se stali terčem represí nového režimu. Vysoký počet zadržených nejspíše souvisí právě s touto první emigrační vlnou.

Politické důvody nepředstavují jedinou motivaci k přechodu hranice, lidé se pokoušeli přejít hranici také z hospodářských, sociálních nebo osobních důvodů. Zvláště v poválečných letech přecházeli hranice lidé zasažení odsunem či repatriací, kteří se vraceli pro majetek nebo na návštěvu k příbuzným. Na konci 40. a během 50. let hranici hojně přecházeli také agenti.

V průběhu 50. let emigrace poklesla,¹⁷⁸ zatímco počet zadržených v roce 1953 opět vzrostl.¹⁷⁹ V tomto roce je dokonce evidován jeden z nejvyšších celkových počtů zadržených na socialistické hranici vůbec. Vysoké číslo může pravděpodobně souviset s nepokoji v sousední NDR nebo s hospodářskou situací po československé měnové reformě. Ve statistikách za rok 1953 jsou totiž vyrovnané počty zadržených, kteří se pokusili přejít z/do Československa, a stejně tak je vyrovnaný počet zadržených na socialistické/kapitalistické hranici.

Vyšší počet zadržených je kromě roku 1968 zaznamenán v roce 1976, tehdy se více než polovina zadržených pokoušela přejít hranici směrem z ČSSR a počty zadržených na „socialistické“ hranici jsou mírně vyšší než ty na hranici „kapitalistické“. Většina zadržených pocházela z Československa (necelá polovina), další výrazně zastoupení jsou také Poláci a občané NDR (pětina až čtvrtina). Jednoznačnou interpretaci pro tato data se nám zatím nepodařilo najít. Celkově lze materiál o zadržených považovat za dobrý odrazový můstek pro další bádání v rámci tématu československé železné opony.

V následujících letech počty zadržených mírně poklesly a opět se zvýšily až v průběhu 80. let, přičemž extrémně vysoké údaje pocházejí z roku 1989. Po celá 80. léta jsou počty zadržených při pokusu o postup

178 HANZLÍK, Jan: *Československá emigrace očima tajných materiálů*, s. 305.

179 ABS, Př. č. 166/2009, k. 1.

z ČSSR výrazně vyšší než údaje o zadržených ve směru do ČSSR, počty zadržených na „kapitalistické“ versus „socialistické“ hranici jsou poměrně vyrovnané. Výjimku tvoří rok 1989, kdy počet zadržených osob na „socialistické“ hranici dosáhl více než dvojnásobku počtu zadržených na hranici „kapitalistické“, přičemž na rozdíl od počátku 80. let v roce 1989 většina zadržených na socialistické hranici mířila do jiných socialistických států (než do ČSSR).¹⁸⁰ Vysvětlit to lze uvolněním maďarských hranic, respektive exodem občanů NDR, kteří se přes státy východního bloku pokoušeli dostat do SRN. Většina zadržených z tohoto roku jsou totiž občané NDR zadržení na socialistické hranici.

Jak již bylo uvedeno, s výklady výše uvedených statistických přehledů je třeba zacházet obezřetně. Nejen že údaje není možné ověřit z jiného zdroje, některá data nelze ani jasně interpretovat. Například pro léta 1974 až 1987 se dochovaly statistiky zadržených pro jinou trestnou činnost (tzn. jiná aktivita než pokus o přechod hranice, tj. hospodářská kriminalita apod.), není však jasné, zda jsou tato data zahrnuta i v souhrnných přehledech za jednotlivé roky, či nikoliv.¹⁸¹

Z hlediska celkových počtů se jedná o tisíce zadržených osob ročně, v letech 1950 až 1989 statistické přehledy evidují cca 70 000 zadržených osob. Necelé tři čtvrtiny osob z tohoto počtu byly zadrženy při postupu z Československa do jiných států a přibližně polovina z celkového počtu byla zadržena, když se pokusila přejít hranici z Československa do Rakouska nebo SRN (více než polovina osob z celkového počtu byla zadržena na tzv. kapitalistické hranici).¹⁸²

Při komparaci vývoje počtu usmrcených v porovnání s počty zadržených lze konstatovat, že třetina osob byla usmrcena v prvních čtyřech letech sledovaného období (1948–1951), respektive pětina v letech 1950–1951. Informace o zadržených ze samotného počátku sledovaného období nejsou k dispozici, v letech 1950–1951 byla zadržena necelá desetina z absolutního celku (součet na všech hranicích).

180 Tamtéž.

181 Pracovníci ABS v Brně-Kanicích odmítli poskytnout k souboru dat interpretaci.

182 ABS, Př. č. 166/2009, k. 1.

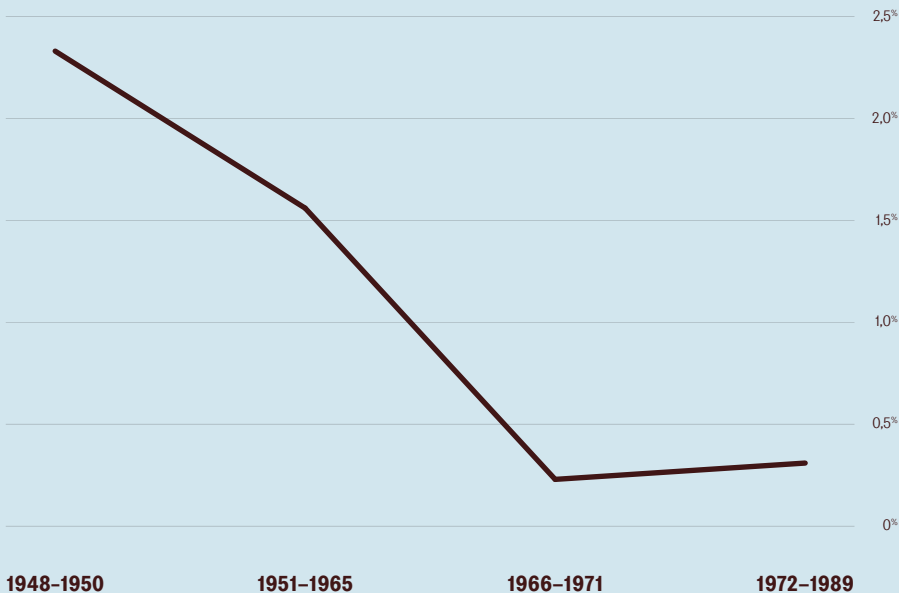
POMĚR ZADRŽENÝCH A USMRČENÝCH V JEDNOTLIVÝCH OBDOBÍCH

	zabití	zadržení	poměr
1948–1950	53	2276	2,33 %
1951–1965	168	11 468	1,56 %
1966–1971	9	6842	0,23 %
1972–1989	21	20 563	0,31 %

Tabulka č. 1

Počet zadržených a usmrčených na „kapitalistické hranici“ a jejich poměr v jednotlivých obdobích.

Pozn.: Pro zjednodušení je Rakousko pro všechna období zahrnuto mezi kapitalistické země. Ze stejného důvodu jsou usmrčené osoby, u nichž není určen směr přechodu, zahrnuty mezi osoby, které směřovaly z Československa do „kapitalistických států“.

Jak ukazuje graf 1 (s. 58), soubor zadržených má však jinou strukturu než soubor usmrčených. V případech usmrčených jejich počet do počátku 50. let mírně stoupal a poté postupně během druhé poloviny 50. let a během 60. let klesal k nízkým hodnotám, na nichž se držel po zbylé období (70. a 80. léta), zatímco v případech zadržených dochází k opětovnému nárůstu koncem 60. let a v 70. letech dochází k usazení počtu zadržených. Kulminace nastává až v samém závěru sledovaného období, tj. v roce 1989.

Poněkud rozdílné jsou údaje zaměřené na zadržené na „kapitalistické“ hranici, kdy od poloviny 50. let dochází k výraznému poklesu zadržených, výrazný nárůst dosahující hodnot z počátku sledovaného období je zaznamenán pouze v letech 1968–1969, po nichž opět přichází pokles. Po celá 70. a 80. léta jsou však počty zadržených vyšší než v 50. letech. I na „kapitalistické“ hranici došlo v roce 1989 k výraznému nárůstu počtu zadržených, který dosáhl přibližně počtu zadržených z počátku 50. let. Zde tedy dochází k výraznému odchýlení se od celkového počtu zadržených, kdy počty za rok 1989 činily téměř čtyřnásobek počtu z roku 1950. Je proto jasné, že na nárůstu počtu zadržených v roce 1989 se výraznou měrou podíleli zadržení na „socialistické“ hranici, zejména občané NDR přecházející přes ČSSR do SRN.

Vyšetřování hraničních incidentů po roce 1989

Vyrovnaní se s minulostí včetně jejích nespravedlností je součástí vytváření kolektivní identity.¹⁸³ Ve většině postkomunistických zemí převážil z hlediska právního vývoje systém právní kontinuity, souběžně s rychlým přijetím nových zákonů, nahrazujících předchozí právní systém.¹⁸⁴ Ve většině těchto států byl přijat zákaz retroaktivních předpisů, tzn. přístup vy- pořádávající se s minulým režimem pomocí jeho vlastní legislativy, jelikož páchané bezpráví odporovalo i tehdy platným předpisům. Některá jednání však dobové právo neklasifikuje jako protiprávní, ačkoliv šlo o jednání vedoucí k diskriminaci a represí. V českém právním řádu došlo po roce 1989 k přijetí principu právní kontinuity, ale i tak byl ponechán prostor pro vypořádání se s minulým režimem (např. promlčecí lhůty apod.).

183 PŘIBÁŇ, Jiří: Právo, kolektivní identita a vyrovnávání se s minulostí: středoevropské zkušenosti a postkomunismus. In: GJURIČOVÁ, Adéla – KOPEČEK, Michal: *Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989*. Paseka, Praha – Litomyšl 2008, s. 290.

184 Dynamika politické transformace významně ovlivňovala legislativní principy nových států. „Zatímco logika pravidel u kulatých stolů upřednostňovala bezpodmínečné prosazování principu rovnosti všech občanů před zákonem, revoluční změny otevřely více prostoru pro retroaktivní zákony a trestní spravedlnost... Mezi starým a novým demokratickým systémem práva [v případě států s kulatými stoly] existovala přímá právní kontinuita, což podstatně oslabovalo všechny pokusy prosadit retroaktivní zákony pro potrestání zločinů minulosti.“ Tamtéž, s. 294–295.

Ačkoliv retributivní trestní spravedlnost budí kontroverze, stala se důležitou součástí transformačních procesů v postkomunistické střední Evropě. Právník a sociolog Jiří Příbáš spatřuje vysvětlení v tom, že retributivní trestní spravedlnost se odvolávala na nastolení rovnováhy mezi politickými zločiny minulého režimu a jejich spravedlivým potrestáním, zatímco odmítnutí legality založené na rovnosti a rovnováze se obecně v těchto státech považovalo za oslabení pilířů právního státu.¹⁸⁵ Sociální vědec Roman David nadto vysvětluje, že funkčnost „transitional justice“ (soudnictví v době tranzice) v podstatě závisí na schopnosti jednoznačně odsoudit předchozí režim a přerušit kontinuitu s minulostí,¹⁸⁶ *„restituce znárodněného majetku, společenské uznání a rehabilitace obětí režimu a jejich finanční odškodnění byly vnímány jako nejúspěšnější politiky tranzitivní spravedlnosti“*.¹⁸⁷

Následující kapitola seznamuje s českým principem vyšetřování zločinů z období mezi koncem čtyřicátých a osmdesátých let 20. století v kontrastu s principem německým.

Český přístup

Tato kapitola přibližuje základní legislativu a instituce spjaté s vyšetřováním a stíháním hraničních incidentů po roce 1989 v České republice.

Vliv na vyšetřování tzv. zločinů komunismu má několik legislativních opatření, která byla v Československu či České republice přijata v průběhu 90. let minulého století. První z nich, zákon o době nesvobody (č. 480/1991 Sb.), shledal, že režim v letech 1948 až 1989 porušoval nejen lidská práva, ale i vlastní zákony, zároveň však potvrdzoval právní kontinuitu nového režimu s tím bývalým. Tento zákon sice stanovoval, že je možné zrušit právní akty bývalého režimu, ale v praxi se toto ustanovení téměř nevyužívalo. Případné trestní stíhání se tedy mohlo vztahovat

185 Tamtéž, s. 298.

186 DAVID, Roman: *Twenty Years of Transitional Justice in the Czech Lands*. Europe-Asia Studies, 2012, roč. 64, č. 4, s. 763.

187 Tamtéž, s. 780. Pozn.: překlad Terezy Maškové.

pouze na ty osoby, jež svým jednáním porušily zákony platné během minulého režimu. Nebylo tak možné stíhat většinu zločinů, které měly být podle principů nově vzniklého právního státu potrestány.¹⁸⁸

O dva roky později byl přijat zákon o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu (č. 198/1993 Sb.), který se stal základem pilířem pro českou retributivní justici.¹⁸⁹ Obsahuje ustanovení převážně deklaratorního charakteru, většina prostoru je věnována výčtu nespravedlností spáchaných minulým režimem a stanovením komunistické strany a jejích příznivců spoluodpovědnými za režim. Menší prostor se věnuje rezistenci proti režimu. Zákon bývá považován za symbolický manifest bývalých politických vězňů, ačkoliv řada bývalých vězňů nesouhlasí s použitím výrazu odpor, který vyjadřuje spíše pasivní postoj.¹⁹⁰

V kontextu trestního stíhání je nejvýznamnější paragraf 5 tohoto zákona. Ten prolamuje promlčecí lhůty, protože do promlčecích lhůt trestných činů nezapočítává období 25. 2. 1948 až 29. 12. 1989, „*pokud z politických důvodů neslučitelných se základními zásadami právního řádu demokratického státu nedošlo k pravomocnému odsouzení nebo zproštění obžaloby*“.¹⁹¹ Dále vyloučení promlčecí lhůty u některých trestných činů obsahovala novela trestního zákona (č. 327/1999 Sb.), ale i tak byla obvinění řadě pachatelů oznamována pozdě, což znemožnilo jejich stíhání.¹⁹²

Prodloužení promlčecích lhůt skupina poslanců považovala za porušení retroaktivity zakázané mezinárodními i domácími úmluvami o lidských právech, což však Ústavní soud nepotvrdil. David upozorňuje, že zákon byl sice kritizován kvůli porušení retroaktivity, ale na druhé

188 JIROUTOVÁ, Kateřina: *Protiprávnost komunistického režimu z pohledu ústavního práva*. Diplomová práce, Právnická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 2011, s. 34.

189 Tamtéž.

190 DAVID, Roman: *Twenty Years of Transitional Justice in the Czech Lands*, s. 768.

191 Zákon č. 198/1993 Sb.

192 JIROUTOVÁ, Kateřina: *Protiprávnost komunistického režimu z pohledu ústavního práva*, s. 35.

straně mu byla vyčítána neschopnost plně se odpoutat od právního řádu minulého režimu za použití mezinárodních úmluv, zejména Evropské úmluvy o ochraně lidských práv.¹⁹³

Postkomunistická Evropa zvolila pro vyrovnávání s minulostí nejen legislativní formu, ale vycházela také z tzv. archivního imperativu (vytvoření a zpřístupnění evidence veškerého bezpráví spáchaného minulým režimem). V Polsku nebo na Slovensku vznikly tzv. instituty národní paměti, soustřeďující se na výzkum a dokumentaci politických represí.¹⁹⁴ V Německu byla ustavena parlamentní komise, která vyšetřovala příčiny a důsledky komunistického režimu v NDR.¹⁹⁵

Česká republika zvolila odlišný přístup a v roce 1995 začala pracovat klíčová instituce pro vyšetřování bezpráví z let 1948–1989 – Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu (ÚDV).¹⁹⁶ Jeho základním úkolem je odhalování a stíhání trestných činů, které se uskutečnily mezi 25. 2. 1948 a 29. 12. 1989 a „*které nebyly z politických důvodů pravomocně rozhodnuty*“.¹⁹⁷ ÚDV působí dodnes, od roku 2002 jakožto součást policie.

193 DAVID, Roman: *Twenty Years of Transitional Justice in the Czech Lands*, s. 768.

194 Polský Instytut Pamięci Narodowej byl založen roku 2000, slovenský Ústav pamäti národa v roce 2002.

195 PŘIBÁŇ, Jiří: *Právo, kolektivní identita a vyrovnávání se s minulostí: středoevropské zkušenosti a postkomunismus*, s. 296.

196 ÚDV vznikl sloučením Úřadu pro dokumentaci a vyšetřování činnosti StB (ÚDV StB; součást ministerstva vnitra) a Střediska dokumentace protiprávnosti komunistického režimu (součást Generální prokuratury a později ministerstva spravedlnosti), od 1. 1. 2002 je ÚDV (dle zákona č. 283/1991 Sb.) součástí služby kriminální policie a vyšetřování. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, www.policie.cz/clanek/urad-dokumentace-a-vysetrovani-zlocinu-komunismu-679905.aspx (citováno k 1. 7. 2015).
Relativně pozdní vznik ÚDV (až šest let po změně režimu) bývá často kritizován, jelikož v mezidobí došlo ke zničení velkého množství cenných dokumentů a zároveň bylo znehodnoceno zákonné postavení promlčených lhůt. JIROUTOVÁ, Kateřina: *Protiprávnost komunistického režimu z pohledu ústavního práva*, s. 42.

197 Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, www.policie.cz/clanek/urad-dokumentace-a-vysetrovani-zlocinu-komunismu-679905.aspx (citováno k 1. 7. 2015).

ÚDV souběžně zpracoval řadu širších témat a jednotlivých kauz, přičemž jedinou prioritizaci způsobuje podle bývalého ředitele Pavla Breta tlak ze strany trestního zákona v souvislosti s promlčecími lhůtami, kdy úřad usiluje o to, aby se promlčení dotklo minima kauz.

V rámci úřadu působí od počátku, tj. od 1. 1. 1995, úsek vyšetřování paralelně s úsekem dokumentace, který fungoval již na ÚDV StB (předchůdce ÚDV).¹⁹⁸ Dokumentační úsek se zabývá převážně případy, u nichž nebylo možné zahájit trestní stíhání – zpracovává dokumentaci v podobě publikací, článků, přednášek apod.¹⁹⁹ Ve zbývajících případech ÚDV zahájí trestní řízení a trestní stíhání vede do doby, než jej předá státnímu zástupci. Činnost této instituce je zároveň trestní i historická. Část historické agendy ÚDV převzal po svém vzniku v roce 2008 Ústav pro studium totalitních režimů, česká instituce národní paměti.

V období 1. 1. 1995 až 31. 5. 2015 ÚDV stíhal celkem 218 osob ve 120 trestních věcech. Na 139 obviněných bylo na příslušných státních zastupitelstvích podáno 117 návrhů na podání obžaloby (39 opakovaně), na jejichž základě bylo podáno 87 (z toho 21 opakovaně) obžalob na 116 osob. Pravomocně bylo odsouzeno 47 osob. Nejvyšší trest činil údajně šest let odnětí svobody nepodmíněně, nejnižší jeden rok s podmíněčným odkladem na 18 měsíců.²⁰⁰ V rámci postkomunistického bloku údajně jde o nadprůměr.²⁰¹

198 Na ÚDV pracovalo cca 20 vyšetřovatelů, přičemž tématem hranic se zabývali dva, což odpovídalo standardní velikosti týmu, úspěšnost stíhání je taktéž srovnatelná s případy z jiných tematických sekcí ÚDV. Adolf Rázek během své kariéry vyšetřovatele nedostal z dokumentace žádný podnět k trestnímu řízení, vnímal ji tedy ve své době jako nefunkční. Později z věkových důvodů místo vyšetřovatele opustil a v roce 2000 do sekce dokumentace přešel, soustředil se převážně na vzdělávání a popularizaci tématu. Rozhovor autorky s Adolfem Rázkem (AR), Praha, 13. 2. 2014. Ve stejné době vznikl v sekci dokumentace tým pěti lidí soustředěných kolem historika Martina Pulce, kteří postupně prověřovali všechny zdokumentované případy usmrcených osob na československých hranicích. Rozhovor autorky s Janem Šrbem (JS), Praha, 13. 2. 2014.

199 Rozhovor autorky s PB, Praha, 4. 3. 2014.

200 Přehled případů vyšetřovaných na ÚDV, www.policie.cz/clanek/prcehled-pripadu-vysetrovany-udv.aspx, (citováno k 1. 7. 2015).

201 JIROUTOVÁ, Kateřina: *Protiprávnost komunistického režimu z pohledu ústavního práva*, s. 41.

Násilnými úmrtími na československých státních hranicích se ÚDV zabývá od svého vzniku, kdy navázal na své předchůdce, po jejichž zániku převzal některé kauzy.²⁰² Podle bývalého vyšetřovatele Adolfa Rázka získávali vyšetřovatelé zpočátku velmi obtížně informace o jednotlivých případech usmrcených na hranicích, protože archivy nebyly tou dobou ještě odtajněny (např. Archiv ministerstva vnitra v Kaničích potřeboval pro předložení materiálů znát konkrétní jména a data). Vyšetřovatelé často vycházeli z náhodně získaných informací z médií, z výpovědí bývalých pohraničníků nebo z druhotných informací z archivních materiálů, zatímco pozůstalí překvapivě hráli v šetření této problematiky zanedbatelnou roli.²⁰³

ÚDV při vyšetřování trestných činů spjatých s přechody hranic spolupracoval s řadou zahraničních institucí, všichni tři respondenti zmiňují hlavně Německo – Grenzpolizei, Bayerische Landeskriminalamt (BLKA), prokuraturu a na dokumentární úrovni také Die Behörde des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU).²⁰⁴ S německými orgány měli čeští vyšetřovatelé nadstandardní vztahy, díky nimž získávali informace o dalších pohraničních kauzách, které později vyšetřovali na ÚDV.²⁰⁵ Výměna informací o usmrcených cizích státních příslušnících na československých hranicích probíhala dále v případě Slovenska a Polska, s dalšími státy (Maďarskem, Rakouskem) nikoli.²⁰⁶

Z hlediska motivace usmrcených (tzn. politická emigrace versus trestná činnost apod.) se ÚDV zaměřuje pouze na skutky spjaté s politickými důvody. Například ÚDV sice vyšetřuje kauzu bratranců

202 Rozhovor autorky s PB, Praha, 4. 3. 2014.

203 Rozhovor autorky s AR, Praha, 13. 2. 2014.

204 Rozhovor autorky s PB, Praha, 4. 3. 2014; Rozhovor autorky s JS, Praha, 13. 2. 2014; Rozhovor autorky s AR, Praha, 13. 2. 2014.

205 Rozhovor autorky s AR, Praha, 13. 2. 2014.

206 Rozhovor autorky s PB, Praha, 4. 3. 2014.

Barešových,²⁰⁷ jejichž pokus o útěk za hranice bezprostředně souvisel s jejich předchozími kriminálními činy, ovšem ÚDV se kauzou zabývá ve vztahu k usmrcenému rukojmímu.²⁰⁸

Z vyšetřovaných hraničních incidentů prošly trestním řízením přibližně tři desítky případů. Většina kauz byla zastavena nebo přerušena s odůvodněním, že se nepodařilo zjistit skutečnosti, které by vedly k zahájení trestního stíhání – nepovedlo se ztotožnit pachatele, pachatel již nežil, nestal se trestný čin (přestřelky s ozbrojenými uprchlíky). Soudy však rozhodovaly nejednotně, například kauzy s podobným průběhem, v nichž figurovali dva pachatelé, někteří soudci považovali za spolupachatelství, zatímco jiné soudy obviněné zprostily obvinění kvůli tomu, že nebylo možné určit pachatele. Velkým množstvím kauz se zabývaly soudy v Plzni a v Chebu, jež téměř všechny obviněné zprostily viny.²⁰⁹ Podle Pavla Breta byl politický tlak na vyšetřování nulový, řada lidí však unikla trestnímu stíhání díky zdravotním znaleckým posudkům, které je prohlásily za osoby nezpůsobilé k trestnímu stíhání.²¹⁰

Adolf Rázek spatřuje hlavní důvod nízkého počtu kauz násilných úmrtí na hranicích, jež skončily pravomocným rozhodnutím, v nefunkčnosti české justice.²¹¹ Ta podle něj stíhala jen ty, kdo stříleli, tzn. přímé pachatele, ale nebylo možné vést trestní stíhání kvůli vydání

207 PULEC, Martin: *Milan Bareš a Jan Novák*, www.ustrcr.cz/cs/milan-bares-jan-novak (citováno k 1. 7. 2015).

208 Rozhovor autorky s JS, Praha, 13. 2. 2014.

209 Rozhovor autorky s JS, Praha, 13. 2. 2014.

210 Rozhovor autorky s PB, Praha, 4. 3. 2014.

211 Rázek také popisuje všeobecnou nechuť k řešení této problematiky, kterou ilustruje na příkladu manželky usmrceného Johanna Dicka (PULEC, Martin: *Johann Dick*, www.ustrcr.cz/cs/johann-dick (citováno k 1. 7. 2015)), která podle jeho sdělení považovala střelbu československého pohraničnicka na bavorském území proti jejímu muži na vycházce za oprávněnou, respektive chápala střelbu pohraničnicků jako jejich povinnost. Rozhovor autorky s AR, Praha, 13. 2. 2014.

rozkazu apod.²¹² Nadto soudy důsledně požadovaly doložení doličných zbraní i nábojů²¹³ a navíc bylo možné stíhat jen ty trestné činy, které byly trestné v době jejich spáchání.²¹⁴

Ze čtrnácti kauz (27 obžalovaných osob) padl pouze v pěti případech (šest osob) pravomocný rozsudek, zatímco dalších devět kauz (20 osob) bylo zastaveno (kvůli úmrtí obžalované osoby, promlčení či amnestii) nebo došlo ke zproštění obžaloby. V jednom případě je stíhání stále přerušeno ze zdravotních důvodů.²¹⁵ Pro většinu úspěšných kauz je typické, že v něm figurovali alespoň dva pohraničníci, z nichž jeden vypovídal pravdivě.²¹⁶

Na první pohled se zdá, že ÚDV se zabýval pouze případy řadových pohraničníků a jejich nadřízené pominul. Mluvčí ÚDV Jan Srb však připomíná případ generála Ludvíka Hlavačky (od roku 1950 velitel Pohraniční stráže a později v letech 1955–1962 náměstek ministra vnitra), který byl stíhán jak za kauzu věznice v Uherském Hradišti,²¹⁷ tak za elektrifikaci pohraničních zátarasů. V obou případech bylo řízení zastaveno ze zdravotních důvodů. V podobné situaci se v současnosti nachází stíhání generála Šádka, odpovědného za střelbu na autobus, který se snažil uniknout s rukojmím do západního Německa.²¹⁸ Toto řízení stále běží, ale ze zdravotních důvodů obviněného je přerušeno.²¹⁹

212 Je však zajímavé, že podle Pavla Breta se řadoví příslušníci nehájili tím, že dodržovali předpisy a byli donuceni veliteli je překročit. Rozhovor s autorky s PB, Praha, 4. 3. 2014.

213 Rozhovor autorky s AR, Praha, 13. 2. 2014.

214 Rozhovor autorky s PB, Praha, 4. 3. 2014.

215 Statistika poskytnutá autorce Janem Srbem v roce 2014.

216 Rozhovor s autorky s AR, Praha, 13. 2. 2014.

217 Krajské velitelství StB v Uherském Hradišti bylo proslulé používáním nezákonných praktik během výslechů (fyzické i psychické násilí, odpírání spánku, elektrošoky) a systematicky řízených provokací jakožto metod operativní činnosti. Deset let ÚDV, www.policie.cz/soubor/10-let-uradu-dokumentace-a-vysetrovani-pdf.aspx (citováno k 1. 7. 2015).

218 PULEC, Martin: *Milan Bareš a Jan Novák*, www.ustrcr.cz/cs/milan-bares-jan-novak (citováno k 1. 7. 2015).

219 Rozhovor autorky s JS, Praha, 13. 2. 2014.

Neúspěch stíhání vyšších funkcionářů, potažmo i řadových příslušníků, vidí Jan Srb v jejich vysokém věku, řada zodpovědných osob z kauz ze 40. a 50. let již koncem 90. let nežila. Nadto se na stíhání těchto kauz výrazně podepsalo (nejvýrazněji ze všech témat, kterými se ÚDV zabíral) rozdělení Československa, protože případy slovenských občanů byly protokolárně předávány příslušným slovenským orgánům.²²⁰ Příkladem je kauza generála Němce, stíhaného v souvislosti s usmrcením českého uprchlíka Františka Faktora²²¹ na rakouském území. Němcův případ byl vzhledem k jeho slovenskému občanství předán na Slovensko, kde stíhání zastavili z důvodu promlčení.²²²

V současné době se ÚDV nově zabývá úmrtími na československých hranicích v souvislosti s cca čtyřmi stovkami zemřelých pohraničníků. Ti v 80 až 90 procentech případů zahynuli po tragické nehodě (miny, autohavárie, elektrický zátaras), a tedy jen minimum úmrtí souviselo se střetem s lidmi, kteří se rozhodli odejít do zahraničí.²²³ Více například kapitola Propagandistický obraz Pohraniční stráže.

Německý přístup

Odlisný přístup k vyšetřování kauz minulého režimu zvolilo Německo, které rekriminalizovalo dříve zákonné jednání a prodloužilo promlčecí lhůty.²²⁴ Spolkový ústavní soud, který existuje od počátku padesátých let 20. století, poukázal na to, že aplikace práva NDR „v její reálné podobě byla v některých případech bezprávím po materiální stránce. Občané NDR

220 Tamtéž.

221 ZEMAN, Pavel: *František Faktor*, www.ustrcr.cz/cs/frantisek-faktor (citováno k 1. 7. 2015).

222 Rozhovor autorky s PB, Praha, 4. 3. 2014. Slovensko totiž nepřijalo ekvivalent českého zákona o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu, a nedošlo tak k prodloužení promlčecích lhůt.

223 Tamtéž.

224 Zločiny spáchané mezi léty 1949 až 1990 jsou promlčeny až od roku 2000, zatímco u trestného činu vraždy byly promlčecí lhůty prodlouženy až do roku 2030. PŘIBÁŇ, Jiří: *Právo, kolektivní identita a vyrovnávání se s minulostí: středoevropské zkušenosti a postkomunismus*, s. 307.

*nemohli mít legitimní důvěru v existující právní systém vzhledem k jeho nedemokratické povaze a jeho popírání základních principů mezinárodních úmluv o lidských právech.*²²⁵ Jiří Přibáň vysvětluje, že německé zákonodárství po roce 1990 vytvořilo právní fikci postavenou na premise, že justiční systém v NDR byl stejně jako nacistický justiční systém založen na „arbitrárním zneužívání moci a pošlapávání základních principů řádného soudního procesu“.²²⁶

V poměrně ostrém protikladu vůči německému přístupu stojí stanovisko maďarského ústavního soudu, který zákaz retroaktivity postavil jako jeden z hlavních principů právního státu; podobně rozhodl i polský ústavní tribunál.²²⁷

Nabízí se tak otázka, který z výše popsaných přístupů je spravedlivější, morálnější, zda zákaz retroaktivity, jež je základním principem euroamerického práva (obsahující však zachování kontinuity s předchozím podvodným právním systémem), nebo retroaktivita a zpětná kriminalizace tzv. zločinů komunismu, vycházející z přirozeného práva a procesních vad komunistického zákonodárství. Tyto ambice však předkládaný text nemá.

V bývalém východním Německu vznikl už v prosinci 1989 Výbor pro stíhání trestné činnosti související se zneužíváním moci, korupcí a falšováním volebních výsledků. Vznik odhlasoval komunistický parlament, který si svolením se stíháním svých členů chtěl zachránit politickou existenci, přičemž již během prosince 1989 došlo k uvěznění části předsednictva Komunistické strany NDR. Pozdější smlouva o sjednocení státu tento politický model převzala s tím, že trestní stíhání bude vedeno podle trestního zákoníku platného v SRN.²²⁸

225 JIROUTOVÁ, Kateřina: *Protiprávnost komunistického režimu z pohledu ústavního práva*, s. 29–30.

226 PŘIBÁŇ, Jiří: *Právo, kolektivní identita a vyrovnávání se s minulostí: středoevropské zkušenosti a postkomunismus*, s. 307.

227 JIROUTOVÁ, Kateřina: *Protiprávnost komunistického režimu z pohledu ústavního práva*, s. 31.

228 PŘIBÁŇ, Jiří: *Právní symbolismus*. Filosofie, Praha 2007, s. 151. PŘIBÁŇ, Jiří: *Právo, kolektivní identita a vyrovnávání se s minulostí: středoevropské zkušenosti a postkomunismus*, s. 307.

Co se týče trestního stíhání pohraničních kauz, podle právního řádu NDR bylo sice možné střelbu na státní hranici ospravedlnit, ovšem Spolkový ústavní soud argumentoval tím, že toto ospravedlnění je v rozporu s přirozeně právními principy, jež tvoří součást mezinárodních úmluv o lidských právech, které NDR podepsala.²²⁹

Stíhání ale bylo i tak komplikované a limitované principem právního státu. Ačkoliv lze prohlásit, že nejsystematičtější a nejaktivnější byly zločiny komunismu stíhány právě v SRN, soudní proces s vedoucími představiteli NDR (tzv. proces století s Erichem Honeckerem a spol.) ohledně odpovědnosti za střelbu na státních hranicích skončil fiaskem.²³⁰ Stíhání samotného Honeckera bylo ze zdravotních důvodů přerušeno a rok po propuštění z vazby obžalovaný zemřel.

Policie a státní zástupci vyšetřovali ve sjednoceném Německu více než 3000 trestných činů na hranici NDR, z nichž však bylo 90 procent pozastaveno. V mnoha případech totiž nemohlo být prokázáno cizí zavinění.²³¹ Pouze sedm východoněmeckých pohraničníků, kteří způsobili smrtelná střelná zranění, bylo pravomocně a nepodmíněně odsouzeno. Nepodmíněné tresty odnětí svobody dále obdržely dva tucty osob nadřazených pohraničním střelcům.

Nejvyšší trest dostal zprvu bývalý pohraničník Erwin Gawol, který v červnu 1976 v Bad Harzburgu zastřelil čtyřicetiletého Waltera Otteho. Jednalo se o jeho devátý pokus přejít hranice do NDR, kde chtěl žít. Magdeburský zemský soud stanovil, že Otte byl na tomto hraničním úseku znám jako člověk neškodný, prohlásil znak zákeřnosti za prokázaný a odsoudil obžalovaného z vraždy k doživotnímu trestu odnětí svobody. Německý federální soud byl však jiného názoru a verdikt zrušil. Okresní soud v Dessau pak odsoudil šedesátiletého Gawola v roce 2002 ke třem letům vězení za zabití (trestní oznámení znělo původně na šest let).²³²

229 PŘIBÁŇ, Jiří: *Právo, kolektivní identita a vyrovnávání se s minulostí: středoevropské zkušenosti a postkomunismus*, s. 308.

230 JIROUTOVÁ, Kateřina: *Protiprávnost komunistického režimu z pohledu ústavního práva*, s. 32.

231 GRAFE, Roman: *Deutsche Gerechtigkeit*, s. 308–309.

232 Tamtéž, s. 310–311.

Gradace výše trestů v procesech se střelci pohraniční hlídky a jejich veliteli se může zdát závazná vůči militárním hierarchickým úrovním, ale právní závazek zde neexistuje. Jak uvádí Roman Grafe, u potrestání nejde o trestní rovnoprávnost, ale o správnost trestů,²³³ to znamená u každého případu zvážit všechny okolnosti a stanovit ze své podstaty přiměřený trest, jak udává stanovisko německého federálního soudu z roku 1965. Zásadu, že pachatelé s různým stupněm spoluúčasti na trestném činu budou různými soudy potrestáni jinak, zamítl Nejvyšší soud v roce 1951.²³⁴

Vyšetřování německých pohraničních kauz mělo v nedávné době pokračování u Evropského soudu pro lidská práva ve Štrasburku. V letech 1996 až 1997 se totiž na Evropskou komisi pro lidská práva obrátili čtyři stěžovatelé z Německa (tři z nich zastávali vysoké funkce ve státním aparátu a v SED, čtvrtý sloužil u pohraničních vojsk NDR), kteří tvrdili, že byli odsouzeni za skutky, jež v době jejich spáchání nebyly trestnými činy (podle vnitrostátního i mezinárodního práva), a proto jejich odsouzení porušuje Úmluvu o ochraně lidských práv a základních svobod.²³⁵

V roce 2001 Evropský soud pro lidská práva vyhlásil rozsudek v této kauze, přičemž shledal, že mu nepřisluší, aby se vyjadřoval k trestní odpovědnosti jednotlivých stěžovatelů, nýbrž aby přezkoumal, jestli v době spáchání představovaly skutky trestné činy, jak je definovalo právo NDR či mezinárodní právo.²³⁶ Německé soudy na stěžovatele aplikovaly princip ze Smlouvy o sjednocení, tzn. právo aplikované na skutky spáchané občany NDR na území NDR je právo NDR, právo SRN

233 Tamtéž, s. 307.

234 Tamtéž.

235 Rozsudky Evropského soudu pro lidská práva ke střelbě na Berlínské zdi. In: RoESLP, 2001/2, s. 49, Věc Streletz, Kessler a Krenz proti Německu a Věc K.-H. W. proti Německu, s. 4.

236 Tamtéž, s. 6. „V tomto ohledu soud poznamenal, že zvláštnost projednávané věci spočívá v tom, že spadá do rámce následujících dvou států řídících se různými právními systémy a že po znovusjednocení Německa soudní orgány odsoudily stěžovatele za činy, jichž se dopustili jako vedoucí představitelé, respektive jako pohraničník NDR.“

je používáno jen v případech, kdy je mírnější (tzv. *lex mitius*). Zákonný podklad odsouzených stěžovatelů náležel tedy do trestního práva NDR platného v době skutků.²³⁷

Evropský soud pro lidská práva v rozsudku konstatoval, že to, že nebyli stěžovatelé stíháni a odsouzeni v NDR před znovusjednocením, neznamená, že by jejich skutky nebyly trestnými činy podle práva NDR.²³⁸ Soud také potvrdil výsadní postavení práva na život na stupnici lidských práv jakožto nezcizitelného atributu lidské bytosti.²³⁹ Podle rozsudku soudu tedy nedošlo k diskriminaci a článek č. 7 Úmluvy o ochraně lidských práv a základních svobod²⁴⁰ porušen nebyl.²⁴¹

Srovnání výsledků v ČR a SRN

Vyšší úspěšnost trestních stíhání pohraničních kauz v sousedním Německu, respektive v bývalé NDR vysvětluje Adolf Rázek zkušeností s denacifikací a funkčním justičním aparátem, který musela třetina soudců z bývalé NDR opustit, druhá třetina byla přeražena (např. do advokacie) a poslední třetina v soudnictví zůstala, ale nesměla se zabývat politickými kauzami. Právě v nefunkčnosti české justice spatřuje Rázek hlavní důvod nízkého počtu pohraničních incidentů, které skončily pravomocným rozhodnutím českých soudů.²⁴² Pavel Bret vidí důvod vyšší úspěšnosti německých soudů také v časovém posunu: stíhané osoby v kauzách usmrcených na Berlínské zdi byly mladší.²⁴³

237 Tamtéž.

238 Tamtéž, s. 9.

239 Tamtéž, s. 11.

240 „Nikdo nesmí být souzen za jednání nebo opomenutí, které v době, kdy bylo spácháno, nebylo podle vnitrostátního nebo mezinárodního práva trestným činem. Rovněž nesmí být uložen trest přísnější, než jaký bylo možno uložit v době spáchání trestného činu.“ Evropská úmluva o ochraně lidských práv, www.echr.coe.int/Documents/Convention_CES.pdf (citováno k 1. 7. 2015).

241 Tamtéž, s. 14.

242 Rozhovor s autorky s AR, Praha, 13. 2. 2014.

243 Rozhovor s autorky s PB, Praha, 4. 3. 2014.

Ovšem i německé soudy se staly v případě rozsudků v kauzách násilných úmrtí na hranicích terčem kritiky. Například novinář Rolf Lamprecht ve svém textu z roku 2000 uvádí, že verdikty soudů byly pod „tlakem hierarchického systému“ a podléhaly ochotě soudců, kteří nechtěli ohrozit své kariérní vyhlídky, a proto přizpůsobili své jednání přízni těch, kdo rozhodují o profesním vývoji.²⁴⁴

244 GRAFE, Roman: *Deutsche Gerechtigkeit*, s. 308, respektive LAMPRECHT, Rolf: Was die Robe verhüllt. *Süddeutsche Zeitung*, 8. 1. 2000.

Usmrcení – analýza

Projekt *Dokumentace usmrcených na československých státních hranicích 1948 až 1989* se zaměřuje na osudy lidí, jejichž úmrtí zapříčinila pohraniční ostražná opatření na hranicích Československa s Rakouskem a Německem.²⁴⁵ Primárně jde o civilisty, kteří se v blízkosti hranice ocitli s cílem hranici překročit (ať už směrem ven z Československa, nebo do něj), ačkoliv ne vždy můžeme hovořit o úmyslu emigrace. Řada osob, zvláště v poválečném období, překračovala hranici, protože chtěla či potřebovala navštívit příbuzné a známé nebo si odnést svůj majetek.

Zároveň však byly na hranici usmrceny i osoby, které se do její blízkosti dostaly omylem, případně hranici či hraniční pásmo překročily nevědomky, a jejich jednání nijak nesouviselo s pokusem o přechod hranice, nebo dokonce s emigrací. V těchto případech jde převážně o cizí státní příslušníky, kteří se například při turistice ocitli v blízkosti hranice a pohraničníci účastníci se zásahu nebo pátrání u hranice je považovali za hledané osoby, obecně za „narušitele“, a proto po nich stříleli.²⁴⁶

245 Respektive sovětské okupační zóny Rakouska a později samostatného rakouského státu, v případě Německa do roku 1949 okupačními zónami Německa a později s Německou demokratickou republikou a Spolkovou republikou Německo.

246 Nejde výhradně o cizí státní příslušníky, jak dokládá například případ Vladimíra Vymětalíka, který byl usmrcen v létě 1967 v ovocném sadu za Mikulovem. TOMEK, Prokop: *Vladimír Vymětalík*, www.ustrcr.cz/cs/vymetalik-vladimir (citováno k 1. 7. 2015).

Celkový počet osob usmrčených v letech 1948 až 1989 u československé hranice se pohybuje kolem tří set (kromě toho se lze domnívat, že řada případů z let 1948–1950 není evidována).²⁴⁷ Tento údaj zahrnuje jak zamýšlené pokusy o překročení hranice, tak případy usmrčených v hraničním pásmu, kteří o přechod hranice neusilovali. Neobsahuje však informace o usmrčených pohraničnících a dalších příslušnících ozbrojených sborů, jejichž počty jsou odhadovány na cca 300–400 osob, respektive projekt obsahuje pouze informace o pohraničnících zemřelých při dezerci a při pokusu o útěk do zahraničí.

Lze předpokládat, že celkové počty zemřelých pohraničníků nejsou zanedbatelné, protože například vysoký počet smrtelných úrazů pohraničníků byl jedním z důvodů odminování státní hranice v druhé polovině 50. let.²⁴⁸ Podle sdělení ÚDV se počet zemřelých pohraničníků pohybuje kolem čtyř set, přičemž většina z nich zemřela na následky tragické nehody a pouze minimum úmrtí souviselo se střetem s lidmi, kteří se rozhodli odejít do zahraničí.²⁴⁹ Celkový součet osob usmrčených v souvislosti s hraničními opatřeními v letech 1948 až 1989 může tedy dosahovat k více než sedmi stům.

V sousední NDR žilo přibližně o dva miliony více obyvatel než v Československu, tzn. bezmála 17 milionů občanů.²⁵⁰ Odhad počtu usmrčených na vnitroněmecké hranici se pohybuje kolem 500–800 osob a k nim je třeba započítat ještě více než 130 usmrčených na Berlínské zdi. (Blíže se výsledkům výzkumů zaměřených na usmrčené na vnitroněmecké hranici věnuje kapitola Dosavadní zpracování tématu.) V přepočtu na obyvatelstvo je počet usmrčených občanů v Československu podobně vysoký jako v NDR. Pro bližší srovnání by však bylo třeba přesně stanovit kritéria, které usmrčené osoby lze do souborného součtu zahrnout

247 V rámci našeho projektu jsme zdokumentovali 276 osob.

248 PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek*, s. 95.

249 Rozhovor autorky s PB, Praha, 4. 3. 2014.

250 Počet obyvatel v NDR viz Das Statistik-Portal. Bevölkerung der DDR bis 1989: Wohnbevölkerung in der Deutschen Demokratischen Republik (DDR) von 1949 bis 1989 (in Millionen Einwohner), de.statista.com/statistik/daten/studie/249217/umfrage/bevoelkerung-der-ddr/ (citováno k 1. 7. 2015).

(v závislosti na státní příslušnosti, úmyslu přechodu hranice atd.), protože metodologie jednotlivých výzkumných projektů se liší. Ještě přínosnější by samozřejmě bylo srovnat nejen data o usmrčených, ale rovněž data o osobách, jimž se přechod zelené hranice podařil, nebo data zahrnující zadržené osoby.

Sada dat

Jedním z výsledků projektu *Dokumentace usmrčených osob na československých státních hranicích v letech 1948 až 1989* je databáze, ve které jsou zpracovány základní informace ke všem usmrčeným osobám, jež byly v rámci projektu zdokumentovány. Celkem jde o 276 osob.²⁵¹ Kompletní sada dat vytvořená Ústavem pro studium totalitních režimů je čtenářům a badatelům od listopadu 2014 zpřístupněna online prostřednictvím systému Nesstar v rámci Českého sociálněvědního datového archivu při Sociologickém ústavu AV ČR.²⁵²

Databáze vznikla s cílem vytvořit komplexní, standardizovaný a kvalitně popsáný datový soubor. Zároveň se předpokládá ověření dat a stanovení jejich reliability. Datová sada by měla poskytnout základnu pro další odborný výzkum a měla by umožnit systematický kvantitativní přístup k tématu usmrčených na hranicích. Následující podkapitoly přinášejí nejprve technický popis sady dat včetně principů a metody zpracování, poté následuje představení výsledků včetně diskuse.

Studie na základě primárních, popisně-statistických operací s daty z našeho datového souboru generuje základní otázky k fenoménu usmrčených na hranicích a hledá na ně odpověď. Zabýváme se nejen

251 Celkový počet usmrčených osob v dané oblasti a daném období je pravděpodobně vyšší (archiválíe z počátku období jsou nepřesné a pravděpodobně i nekompletní, soubor neobsahuje pohraničníky zemřelé při výkonu služby), ale zkoumaná archivní základna přináší informace jen o 276 osobách. Například v případě osob č. 102 a č. 230 šlo o útěk pěti osob, z nichž jedna byla zadržena, dvě (č. 102 a č. 230) usmrčeny a úmrtí dalších dvou uvádí pouze výpověď přeživšího, ostatní archiválíe je nepotvrzují, proto tyto osoby nebyly do sběru dat zahrnuty. Číslo osob odkazují k číslům v souboru uloženým v Českém sociálněvědním datovém archivu.

252 Bližší informace viz Český sociálněvědní datový archiv, archiv.soc.cas.cz/ a nesstar.soc.cas.cz/webview/ (citováno k 1. 7. 2015).

princiální otázkou, kdo byli lidé usmrčení na hranici, ale odpovídáme i na otázky po proměnlivosti a dynamice fenoménu usmrčených na československé hranici v letech 1948–1989. Na datech testujeme neověřená tvrzení jiných badatelů. V neposlední řadě datovou sadou pokládáme základní kameny pro další bádání.

Metoda zpracování

Základ pro sběr dat k databázi tvoří archiválie vzniklé z činnosti Pohraniční stráže a StB, uložené především v Archivu bezpečnostních složek (ABS), ze slovenských archivů pak zejména v Archivu Ústavu paměti národa (A ÚPN). Nejčastěji se jedná o tyto fondy (f.): Archivní f. útvarů Pohraniční a Vnitřní stráže (např. f. Hlavní správa Pohraniční stráže a ochrany státních hranic, f. PS, f. Použití zbraně), fondy Studijního ústavu MV (např. f. Hlavní správa Vojenské kontrarozvědky, f. Různé bezpečnostní spisy po roce 1945, f. Ústředna státní bezpečnosti), Svazková agenda (f. Vyšetřovací spisy) aj. V případě A ÚPN byl využit především f. 11. brigády Pohraničnej stráže Bratislava a dále f. KS ZNB Bratislava aj.

Konkrétně se ve výše uvedených archivech jedná primárně o denní a měsíční hlášení útvarů Pohraniční stráže a vyšetřovací spisy – ty se v některých případech dochovaly jak k usmrčeným (byli stíháni v minulosti nebo proti nim orgány spustily vyšetřování kvůli pokusu o přechod hranice, které později odložily, protože stíhané osoby nebyly naživu), tak případně k osobám, jež byly spolu s usmrčenými zadrženy a vyšetřovány.

Badatelé zabývající se fenoménem usmrčených navíc mohou u všech archiválií z ABS, na jejichž základě většina datové sady vznikla, požádat o zpřístupnění.²⁵³ Odkazy na archiválie sice nejsou součástí databáze, ale budou součástí webu projektu, což umožní snazší a rychlejší objednání archiválií.

253 Kompletní digitalizace všech archiválií z provenience ABS, vztahujících se k jednotlivým usmrčeným, byla ABS v roce 2014 bohužel zamítnuta.

Mezi další zdroje sady dat patří archiválie ze spisovny ÚDV (vyšetřovací a dokumentační spisy) a v případě minimálně třetiny osob také materiály z oblastních archivů (např. archivy škol, obcí či podniků). Informace od příbuzných usmrčených nebo pamětníků se podařilo získat jen v minimu případů.²⁵⁴

Tyto archivní materiály se vztahují k osobám uvedeným v publikaci *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek: Seznamy osob usmrčených na státních hranicích 1945–1989*, konkrétně jde o osoby usmrčené v souvislosti s přechody československé hranice s Rakouskem a Německem (SRN, NDR), respektive se zónami vítězných mocností v těchto zemích v období mezi únorem 1948 a koncem roku 1989.²⁵⁵ Archivní materiály k těmto osobám byly zjištěny částečně klasickou lustrací (ABS v Praze) a studiem výkazů činnosti jednotlivých organizačních složek, souběžně studiem zdrojů uvedených v Pulcově seznamu (ABS v Brně-Kanicích). Po studiu materiálů z brněnské pobočky ABS byly některé osoby z první verze sady dat vyřazeny (nepodařilo se potvrdit jejich úmrtí), některé nad rámec základního seznamu byly naopak přidány.²⁵⁶

Popis datové sady

Databázi tvoří datová sada sledovaných proměnných týkající se jednotlivých usmrčených osob, tj. 40 proměnných různých typů, a dále v poznámkové sekci 32 sloupců textových poznámek k jednotlivým polím.²⁵⁷ Sada dat je uspořádána maticově: sloupec označuje proměnnou a řádek konkrétní případ – osobu, u které se proměnné sledují.

254 Více zdrojů bylo použito primárně u případů, které ÚSTR v minulosti zpracoval formou biogramů. Portréty usmrčených, www.ustrcr.cz/cs/usmrzeni-statni-hranice-portrety (citováno k 1. 7. 2015).

255 Databáze tedy neobsahuje informace ke všem osobám uvedeným v publikaci Martina Pulce, protože v několika případech se nepodařilo úmrtí z archivních materiálů prokázat či bylo přímo vyloučeno. Několik osob bylo naopak na základě studia archiválií do databáze zařazeno, ačkoli ve jmenované publikaci nejsou uvedeny.

256 PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek*.

257 Anglická verze sady dat obsahuje 38 proměnných (ve dvou případech byly ponechány pouze harmonizované proměnné a původní neharmonizované proměnné byly kvůli lepší orientaci odebrány).

Pro sledované proměnné vznikla kódovací kniha („Codebook“),²⁵⁸ která přesně definuje způsob zápisu hodnot sledovaných proměnných (hodnot tzv. polí) a podle níž byly zjištěné informace z dostupných archivních materiálů zapsány pod přiřazeným kódem do relačních tabulek. Ze 40 sledovaných proměnných je 30 standardizovaných nominálních, devět kategorických a jedna proměnná je ordinální.

Přes veškerou snahu o přesné zapsání proměnných jsou některé proměnné problematické.²⁵⁹ U většiny osob totiž není možná kritika pramenů a nelze komparovat více zdrojů informací. Jak je uvedeno výše, databáze je sestavena na základě dostupných archivních materiálů primárně z ABS či A ÚPN.²⁶⁰ Veškeré informace jsou založeny na studiu těchto archivních materiálů, ve kterých se občas vyskytují nepřesné údaje, chyby v zápisu nebo informace o dané proměnné zcela chybí (v takovém případě je údaj zapsán jako neurčený).

Speciální funkci mají tzv. harmonizované proměnné. Stanovují přibližné údaje u proměnných, které pracují s intervaly či jinak nekompletními, převážně časovými údaji (např. věk, datum narození či incidentu apod.). Jde o konstruované proměnné, vytvořené s ohledem na rozšíření možných operací s daty.

V závislosti na nejasnostech a také z důvodu dalšího upřesnění sporných informací obsahuje databáze druhou, tzv. poznámkovou část. Struktura druhé části je téměř totožná s první (pouze poznámka k harmonizovaným i neharmonizovaným proměnným je zapsána v jednom poli). K zápisu poznámek se nepoužívají kódy a zápis je v textové podobě.

258 Viz příloha Datový soubor – komentář na s. 158.

259 Nejproblematičtější jsou patrně kategorie s hodnotami GPS, které jsou do databáze zařazeny kvůli schematickému zachycení dat na mapě. V řadě případů jde ale pouze o přibližné údaje, ačkoliv hodnota GPS odkazuje přesně ke konkrétnímu bodu.

260 Výjimku tvoří cca jedna třetina osob, u nichž došlo také k využití archiválií uložených v oblastních archívech, Národním archivu či Vojenském ústředním archivu apod. Jedná se o případy, které ÚSTR zpracoval formou biogramů, jak bylo popsáno výše.

Výsledky práce s databází

Tato kapitola poskytuje nejprve základní informace vyplývající z převážně deskriptivních statistických operací se sadou dat. Nad konstraintivními či z jiného hlediska neobvyklými údaji je vedena krátká diskuse. Druhá část se pokouší s pomocí statistických metod zodpovědět některé základní otázky týkající se usmrčených na hranicích. V žádném případě však nemá jít o vyčerpávající rozbor, cílem je spíše poukázat na možnosti práce se sadou dat a poskytnout základní údaje pro další výzkum.

Samotná analýza statistického souboru je pochopitelně vymezena možnostmi samotných dat. Již byla zmíněna omezená reliabilita vycházející z reliability zdrojů databáze. Mimo tento problém je však třeba zmínit rovněž reprezentativnost dat vzhledem k obecnému tématu železné opony a přechodů přes ni. Množina usmrčených s úmyslem přecházet, tedy blíže analyzovaný soubor, nám nedává zcela spolehlivé vodítko pro dalekosáhlejší zobecnění. Nelze totiž automaticky předpokládat, že tato množina představuje reprezentativní vzorek celkového souboru, jenž se snažil přes hranici přejít.

Celá množina totiž zahrnuje vyjma usmrčených také zadržené a osoby, kterým se přechod přes hranici podařil, a osoby, jimž se nepodařil, ale nebyly usmrčeny ani zadrženy. Příkladně proto nemůžeme z podmnožiny usmrčených usuzovat na celek v případě geografického rozložení přechodů či rozložení přechodů jako celku v čase. Informace o ostatních množinách, které tvoří fenomén přechodů hranic, jsou navíc výrazně méně kompletní než v případě usmrčených. V rámci projektu ÚSTR zmapoval 276 případů usmrčených na československých hranicích (tj. bez rozlišení úmyslu překročení hranice a bez započtení všech zemřelých pohraničníků). Více než polovinu těchto osob tvořili Češi a Slováci, u necelé čtvrtiny osob se nepodařilo státní příslušnost zjistit. Z cizinců jsou mezi usmrčenými nejvíce zastoupeni Němci a Poláci (necelá desetina). Rakušané a Maďaři tvoří mezi usmrčenými menšinu (v obou případech jde o jedno až dvě procenta).

Podoba režimu na hranici se několikrát proměnila. Je proto z analytického hlediska vhodné nalézt základní předěly, podle kterých lze rozdělit dobu trvání režimu na relativně homogenní období. Určili jsme čtyři: 1948–1950, 1951–1965, 1966–1971 a 1972–1989. V roce 1951 vznikla Pohraniční stráž, v roce 1966 PS přešla pod ministerstvo národní obrany (a zároveň došlo k odpojení vysokého napětí v drátěných zátarasech) a v roce 1972 se PS přesunula pod Federální ministerstvo vnitra.²⁶¹ Jak je vidět, periodizace režimu na hranici překvapivě neodpovídá zažitým periodizacím komunistického režimu v Československu z politického hlediska.

Analýze podrobená sada dat obsahuje 266 osob. Z celkových 276 zdokumentovaných případů bylo odebráno 10 osob, u nichž bylo možné úmysl překročení hranic vyvrátit. Naopak osoby, u nichž se úmysl určit nepodařilo (17 osob), tj. mohly stejně tak úmysl mít i nemít, započteny byly.²⁶²

Pokud bychom chtěli zkonstruovat „typickou“ osobu usmrcenou na československé hranici, tedy takovou, která by nesla nejčastěji se objevující charakteristické znaky, šlo by o muže z Československa české národnosti, jenž usiloval o přechod československé hranice do Rakouska a byl zastřelen v československém hraničním pásmu v oblasti 4. znojemské brigády PS v roce 1951. Hranice byla vzdálena od místa jeho bydliště 50 km a přecházel ji sám. Předtím se živil jako nekvalifikovaný pracovník. Typický příklad je znázorněn na obrázku 8 na následující straně.

261 MAŠKOVÁ, Tereza – MORBACHER, Lubomír: Oběti československé železné opony 1948–1989. *Paměť a dějiny*, 2011, roč. V, č. 3, s. 119–120, respektive www.ustrcr.cz/data/pdf/pamet-dejiny/pad1103/119-120.pdf (citováno k 1. 7. 2015).

262 Množina osob, které spadají do kategorie s neurčeným úmyslem přechodu hranice, je značně nehomogenní. Patří do ní například dva rybáři, převaděč, psychicky nemocná osoba, tři utonulí, dvě osoby z havarovaného letadla aj. Soubor s neurčeným úmyslem přechodu je zastoupen ve všech obdobích (nejvýrazněji logicky v letech 1951 až 1965, kdy je datována většina úmrtí).

TYPICKÝ PŘÍKLAD

1951

1965

Pokud bychom chtěli zkonstruovat typickou osobu usmrce-
nou na československé hranici, tedy takovou, která by nesla
nejčastěji se objevující charakteristické znaky, šlo by o muže
z Československa české národnosti, jenž usiloval o pře-
chod československé hranice do Rakouska a byl zastřelen
v československém hraničním pásmu v oblasti 4. znojem-
ské brigády PS v roce 1951. Hranice byla vzdálena od místa
jeho bydliště 50 km a přecházel ji sám. Předtím se živil jako
nekvalifikovaný pracovník.

národnost
česká

pohlaví
muž

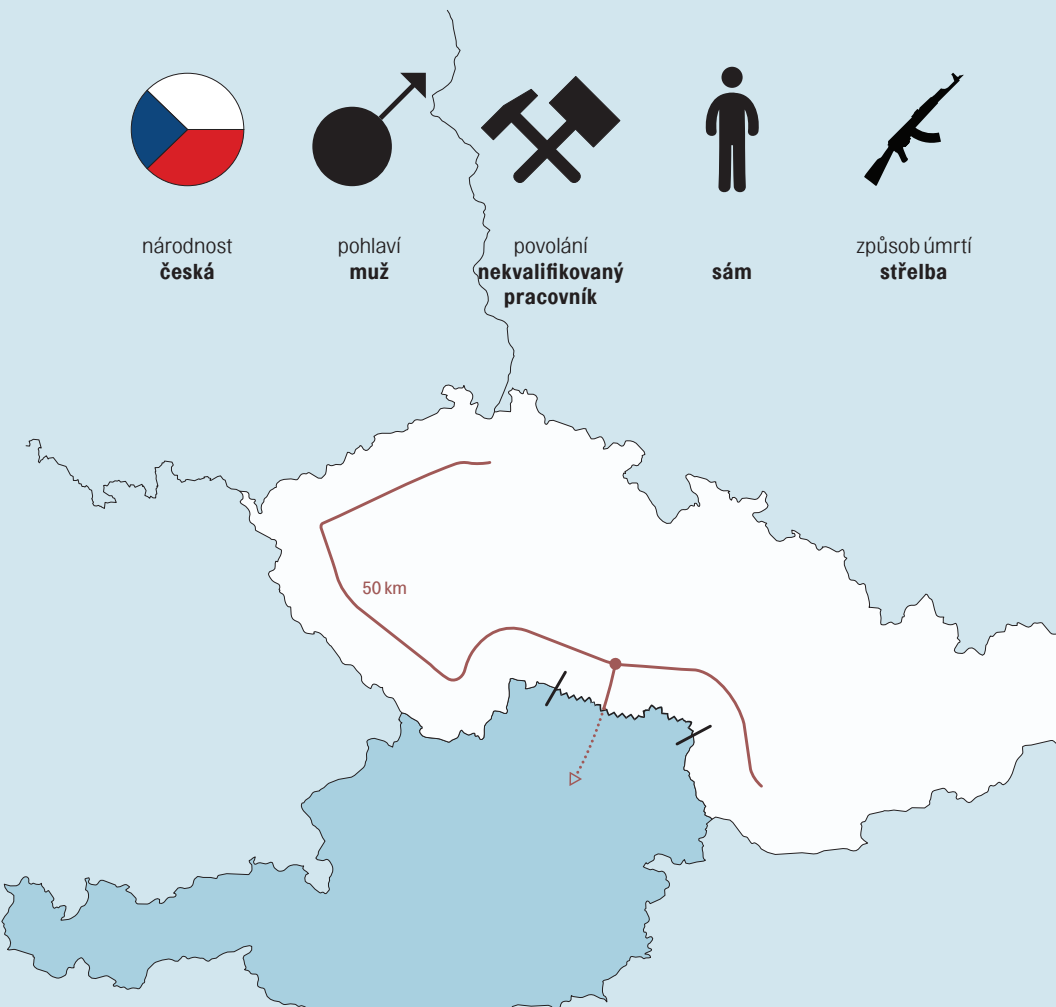
povolání
**nekvalifikovaný
pracovník**

sám

způsob úmrtí
střelba

Muži tvoří mezi usmrčenými naprostou většinu, ženy pouze pět procent.²⁶³ Jejich malé zastoupení může souviset jak s nízkou mírou emancipace, tak s velkou fyzickou náročností překonávání hranice nebo s rodinnými závazky, případně s větší mírou loajality vůči režimu. Většina usmrčených žen se pokusila o přechod hranice ve větší skupině, pouze tři ženy, tj. pětina usmrčených žen, osamocené (naproti tomu více než polovina usmrčených mužů se o přechod hranice pokusila samostatně). Všechny usmrčené ženy přišly o život v prvních dvou obdobích, tj. v letech 1948–1966, kdy počty usmrčených na hranicích kulminují.

Sada dat byla pro účely analytické části tohoto textu podrobena základním statistickým procedurám převážně deskriptivního charakteru. Podobu operací do značné míry určila povaha proměnných. Vzhledem k převaze nominálních proměnných jsme využili zejména četnost, případně srovnání relativních četností mezi jednotlivými kategoriemi. Dále jsme užili srovnávání různých způsobů naměřených středních hodnot (medián, modus, průměr), u kategorických proměnných jsme také analyzovali míru rozptýlu.

V případě geografických proměnných jsme vzhledem k výzkumným otázkám některé proměnné konstruovali, například typ dobového okresu narození. Tato proměnná určuje vztah okresu narození k hraničním státy (tj. vnitrozemní, příhraniční se západními/východními státy).

Podobně jsme konstruovali pomocné, umělé proměnné i v případě tzv. harmonizovaných proměnných. Ty jsme použili například u dat narození a úmrtí, kdy jsme v případě sporných nebo nepřesných dat základní proměnnou označili za neurčenou a do harmonizované proměnné jsme dosadili přibližný, odhadovaný údaj. Například pokud je u dat incidentu znám interval několika dní, je použit první den intervalu. Pokud je k dispozici měsíc a rok incidentu, je jako datum označen první den daného měsíce a roku. Dále jsou pro některé harmonizované proměnné použita data z publikace Martina Pulce²⁶⁴ pro případy osob, k nimž neexistují

263 U necelého procenta usmrčených se pohlaví nepodařilo zjistit, většinou jde o případy úmrtí zapříčiněné utonutím.

264 PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek*.

data archivního původu apod. Harmonizované proměnné jsme použili v případě kategorií datum incidentu, datum úmrtí, datum narození, věk a útvar incidentu.²⁶⁵ Konstrukce proměnných, respektive původní údaje z archiválií jsou vždy uvedeny v poznámkové části.

S kategoriickými proměnnými jsme provedli několik explorativních analýz ohledávajících korelace. Sofistikovanější operace však necháváme budoucím uživatelům. Blíže se základním vlastnostem jednotlivých proměnných a souvislostmi mezi nimi věnují následující podkapitoly.

V neposlední řadě je nezbytné upozornit na povahu získaných dat z hlediska jejich druhu. Množina usmrčených na hranici vybraná podle kritérií, která jsou detailně popsána v úvodu kapitoly Usmrčení – analýza a v kapitole Sada dat, netvoří vzorek, nýbrž populaci. Sada dat proto jinými slovy zachycuje vlastnosti celé množiny usmrčených. Nemá tedy smysl zabývat se například mírou reprezentativnosti a určovat chybovost, zatímco u vzorku by to bylo nezbytné. Na druhou stranu je tato populace značně specifická a bylo by chybné implicitně ji pro interpretační účely zaměňovat za reprezentativní vzorek populace všech lidí, kteří se hranici pokoušeli přejít. Je totiž nanejvýš pravděpodobné, že „výběr“ podmnožiny usmrčených z množiny pokoušející se přejít nebyl zdaleka náhodný. Jak ukazujeme v následujících částech této kapitoly, zatím bohužel můžeme vzhledem k nedostatku dat o povaze tohoto výběru pouze spekulovat.

Periodizace

Během prvního období, které trvalo pouze tři roky, a bylo tak nejkratší (1948–1950), zahynula necelá čtvrtina (22 procent) všech usmrčených, a to i přesto, že ženijně-technické zabezpečení nebylo na hranicích ještě instalováno. Úmrtí zapříčinilo použití střelných zbraní, přičemž v drtivé většině případů šlo o zastřelení příslušníky pohraniční ostrahy, v necelé desetině případů se jednalo o sebevraždu samotných uprchlíků.

265 Blíže se konstrukci pomocných proměnných věnuje příloha Datový soubor – komentář.

Příčinu výrazného počtu usmrčených je třeba spatřovat v celkově vysokém počtu pokusů o přechod hranice, respektive ve velkém pohybu osob přes zelenou hranici, který souvisel s poválečným uspořádáním střední Evropy a s odsunem německého obyvatelstva z Československa – docházelo k častým návratům za příbuznými nebo pro majetek.

Druhé období (1951–1965) trvalo pětikrát déle než první a počet usmrčených je zhruba dvaapůlkrát vyšší. Zahynuly během něj více než dvě třetiny usmrčených z celkového počtu. Počet pokusů o přechod hranice sice postupně klesl,²⁶⁶ ale vzhledem k zapojení vysokého elektrického napětí do drátěných zátarasů a k zaminování výrazně stoupl počet neúspěšných přechodů (resp. počet osob, jimž se přechod hranice nepovedl a které při překonávání překážek na hranici zemřely).

Více než polovina usmrčených osob z tohoto období zemřela právě v důsledku zásahu elektrickým proudem, jednalo se o skutečně velmi nebezpečnou překážku. Ačkoliv průchod přes zaminované oblasti byl samozřejmě také velice riskantní, počet zaminovaných úseků byl mnohem nižší než těch se zapojeným vysokým napětím, stejně tak období užívání min pro tyto účely bylo kratší než v případě elektrického proudu v drátěných zátarasech.²⁶⁷ V rámci našeho projektu jsme zadokumentovali jednu osobu, která zemřela na následky zranění po výbuchu miny. Na následky zranění způsobených výbuchem miny ovšem zemřelo velké množství pohraničníků, jimž se náš projekt nevěnuje.²⁶⁸

Polovina 60. let představuje důležitý mezník z hlediska geopolitické situace a uvolnění cestování na Západ.²⁶⁹ Logicky tehdy poklesla poptávka po nelegálních přechodech hranic. Zároveň došlo ke zmírnění technických opatření, v lednu 1966 byl elektrický proud z drátěných zátarasů odpojen (miny byly odstraněny již v polovině 50. let). Celkový počet usmrčených v tomto období činí tři procenta z celkového počtu.

266 HANZLÍK, Jan: *Československá emigrace očima tajných materiálů*, s. 305.

267 Miny byly na hranicích umístěny cca v letech 1952–1957. PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek*, s. 94.

268 Tamtéž, s. 95.

269 RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, s. 65–75.

V posledním období (1972–1989), které bylo nejdelší, zahynula přibližně desetina všech usmrcených. V této době, kdy stejně jako v předcházejícím období hranice střežili ozbrojení pohraničníci s vycvičenými psy, se do klesajícího počtu usmrcených promítla možnost legálního vycestování. Lidé raději volili emigraci přes Jugoslávii apod. než nebezpečný tajný přechod československých hranic.

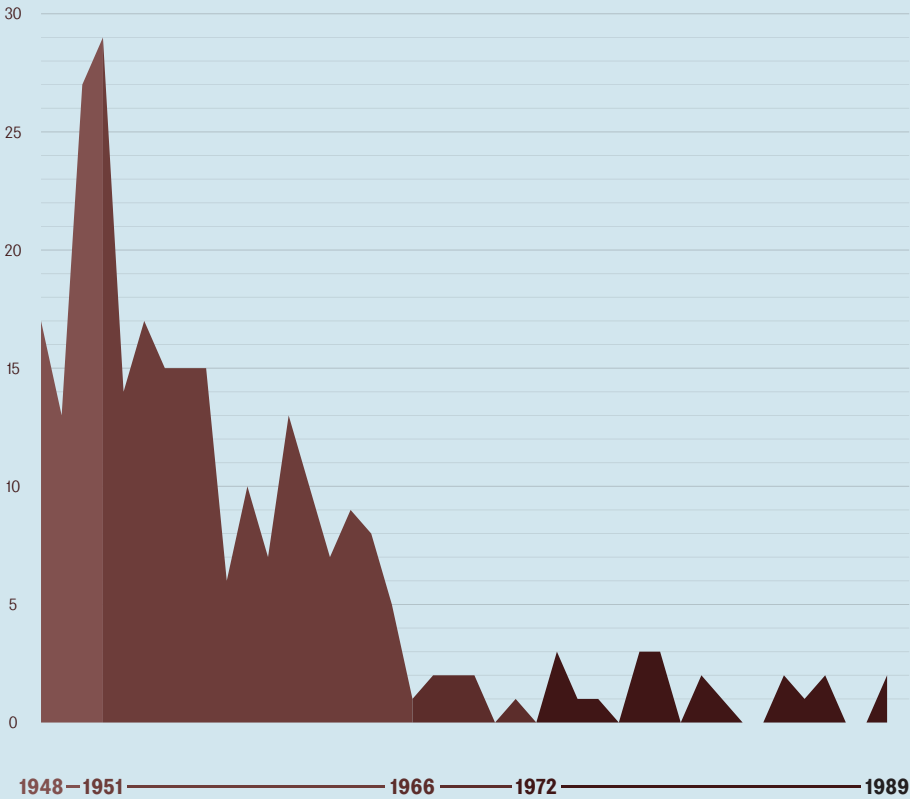
S počty usmrcených v různých obdobích přímo souvisí způsob usmrcení. Jak znázorňuje graf 3 (s. 92), souhrnně nejvíce osob, téměř polovinu, usmrtila střelba a více než třetina zemřela po zásahu elektrickým proudem v drátěném zátarasu (v období let 1951 až 1965, tedy v době, kdy byly z větší části v provozu, zapříčinily elektrifikované zátarasy dokonce více než polovinu všech úmrtí). Sebevraždy a utonutí zapříčinily smrt několika jednotek procent osob. Tabulka 2 níže a graf 3 (s. 92) nabízejí počty usmrcených v jednotlivých letech celého sledovaného období.

Tabulka č. 2

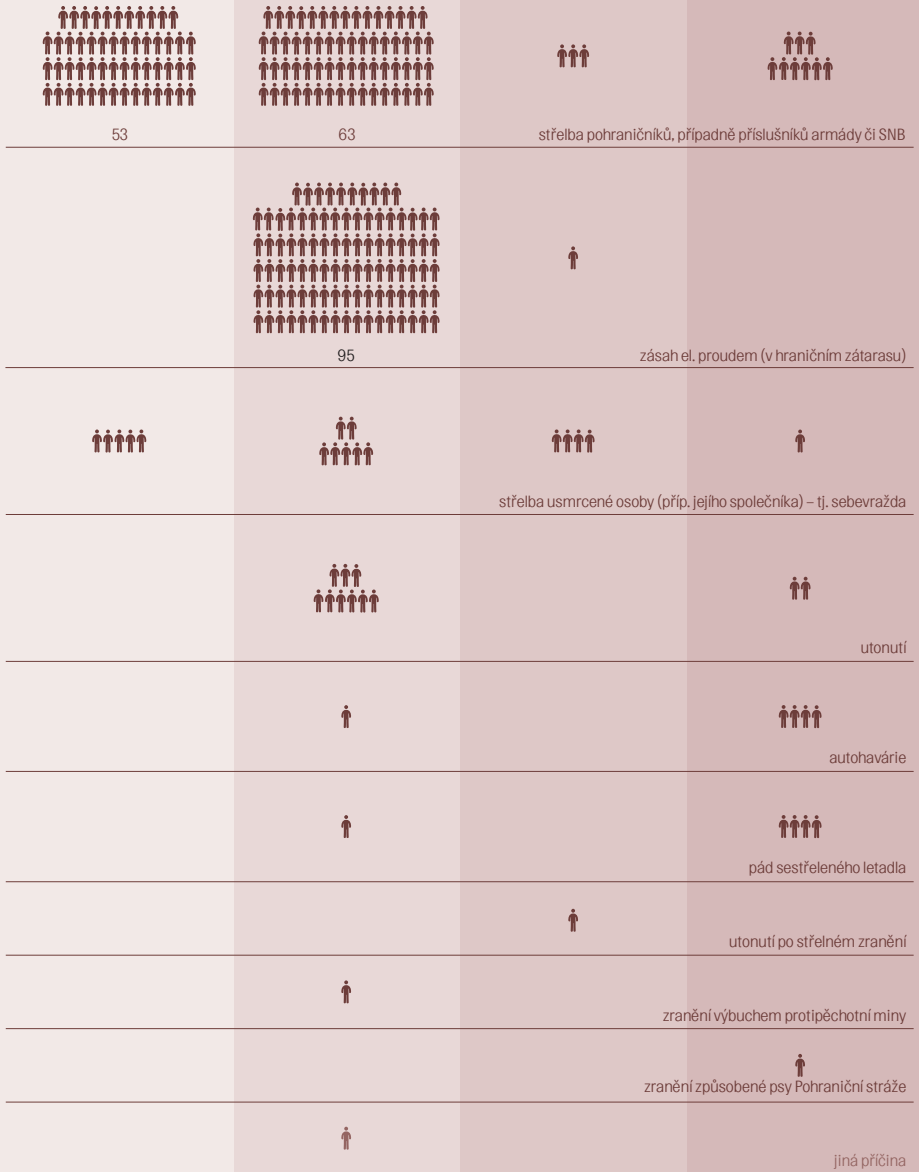
Počet usmrcených během jednotlivých let

rok	usmrcení	rok	usmrcení	rok	usmrcení
1948	17	1962	7	1976	0
1949	13	1963	9	1977	3
1950	27	1964	8	1978	3
1951	29	1965	5	1979	0
1952	14	1966	1	1980	2
1953	17	1967	2	1981	1
1954	15	1968	2	1982	0
1955	15	1969	2	1983	0
1956	15	1970	0	1984	2
1957	6	1971	1	1985	1
1958	10	1972	0	1986	2
1959	7	1973	3	1987	0
1960	13	1974	1	1988	0
1961	10	1975	1	1989	2

POČET USMRCENÝCH BĚHEM JEDNOTLIVÝCH LET

ZPŮSOB ÚMRTÍ V JEDNOTLIVÝCH OBDOBÍCH

Počet usmrčených Čechů a cizinců

Češi a Slováci nebyli jediní usmrčení při neúspěšných pokusech o překonání československé hranice, jak lze vidět na grafu 4 (s. 94). Více než čtvrtinu²⁷⁰ všech usmrčených představují příslušníci cizích států, zejména těch sousedních. V jednotlivých obdobích mají cizinci mezi usmrčenými pětinnový až desetinový podíl. Výjimkou jsou léta 1972–1989, kdy cizinci tvoří dokonce více než polovinu usmrčených.

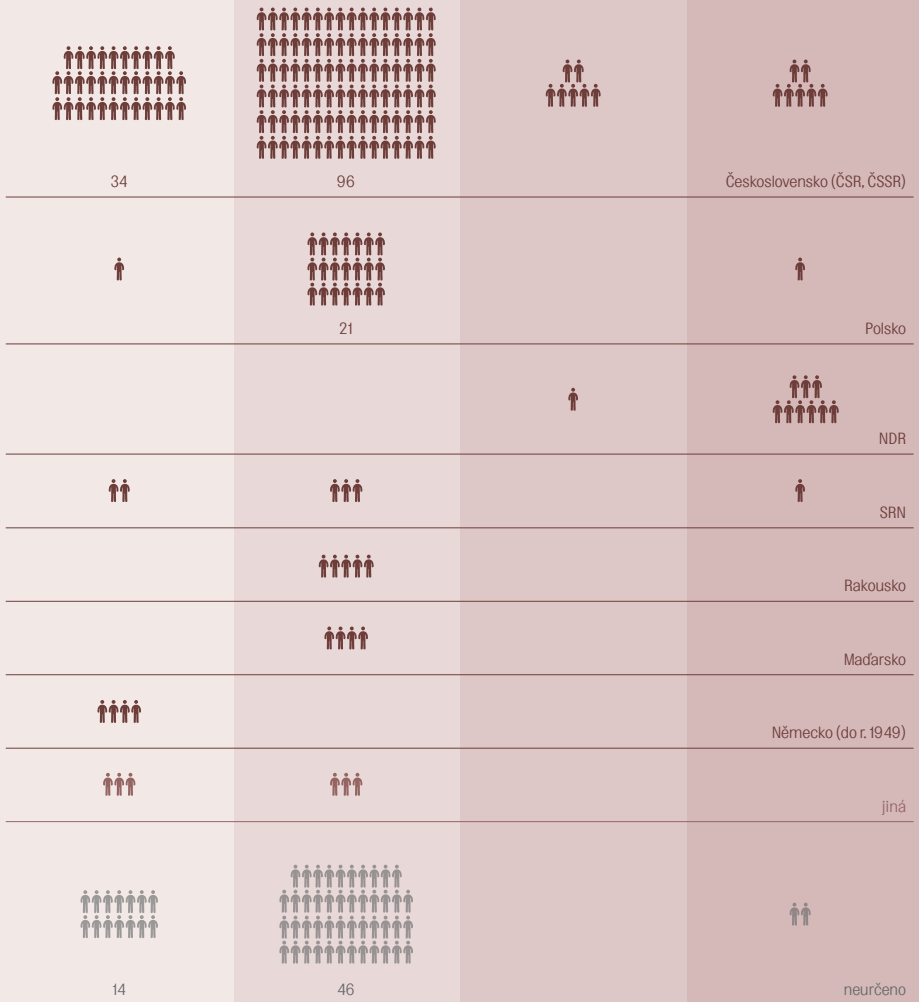
Kromě státní příslušnosti databáze zaznamenává i národnost, přičemž českou národnost měla třetina usmrčených. Teoreticky ovšem mohlo jít až o dvě třetiny, pokud by soubor s neurčenou národností tvořili jen Češi.

Jak ukazuje následující graf 4 (s. 94), mezi cizími státními příslušníky jsou nejvíce zastoupeni Poláci (40 procent), téměř všichni zahynuli v letech 1951–1965, kdy na hranicích panovala nejprísnější opatření. Druhou nejvýraznější cizineckou kategorii představují Němci (17 procent NDR, deset procent SRN, sedm procent občané nerozděleného Německa v letech 1948–1949), přičemž občané NDR tvoří téměř polovinu usmrčených v období 1972–1989. Dále jsou zastoupeni Rakušané nebo Maďaři (v obou případech necelá desetina z celku).

Faktorů, jež přispěly k tomu, že na československých hranicích bylo usmrčeno tolik cizinců, je několik. V poválečných letech existovala bezprostřední souvislost s krátkodobými návraty odsunutých původních obyvatel, zajatců či repatriovaných. Hranici lidé přecházeli také z hospodářských důvodů (pašování zboží, sušení sena, těžba dřeva aj.). Navíc kupříkladu Polsko nemělo pozemní hranici se Západem, nejbližším západním státem bylo Dánsko – ostrov Bornholm ležící v Baltském moři. Nejbližší pozemní cesta do nesocialistických států vedla přes Československo nebo NDR.

270 Stejně procentuální zastoupení ale tvoří osoby, jejichž státní příslušnost se nepodařilo zjistit.

STÁTNÍ PŘÍSLUŠNOST USMRCENÝCH V JEDNOTLIVÝCH OBDOBÍCH

U obyvatel východního Německa lze vypočítat podobný trend, ovšem až po dostavbě Berlínské zdi v roce 1961. Do té doby docházelo k četným přechodům vnitroněmecké hranice mezi východní a západní částí Berlína.²⁷¹ Obyvatelé NDR volili cestu na Západ přes Československo pravděpodobně proto, že se mylně domnívali, že československé hranice nejsou tak střežené jako ty mezi NDR a SRN. Navíc Československo pro ně bylo poměrně snadno přístupné.²⁷²

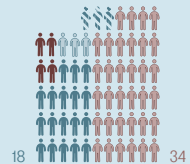
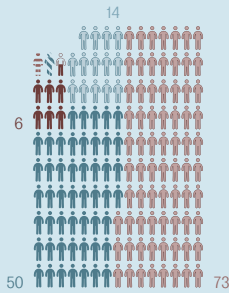
Rakušané nejspíš podceňovali tvrdost jednotek střežících československé hranice a přecházeli přes zelenou hranici podle zvyků ještě z dob Rakouska-Uherska, popřípadě z dob benevolentnějšího režimu na hranicích. Důvody byly hospodářské – pašování, kosení luk nebo těžba dřeva, ale také návštěvy příbuzných v Československu. Tyto úvahy navíc doplňuje fakt (viz graf 4 na s. 94), že všichni usmrčení původem z Rakouska zemřeli v období let 1951–1965, kdy ještě platily výše uvedené motivace k přechodu, které později pominuly a zvyklosti volného přechodu hranice vymizely.

V případech několika usmrčených Rakušanů se jedná o nevědomý pohyb v hraničním pásmu a následný tvrdý zákrok československých pohraničníků (stejně jako v případě několika německých občanů), případně šlo o kauzy, kdy Pohraniční stráž zastřelila cizince na území cizího

271 Jak uvádí autoři publikace *Die Todesopfer an der Berliner Mauer 1961–1989*, která pracuje se 136 usmrčenými, nejvíce usmrčených osob je evidováno v období prvních let po dostavbě Berlínské zdi (1961 až 1969: 90 osob), v dalších letech úmrtí rapidně ubylo (1970 až 1979: 30, 1980 až 1989: 16). Příčinou byl jak vývoj pohraničního zabezpečení, tak změny ve vztazích mezi NDR a SRN či snaha NDR o mezinárodní uznání na konferencích KBSE. Co se týče věkové skladby, dvě třetiny z těchto usmrčených osob tvoří mladí lidé mezi 16. a 30. rokem života, respektive polovinu tvoří lidé ve věku 21–30 let. HERTLE, Hans-Hermann – NOOKE, Maria (eds.): *Die Todesopfer an der Berliner Mauer 1961–1989*, s. 20.

272 Tuto domněnku dokládá například výpověď Jörga Prziborowského, který se spolu se svým bratrem pokusil přejít přes Československo do západního Německa na konci 70. let, „protože slyšeli o zdařilých útěcích touto cestou a doufali, že opatření na československo-německých hranicích nebudou tak drastická jako na hranici vnitroněmecké“. PULEC, Martin: Frank Ralf Prziborowski, www.ustrcr.cz/cs/frank-ralf-prziborowski (citováno k 1. 7. 2015), respektive e-mailová komunikace Terezy Maškové s Jörgem Prziborowským, dne 3. 12. 2012, uloženo v osobním archivu autorky.

ZPŮSOB ÚMRTÍ DLE STÁTNÍ PŘÍSLUŠNOSTI

 střelba pohraničnicků

 zásah el. proudem

 sebevražda

 utonutí

 autohavárie

 pád sestřeleného letadla

 jiná příčina

 utonutí po střelném zranění

 zranění způsobené psy Pohraniční stráže

 zranění výbuchem protipěchotní miny

státu.²⁷³ Celkově tvoří občané států mimo východní blok mezi usmrčenými přibližně dvacetinu. U občanů Maďarska se nabízí souvislost s tzv. maďarským podzimem roku 1956, kdy od října 1956 do března 1957 nebyla hranice Maďarska střežena ani zaminována a ze země uprchlo zhruba 250 000 osob. Většina uprchlíků sice mířila na Západ, ale někteří političtí představitelé a civilisté s příbuznými v Československu odcházeli i do východního bloku, zejména na Slovensko.²⁷⁴ Všechny zmapované usmrčené osoby s maďarskou státní příslušností (celkem čtyři lidé) sice byly usmrčeny v období kolem roku 1956, ovšem v samotném roce 1956 zemřela pouze jedna (konkrétně v červenci, dále dvě osoby v roce 1955 a další až na jaře 1957). Přímo souvislost s maďarským podzimem se tak nepodařilo prokázat. Pro lepší analýzu by bylo samozřejmě třeba mít k dispozici údaje o vývoji počtu zadržených Maďarů, respektive o počtech občanů Maďarska, jimž se přes Československo podařilo přejít do Německa, Rakouska atd. Osoby podle státní příslušnosti a způsobu úmrtí znázorňuje graf 5 (s. 96).

V případě státního občanství usmrčených se nabízí srovnání s občanstvím zadržených osob (těm se již věnovala kapitola Zadržení na československé hranici). Údaje o státním občanství jsou pro zadržené dostupné pouze pro léta 1972–1989. Srovnávat občanství usmrčených a zadržených lze tedy pouze v případě údajů ze 70. a 80. let. Srovnání přináší tabulka 3 (s. 98) a graf 6 (s. 99). V tomto období počet zadržených cizinců během několika let překročil počty zadržených Čechů a Slováků, stalo se tak v letech 1972, 1973, 1988 a 1989. Ve všech případech šlo o občany NDR.²⁷⁵ Období konce 80. let je spjato s exodem obyvatel NDR na

273 PULEC, Martin: *Johann Dick*, www.ustrcr.cz/cs/johann-dick (citováno k 1. 7. 2015) či PULEC, Martin: *Alois Huber*, www.ustrcr.cz/cs/huber-alois (citováno k 1. 7. 2015).

274 SCHUBERT, Frank N.: *Hungarian borderlands*, s. 71–72.

275 ABS, Př. č. 166/2009, k. 1.

Západ přes Československo, vysoká čísla z první poloviny 70. let nejsou tak snadno interpretovatelná. Ve stejné době tvoří občané NDR téměř polovinu usmrčených na československé hranici.²⁷⁶

Vysoké počty na straně zadržených i usmrčených občanů NDR pravděpodobně stále souvisí s dostavbou Berlínské zdi počátkem 60. let, do té doby představovalo poměrně snadný způsob emigrace z NDR do SRN překročení zón v rozděleném Berlíně. Nadto občané NDR, kteří se rozhodli odejít na Západ přes Československo, chybně předpokládali, že československá státní hranice je střežena méně než vnitroněmecká hranice.²⁷⁷

276 Ústav pro studium totalitních režimů (ÚSTR). Usmrčení na československých hranicích v letech 1948 až 1989 [databáze online]. 1. verze dat a metadat. Praha: Český sociálněvědní datový archiv (ČSDA) [distributor] – Ústav pro studium totalitních režimů (ÚSTR) [tvůrce databáze], 4. 11. 2014 [24. 11. 2014]. Dostupné z nesstar.soc.cas.cz/ (citováno k 1. 7. 2015).

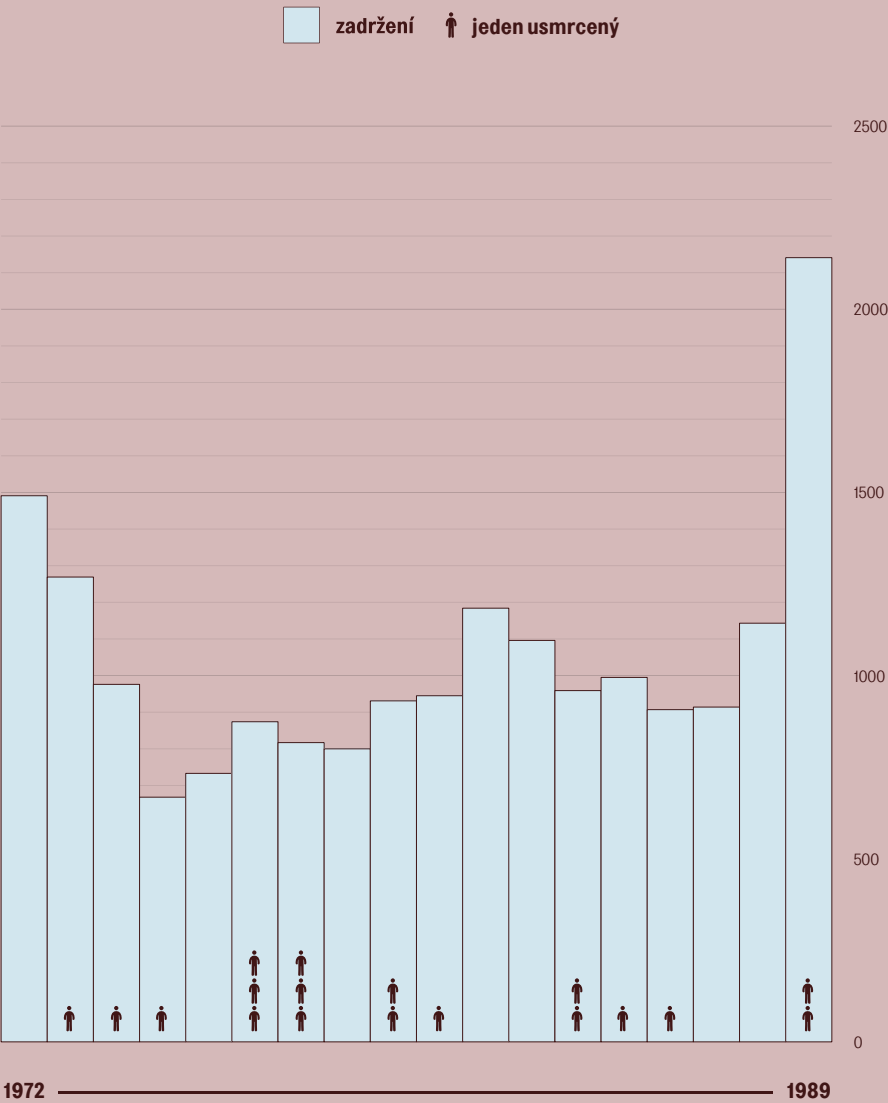
277 PULEC, Martin: *Frank Ralf Prziborowski*, www.ustrcr.cz/cs/frank-ralf-prziborowski (citováno k 1. 7. 2015), resp. e-mailová komunikace Terezy Maškové s Jörgem Prziborowským, dne 3. 12. 2012, uloženo v osobním archivu autorky.

Tabulka č. 3

Vývoj počtu usmrčených versus vývoj počtu zadržených (celkové počty) z ČSSR do „kapitalistických států“ v letech 1972–1989

rok	zadržení	zabití	rok	zadržení	zabití
1972	1491	0	1981	945	1
1973	1269	1	1982	1184	0
1974	976	1	1983	1096	0
1975	668	1	1984	959	2
1976	733	0	1985	995	1
1977	874	3	1986	907	1
1978	817	3	1987	914	0
1979	800	0	1988	1143	0
1980	931	2	1989	2141	2

VÝVOJ POČTU USMRCENÝCH VERSUS VÝVOJ
POČTU ZADRŽENÝCH (CELKOVÉ POČTY) Z ČSSR
DO „KAPITALISTICKÝCH STÁTŮ“ V LETECH 1972 – 1989

Počet zadržených Poláků je po celá 70. a 80. léta vyrovnaný kromě počátku 80. let, kdy došlo k nárůstu, a dokonce k překročení počtu zadržených občanů NDR.²⁷⁸ Příčinou je pravděpodobně politická situace v Polsku – vyhlášení výjimečného stavu a s ním související rozsáhlá represivní opatření, lze předpokládat i ekonomickou motivaci.

Geografický přístup

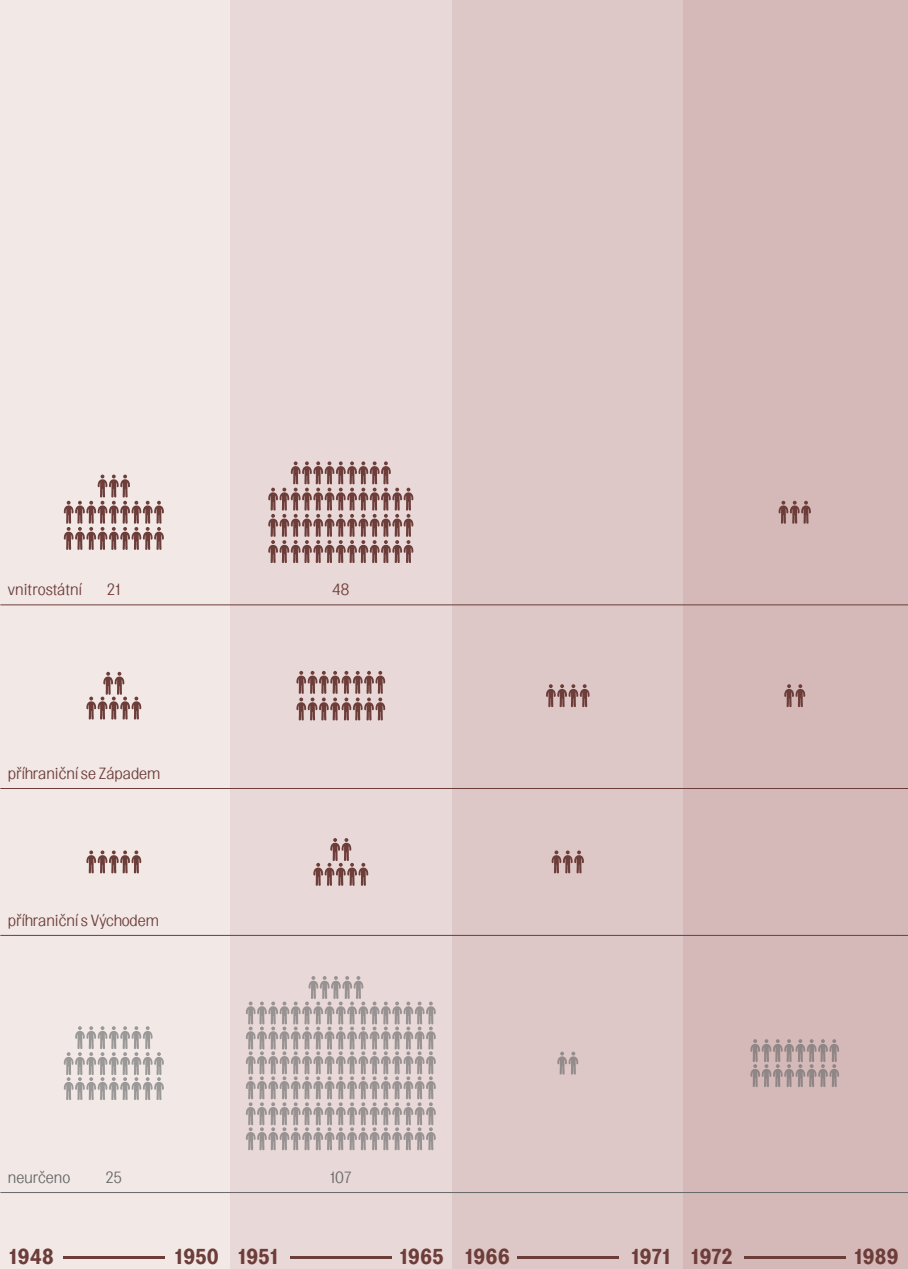
Při pohledu na rozvrstvení úmrtí jednotlivých osob podle okresů, odkud tyto osoby pocházejí (tj. kde se narodily), u více než poloviny zemřelých data chybí, u necelé poloviny jsme určili, z jakého typu okresu pocházely (vnitrozemí, pohraničí).

Příložený graf 7 (s. 101) ukazuje, že přibližně čtvrtina usmrčených osob se narodila ve vnitrozemí Československa a překvapivě jen zhruba desetina v příhraničí se Západem. Možných vysvětlení existuje několik. Lidé, kteří se narodili v pohraničí, byli lépe obeznámeni s terénem a ochranou hranic, proto se jim útěk z Československa mohl spíše podařit, a mají tak nižší podíl mezi zabitými. Dalším vysvětlením může být „prověřenost“ obyvatel žijících v pohraničních oblastech po roce 1948, tzn. noví, „prověření“ obyvatelé pohraničí byli s režimem spokojeni a na útěk se nepřipravovali.

V oblastech hraničících se zeměmi na východ od Československa se narodilo necelých šest procent usmrčených, většina z nich však směřovala na Západ nebo ze Západu přicházela, do východního Německa, respektive východních zón Německa zamířila jen pětina z nich.

Rozvrstvení obyvatelstva podle okresů narození se během jednotlivých období měnilo jen mírně – většinu času dominovaly vnitrostátní okresy (pokud nepočítáme neurčené údaje), odkud pocházela téměř polovina usmrčených, v pohraničních okresech se narodila zhruba pětina zemřelých. Výjimku tvoří období let 1966 až 1971, kdy usmrčení pocházeli pouze z příhraničí.

POČET USMRCENÝCH DLE TYPU OKRESU NAROZENÍ V JEDNOTLIVÝCH OBDOBÍCH

Je možné se domnívat, že osoby z vnitrozemních okresů, jichž byla většina, volily legální cestu přes hranice, a proto se neobjevují mezi zemřelými, zatímco pro riskantní cestu přes zelenou hranici se rozhodovali lidé, kteří hranice opravdu znali. Při bližším pohledu na jednotlivé případy vyplývá, že o útěk se neúspěšně pokusilo například několik dezertérů a dětí, u nichž lze vysledovat souvislost se znalostí terénu v okolí hranice (u dezertérů bez ohledu na místo narození).

Předpokládali jsme, že osoby německé národnosti narozené v příhraničních okresech (tj. po druhé světové válce odsunuté) budou alespoň v prvních dvou obdobích mezi usmrčenými výrazně figurovat z důvodu návštěv příbuzných atd. Tuto úvahu se nám však nepodařilo potvrdit, usmrcení německé nebo jiné než české či slovenské národnosti nepocházeli z příhraničních okresů (pokud nepočítáme neurčené a sporné osoby). Je tedy možné, že tito lidé okolí hranice dobře znali a byli při přechodu zelené hranice do Československa nebo opačným směrem úspěšní.

Co se týká směru přechodu, do SRN nebo západních zón poválečného Německa směřovala téměř polovina osob z vnitrostátních okresů a přibližně desetina ze západního i z východního pohraničí, což kopíruje celkové výsledky. Přibližně třetina usmrčených, kteří mířili do Rakouska, pocházela z vnitrozemí, pětina ze západního pohraničí a pouze několik procent se narodilo ve východním pohraničí.

Celkově vyčnívá poměrně malé zastoupení příhraničních západních okresů (kolem desetiny), což dokresluje úvahu o prověřeném obyvatelstvu v pohraničí a o vlivu odsunu. Tyto faktory však můžeme brát v potaz až u posledních dvou období, zemřelí z této doby se většinou narodili koncem 40. let. Interpretace ukazatele pro první dvě období představuje vhodný předmět dalšího výzkumu.

Dalším ukazatelem, který databáze sleduje, je vzdálenost v kilometrech mezi místem bydliště a místem incidentu, jež byla vypočtena podle srovnání (často odhadu) GPS hodnot podle nejrozšířenějšího, Haversinova vzorce.²⁷⁹ Vzdálenost se pohybuje od 0 do 927 kilometrů, přičemž

279 Při určení vzdálenosti bere tento vzorec na rozdíl od běžné Pythagorovy věty v potaz zakulacení země, v případě delší vzdálenosti je rozdíl výrazný.

průměr dosahuje 154 km (medián neboli prostřední hodnota dosahuje 130 km), polovina usmrčených tedy pocházela ze vzdálenosti větší než 130 km.

V blízké vzdálenosti, kterou jsme určili jakožto rádius 25 kilometrů, žila přibližně čtvrtina usmrčených (resp. usmrčených, u nichž je známo místo incidentu a bydliště), zatímco z pohraničních okresů pocházela pětina usmrčených. Okresy se ovšem vztahují k místu bydliště, ne k místu narození. Navíc fakt, že se dotyčná osoba narodila blízko hranice, nemusí automaticky znamenat, že se o přechod pokusila v této oblasti (mohla naopak vycházet ze zkušenosti s pohraničním režimem v místě, kde žila, pracovala apod.).

K místu narození a příslušnému okresu jsme zvolili ještě alternativní údaj odvozený od místa bydliště. Na základě srovnání odhadnutých GPS poloh bydliště a polohy incidentu jsme s pomocí Haversinova vzorce určili vzdálenost těchto dvou míst. Předpokládáme, že tato vzdálenost může mít souvislost s přechody hranic a jejich dynamikou, respektive s vývojem počtu usmrčených na hranicích. Proto se pokusíme načrtnout několik hypotéz, které následně budeme konfrontovat s daty. Vzdálenost byla určena celkem u 196 případů a pohybuje se od 0 do 927 km.

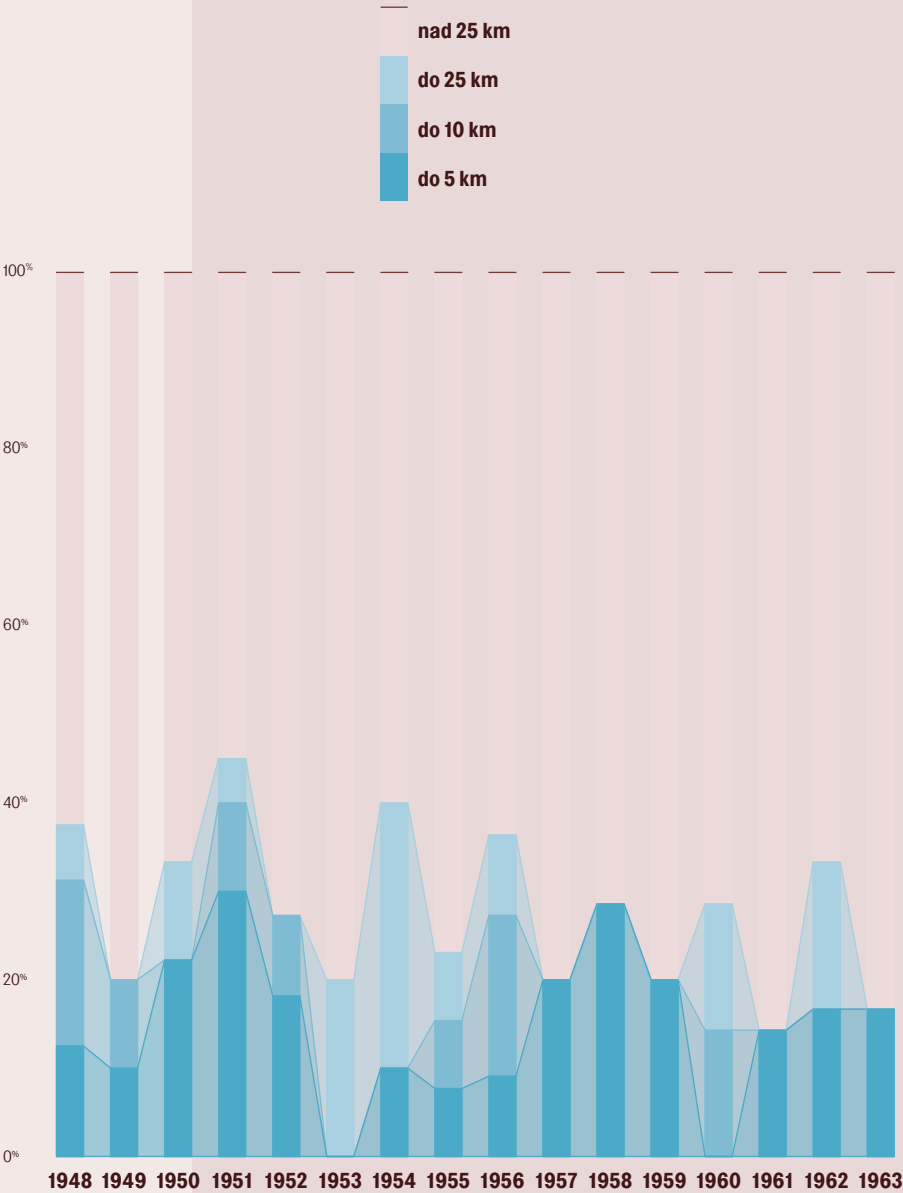
Předmětem našeho zkoumání se stala skupina lidí, která bydlela v blízkosti incidentu, a proto bylo z analytických důvodů třeba operationalizovat onu „blízkost“. Blízkou vzdálenost jsme určili jako rádius 25 km od místa incidentu. Tento rádius byl zvolen jako vzdálenost, kterou lze odhadem absolvovat pěšky za jeden den. To znamená, že člověk může okolí takto vzdálené od místa bydliště dobře znát. Skupina určená tímto rádiem se zhruba blíží prvnímu kvartilu vzdálenosti (ten dosahuje maximálně 23 km). Zatímco tedy více než čtvrtina usmrčených žila v rádiu 25 km, z pohraničních okresů pocházela pouze pětina usmrčených. Je zřejmé, že nejsme schopni přesněji zaznamenat míru, do jaké byly tyto částečně se překrývající dvě skupiny – bydlící v blízkosti hranic a místa incidentu a ti, kteří se v pohraničním okrese narodili – exponovány vůči hranici. Jinými slovy, nakolik hraje jejich narození či poslední bydliště roli v jejich zkušenosti s hranicí. Navíc fakt, že se bydliště někoho

z usmrčených nalézalo blízko hranice, nemusí znamenat, že přešel onu hranici v jeho blízkosti. Mohl si naopak, vzhledem ke své zkušenosti, vybrat jiný, vzdálený úsek. Přesto se pokusíme komentovat podrobnější rozbor vývoje usmrčených ve vztahu k „blízkosti“ jejich bydliště. Vzhledem k arbitrarnosti rádia 25 km jsme také vyzkoušeli, zda v případech nižších, rozumně stanovených vzdáleností se nebudou tyto různé skupiny „blízkých“ usmrčených vyvíjet v čase jinak. Testovali jsme vzdálenosti do 5 km, což jsme označili jako bezprostřední okolí přehlednutelné okem. Vzdálenost 10 km pak byla denně uskutečnitelná vzdálenost (například pro školní docházku). Zatímco skupina „velmi blízká“, tedy určená rádiem 5 km, tvoří 14 procent celého souboru, střední skupina do 10 km již 19 procent a zmíněná blízká skupina do 25 km pak 27 procent. Je zřejmé, že ačkoli nedisponujeme přesnými údaji o poměru počtu obyvatel v pásmu kolem hranic a obyvatel ostatních, je skupina v blízkosti ve všech vzdálenostech vzhledem k rozložení obyvatel Československa silně nadreprezentována.

Graf 8 (s. 105) ukazuje vývoj všech těchto jednotlivých skupin v čase do roku 1963. Další vývoj po roce 1963 vzhledem k relativně nízkému počtu usmrčených nenabízí materiál pro sledování pravidelností, a nelze z něj proto rozumně v tomto směru něco vyvozovat. Graf zobrazuje skupiny definované blízkou vzdáleností jako procentuální podíl všech usmrčených v daném roce. Je z něj navíc zřejmé, že jakousi přirozenou hranici související s obeznámeností s terénem zřejmě nepřináší skupina do 25 km, protože víceméně kopíruje vývoj dvou „bližších“ vzdáleností.

Evidentní zlom, který se však týká zejména velmi „blízké“ vzdálenosti, představuje období zhruba mezi roky 1953 a 1956. Tento pokles, začínající rokem 1952, může souviset s úspěšností při zabezpečování obyvatelstva kolem hranice, zejména s vystěhováním „politicky nespolehlivých osob“ od roku 1950, jak je popsáno v kapitole Stav výzkumu. Celková klesající tendence všech usmrčených v blízké vzdálenosti je pak v zásadě setrvalá až do konce sledovaného období. Zdá se proto, že odstranění „politicky nespolehlivých osob“ splnilo svůj účel.

POMĚR SKUPIN URČENÝCH VZDÁLENOSTÍ MÍSTA BYDLIŠTĚ A MÍSTA INCIDENTU

Při práci se vzdáleností je třeba vzít v potaz samotný konstrukt proměnné, kdy určení velmi blízké, středně blízké a blízké vzdálenosti proběhlo odhadem (neexistuje obecně platná norma), a to pro všechna sledovaná období stejně. Je však možné, že vnímání vzdálenosti se mohlo postupem času měnit, například z pohraniční krajiny postupně vymizely orientační body, směrovky, názvy obcí i řada sídel, měnila se dopravní obslužnost oblasti atd. Tento aspekt je určen k dalšímu zkoumání. Bohužel ani v případě vzdáleností nemůžeme porovnávat s úspěšnými přechody či neúspěšnými, které neskončily tragicky, čímž se nabízí další směry výzkumu pro budoucí badatele.

Z analýzy způsobu úmrtí usmrčených osob podle typů okresů, odkud pocházely, vyplynulo, že třetina osob z vnitrostátních okresů zemřela po zásahu proudem v drátěných zátarasech a necelá polovina v důsledku střelby. U osob ze západního pohraničí je údaj téměř identický, u usmrčených z východního pohraničí zemřela více než pětina po zásahu elektrickým proudem a více než polovinu osob usmrtila střelba. Vzhledem k absenci větších rozdílů nelze na základě těchto zjištění dedukovat, že by například lidé z pohraničí znali opatření na hranicích lépe, a proto méně umírali v drátěných zátarasech. K takovéto úvaze by bylo nutné znát informace o úspěšných přechodech, tzn. údaje, odkud pocházeli uprchlíci, jimž se podařilo drátěné zátarasy překonat a uprchnout do zahraničí apod.

Pro další bádání by mohlo být vhodné konstruovat novou proměnnou zkoumající vzdálenost bydliště od hranice, respektive typ okresu určit podle bydliště (a následně porovnat s původními proměnnými). Při práci s proměnnou označující typ okresu vzít v potaz odlišnou podobu okresů, a tedy odlišnou vzdálenost od hranice.

Velikost skupin

Sledovali jsme velikost skupin (tj. proměnnou, která vyjadřuje, kolik osob se společně pokoušelo o přechod hranice), protože nás zajímala souvislost mezi touto proměnnou a jednotlivými obdobími, věkem usmrčených

a okresem, kde se narodili. Základní hypotéza předpokládala, že větší skupiny byly nejfrekventovanější na začátku sledovaného období (přes hranici přecházelo nejvíce osob včetně celých rodin). Zároveň jsme se domnívali, že ve velkých skupinách se hranici pokoušeli přejít zvláště staří lidé a děti (potřebovali doprovod) a dále lidé z vnitrozemí (neznali prostředí hranice, a proto vyhledávali průvodce, kteří menší skupiny spojovali).

Vypovídající hodnota této proměnné je však omezena faktorem, že neznáme informace o osobách, jimž se hranici přejít podařilo, a nejsou tak zahrnuty ve statistikách. Dalším omezujícím faktorem může být nepořádek a neprofesionalita pohraničníků v prvních letech po roce 1948, kdy mohlo docházet k záměrnému falšování údajů o úspěšných nelegálních přechodech aj. Přesto lze s touto proměnnou v omezené míře pracovat.

Základní hypotézu, že lidé z vnitrozemí terén kolem hranice dobře neznali, a proto se o přechod hranice pokoušeli vždy s někým, však není možné ověřit. Z analýzy sady dat totiž vyplývá, že polovina usmrčených osob pocházejících z vnitrozemí se pokusila o přechod hranice sama. Nelze ale vyloučit, že lidé z vnitrozemí doprovázení dalšími osobami byli při přechodu hranic úspěšní a podařilo se jim přejít do ciziny, a proto se ve statistikách objevují jen ti osamocení, kteří při přechodu neuspěli a byli při něm usmrceni. Zároveň je však možné, že údajně osamocené usmrcené osoby šly v doprovodu dalších, jimž se podařilo za hranice uprchnout, a v archiváliích o nich z různých důvodů neexistují žádné záznamy.

Z hlediska zastoupení velikosti skupin v rámci jednotlivých období v prvním období dominují úmrtí osamocených uprchlíků (necelá polovina případů) a dvojic (čtvrtina). Větší skupiny se objevují častěji než v následujících letech: necelá pětina usmrčených byla doprovázena dvěma osobami, více než desetina skupinou s dalšími třemi osobami a své zastoupení mají i největší skupiny (tj. kategorie čtyři a více osob; zdokumentovány jsou případy skupin čítajících i více než deset lidí).

Vysvětlením může být, že bezprostředně v prvních měsících až letech po únorovém převzetí moci komunisty přecházely hranice celé rodiny, které mířily do emigrace z politických důvodů. Často se mezi uprchlíky vyskytovaly osoby, jež se v pohraničí nevyznaly, a proto využívaly

služeb převaděčů. Ti hlavně zpočátku období pravděpodobně spojovali z praktických důvodů více jednotlivců a menších skupin. Na druhou stranu ovšem nemůžeme porovnat, jak byly velké skupiny zadržené bez ztráty na životech či po kolika lidech přecházeli hranici ti, jimž se přechod podařil.

Druhému období dominují usmrcené osamocené osoby. Jen třetina zemřelých se o přechod pokusila v doprovodu další osoby, větší skupiny představují marginální jednotky procent. Na otázku, proč tomu tak bylo a proč neutíkaly větší skupiny nebo zda utíkaly a byly úspěšné, lze těžko odpovědět bez bližších údajů o zdařilých emigracích přes zelenou hranici, respektive o zadržených osobách. Režim na hranici v 50. letech se výrazně zostřil, nelegální pobyt v pohraničí byl nebezpečný a také celkový počet osob usilujících o přechod hranic se snížil. Lze se domnívat, že o přechod hranice se pokoušely obecně spíše menší skupiny osob, aby bylo těžší je odhalit.

V posledním období se téměř identicky více než třetina zemřelých pokusila o přechod hranice sama či s jednou osobou, jinak jsou v letech 1972–1989 zastoupeny všechny velikosti skupin, což je poměrně pozoruhodné. Během 70. a 80. let lidé pravděpodobně věděli, že je přechod hranice velmi nebezpečný, a k cestě přes zelenou hranici se uchýlovali pouze uprchlíci (hospodářské důvody nebo návštěvy příbuzných z přelomu 40. a 50. let vymizely), jejichž snaha ale většinou končila neúspěchem.²⁸⁰

Vzhledem k tomu, že nemáme k dispozici bližší informace o velikosti skupin zadržených ani skupin úspěšných, můžeme pouze deklarovat, že osoby, jimž se přechod hranice v tomto období nepovedl a byly usmrceny, hranici přecházely většinou samy nebo ve dvojici. Pravděpodobně chtěly být co nejméně nápadné. Větší skupiny představují

280 PS v té době údajně překazila přechod hranice v 90 procentech případů. TANTZ-SCHER, Monika: *Die verlängerte Mauer*, s. 14. Autorka údaj cituje z materiálů uložených v BStU (pravděpodobně materiály, které orgány NDR poskytovaly spolupracujícím úřadům v ČSSR), není však jasné, na čem je odhad založen, respektive jaká je jeho relevance.

v případě zemřelých přibližně desetinu případů, konkrétně šlo o dvě rodiny z NDR a jednu rodinu z Československa, která unesla autobus. V krátkém období přelomu 60. a 70. let jsou rovnoměrně zastoupeny všechny velikosti skupin.

Oproti očekávání poměrně překvapí, že u usmrčených žen (všechny zemřely v prvních dvou obdobích) nedominují přechody ve větších skupinách: osamocené přechody a přechody s jednou osobou doprovodu dosahují v obou případech 20–30 procent, přechody v doprovodu dvou osob představují přibližně 14 procent, zatímco přechody se dvěma či čtyřmi lidmi činí jednotky procent. Nelze vyloučit, že ženy, jimž se přechod zelené hranice povedl, naopak šly v doprovodu větší skupiny. O osamocené přechody se pokusilo několik žen, jejichž úmysl přechodu byl vyhodnocen jako zřejmý či neurčený, nešlo však pravděpodobně o přechod z důvodu emigrace, část těchto žen trpěla psychickými poruchami a motivaci nelze jednoznačně určit.

Z bližšího zkoumání velikosti skupin v závislosti na věku usmrčených osob a na období, kdy k úmrtí došlo, vyplývá, že v prvním období se polovina nejmladších osob (0–15 let) pokusila o přechod minimálně s jednou osobou, čtvrtina sama a další čtvrtina minimálně se třemi lidmi; polovina osob ve věku 16 až 18 let se o přechod pokusila ve skupině s jednou osobou a druhá polovina sama, věková kategorie 19–30 let přecházela téměř stejně často sama jako s jednou osobou doprovodu. Usmrcení lidé ve věku 31–49 let přecházeli nejčastěji sami (téměř polovina) a ve skupině s minimálně čtyřmi lidmi (téměř pětina), zatímco usmrčené osoby starší 50 let přecházely samy (dvě třetiny) nebo ve skupině se třemi lidmi (třetina).

Nejvíce osamocených přechodů usmrčených osob se pojí s věkovou kategorií 19–30 let. Vzhledem k tomu, že tato kategorie je nejpočetnější, jsou i další velikosti skupin nejvýrazněji spjaty s touto věkovou třídou, vyjma velikosti skupiny tří a více lidí, která je v prvním období nejčastěji zastoupena generací ve věku 31–49 let.

Ve druhém období se více než polovina zemřelých osob pokusila o přechod sama. Tato velikost skupiny dominuje u věkových kategorií 19–30, 31–49 a 50+ let, na rozdíl od množiny ve věku 16–18 let, z níž se většina zemřelých osob pokusila o přechod v doprovodu jedné osoby.

Analyzovaná data však nedávají dostatečně pevný základ pro spolehlivé zobecnění nižší úspěšnosti přechodů osamocených osob, protože nemáme k dispozici zcela srovnatelné informace o velikosti doprovodu těch osob, jimž se přechod zelené hranice podařil, případně těch, kterým se přechod nepovedl, ale nebyly usmrceny. Stejně tak nelze spolehlivě určit, zda mladší zemřelí přecházeli hranici s větším úspěchem bez doprovodu, nebo naopak v doprovodu více osob. Porovnání dat o zemřelých s daty o zadržených nebo úspěšných emigrantech přes zelenou hranici však naznačuje možný směr dalšího bádání.

Poměrově nízký počet usmrcených ve třetím období neposkytuje data vhodná pro hlubší analýzu. V posledním období přecházelo nejvíce usmrcených osob bez doprovodu nebo v doprovodu jedné osoby (generace ve věku 19–30 let). Nejmladší zemřelé osoby patřily do větších skupin, tzn., že šly v doprovodu dospělých, což oproti dřívějším obdobím může ukazovat na fakt, že pobyt ve střežených hraničních oblastech byl všeobecně považován za nebezpečný. V blízkosti hranic také žili převážně nově usídlení obyvatelé či „prověřené“ rodiny, kteří tedy hraniční úseky z dob bez střežení, respektive mírného střežení ani neznali a jejichž motivace k přechodu hranice či emigraci navíc byla minimální.

Při pohledu na problematiku velikosti skupin nelze usuzovat, zda byla taktika přechodu menších skupin obecně neúspěšná a přechod hranice se více dařil větším skupinám (např. mohly být dobře organizovány a lépe se orientovat v terénu), nebo zda byly větší skupiny spíše hlídkami PS zadrženy bez ztráty na životech. Bez dat k úspěšným přechodům zelené hranice a zadrženým nelze ani deklarovat, zda při přechodu zelené hranice byly úspěšnější větší, či naopak menší skupiny. Toto téma se nabízí k dalšímu zpracování.

Bezpochyby novým zjištěním ale zůstává, že se u všech usmrčených osob, které přecházely ve větších skupinách (tj. se třemi a více lidmi), podařilo jednoznačně určit úmysl překročit hranice. To může souviset například s vyšším administrativně-politickým tlakem na určení úmyslu, respektive na prošetření incidentu u větších skupin.

Bližší charakteristika usmrčených

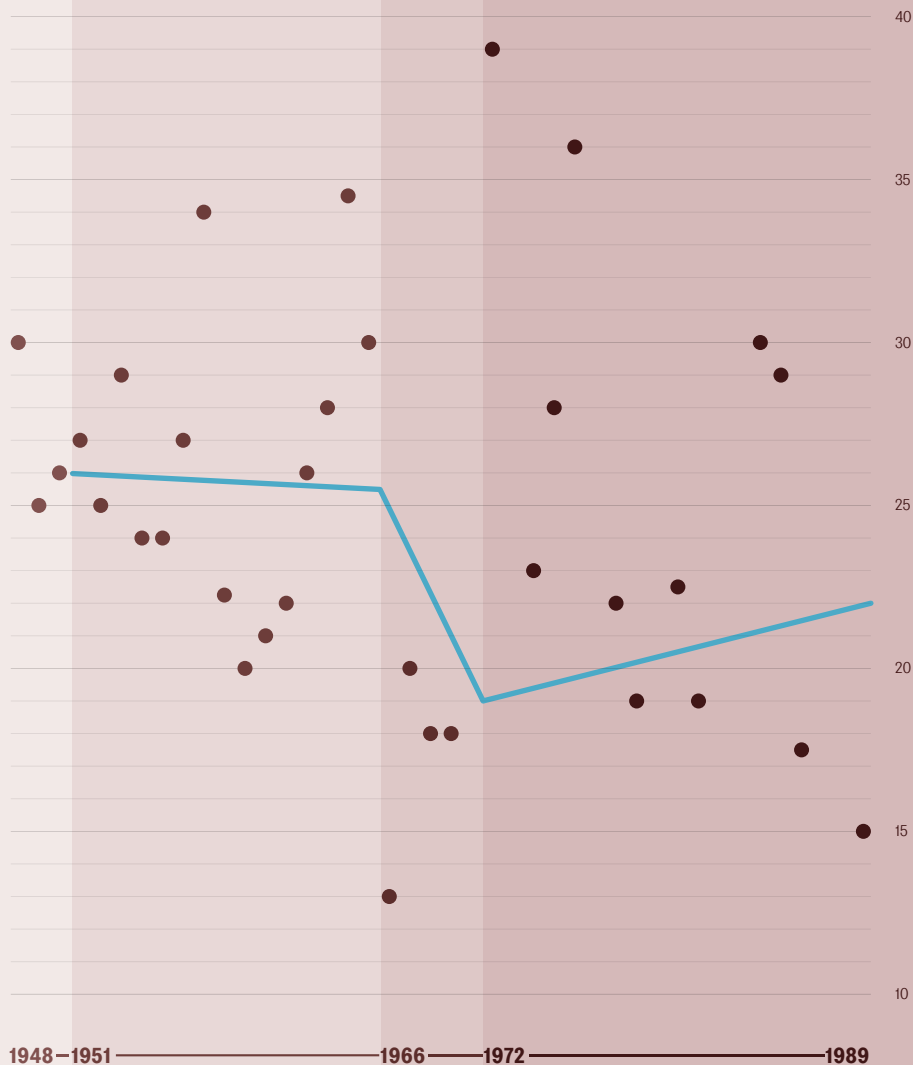
Následující odstavce shrnují typické statistické ukazatele, které ze sady dat vyplynuly k bližším rysům či sociálně kulturnímu zázemí usmrčených osob. Většinu usmrčených osob tvoří mladí lidé, medián dosahuje 25 let (průměr 27 let). Více než polovina osob spadá do kategorie 19 až 30 let, necelá třetina zemřela ve věku 31–49 let, desetina usmrčených osob bylo mezi 16 a 18 lety. Nejstarší osoba byla usmrcena ve stáří 90 let, nejmladší pěti let. Údaje o věku chybí u necelých čtyř procent osob.

Ze srovnání jednotlivých období z hlediska věku, respektive standardní odchylky věku vyplývá, že věková skladba usmrčených osob, jak ukazuje graf 9 (s. 112), byla relativně podobná. V prvních dvou obdobích byla ovšem vyšší, medián pro léta 1948–1950 činí přibližně 28 a pro období 1951–1965 dosahuje 27 let, zatímco v následujících dekádách je nižší, během let 1966–1971 činí 23 let a v posledním sledovaném období opět mírně klesl – dosáhl 21 let.²⁸¹

V prvních dvou obdobích zemřelo na hranicích nejvíce osob. Soubor zemřelých v letech 1948 až 1965 je pestrý národnostně i věkově. Hranice se nesnažili přejít jen mladí lidé bez závazků, ale po životě mimo Československo toužily celé rodiny, které nebezpečnou cestu podnikaly často společně. Data lze interpretovat i tak, že v první dekádě po změně režimu se k odchodu za hranice odhodlali i starší lidé, zatímco v pozdějších obdobích starší lidé již na odchod rezignovali (pokud se k němu neodhodlali v prvním desetiletí, neodhodlali se k němu už nikdy) a hranice se pokoušeli přejít primárně mladí lidé.

281 Rozptyl měřený standardní odchylkou dosáhl těchto hodnot: 11,163 pro 1948–1950, 11,354 pro 1951–1965, 8,089 pro 1966–1971 a 12,205 pro 1972–1989.

MEDIÁN VĚKU USMRCENÝCH V JEDNOTLIVÝCH LETECH A MEDIÁN VĚKU V JEDNOTLIVÝCH OBDOBÍCH VČETNĚ HARMONIZOVANÝCH ÚDAJŮ

Potenciálně možnost vysvětlení, jak sledovat motivaci osob k úteku, nabízí členství v politických stranách. Je ale třeba reflektovat, že jde opět o poměrně problematickou kategorii, kdy jsou informace k dispozici pouze u pětiny usmrčených, ale i tak lze s těmito daty pracovat. Z pětiny usmrčených osob, u nichž se informace o politické angažovanosti dochovaly, přibližně polovina nebyla členem žádné politické strany. Z československých nekomunistických stran jsou zastoupeni pouze členové Československé strany lidové (osm procent) – KSČ 13 procent – re-spektive mezi příslušníky politických stran před únorem 1948 se objevují ještě národní socialisté a sociální demokraté.

Zůstává ovšem otázkou, kolik neurčených osob byli ve skutečnosti nestraníci. Vzhledem k tomu, že v prvním období žádní nestraníci zaznamenaní nejsou (oproti zhruba desetině v období druhém), lze se domnívat, že nepříslušnost k žádné straně nebyla v materiálech týkajících se incidentů na přelomu 40. a 50. let vůbec zaznamenávána. V prvním a druhém období tvoří osoby s neurčenou politickou příslušností 80–90 procent, ve třetím období dochází k poklesu přibližně na dvě třetiny a v posledním opět k nárůstu přibližně na tři čtvrtiny z daného období.

Podobně problematickou proměnnou je původ, u většiny osob zůstal neurčen (cca 80 procent), přibližně u 15 procent se ho podařilo určit jako dělnický a u několika málo procent jako rolnický. Na základě zpracovaných dat nelze říci, že by se tato informace v některém období zaznamenávala v oficiálních dokumentech týkajících se usmrčených osob více a v některém méně, poměr neurčených údajů se ve všech obdobích téměř shoduje, pouze v letech 1966 až 1971 je zhruba o pětinu nižší (cca 60 procent). Teoreticky to může být způsobeno nižším počtem úmrtí, ale také pečlivějším zpracováním.²⁸² To by pak ale mělo logicky platit i pro čtvrté období, kdy tomu tak není, což nejspíše způsobilo vyšší zastoupení cizinců, u nichž tato informace nemusela být stejně dostupná jako v případě usmrčených občanů Československa.

282 Materiály z 60. až 80. let jsou obecně pečlivěji zpracované než materiály z ranějších let, k případům tedy existuje větší množství archivních dokumentů atd.

Více informací je k dispozici ohledně povolání usmrčených osob, neurčena zůstala třetina. Přibližně stejně velkou množinu tvoří dělníci (tzn. lidé v nekvalifikovaných pomocných profesích), jednu desetinu představují studenti s žáky a druhou desetinu řemeslníci. Několika procenty jsou zastoupeni montéři a také úředníci. Nelze však určit, zda jde o původní profese usmrčených osob, nebo o nucenou změnu povolání po roce 1948. Tuto úvahu doplňuje fakt, že po celou dobu dominují méně kvalifikované profese. Není však možné tuto statistiku vyhodnotit tak, že při přechodu zelené hranice byli obecně méně úspěšní lidé s nižší kvalifikací, neznáme totiž povolání (a samozřejmě ani původní povolání) těch, jimž se přechod hranice podařil, ani těch, kteří byli na hranici pouze zadrženi (nebo těch, jimž se přechod nepodařil, ale zadržení i úmrtí se jim vyhnuly).

Samozřejmě ani v tomto případě nelze tyto údaje aplikovat na celý fenomén přechodů hranice, tzn. nelze usuzovat, že mezi zadrženými osobami nebo těmi, jimž se přechod hranice povedl, dominovali lidé bez kvalifikovaného povolání. Ani k těm, kterým se přechod zelené hranice směrem z Československa podařil a rozhodli se pro emigraci, neexistují kompletní informace. Na rozdíl například od emigrantů z 60. let (z nich se ovšem většina dostala do zahraničí legálně) u nich byla rozpoznána vyšší kvalifikace.²⁸³

Nejméně úplné informace o povoláních usmrčených osob jsme získali pro první dvě období, pro která je typický vysoký počet usmrčených a zároveň archivní dokumenty s méně podrobnými a nepřesnými informacemi. Ve třetím období, během něž je zdokumentováno méně než deset zemřelých, jsou údaje o povolání kompletní. Zato v posledním období jsou informace o profesi nedostupné pro pětinu lidí (konkrétně jde o dvě zcela neznámé osoby, jednoho cizince a nejednoznačné údaje o osobě, která se pohybovala mezi povoláním dělníka a učně). Jednotlivé okresy, kde se usmrčení narodili, poměrně přesně kopírují schéma celého Československa: ve všech oblastech dominují dělníci, následovaní řemeslníky a studenty.

283 ABS, f. A 3/2, inv. j. 94, Rozbor emigrace československých občanů v letech 1945–1969.

Značně specifický soubor tvoří zaměstnanci v ozbrojených silách a zákonodárci s řídícími pracovníky. Databáze eviduje celkem šest osob během druhého a třetího období, přičemž v několika případech jde o usmrcení dezertéra-vojína PS. Ojedinelé případy představují úmrtí vojáků z povolání nebo sebevražda vysokého armádního činitele (obviněného z kriminální činnosti).²⁸⁴

Mezi zdokumentovanými třemi stovkami usmrčených osob tvořili lidé označovaní tehdejšími orgány komunistického režimu jako agenti o něco více než desetinu případů. Přibližně polovina z nich se narodila v zahraničí, a typ okresu u nich tedy nebyl zjišťován. U druhé poloviny bylo u dvou třetin osob rozpoznáno, že pocházejí z vnitrozemí Československa a jedna třetina pocházela převážně ze západního příhraničí. Lze tedy potvrdit domněnku z kapitoly Propagandistický obraz Pohraniční stráže, že agenti z vnitrozemí pravděpodobně umírali na hranicích častěji než agenti z pohraničí.²⁸⁵ Naše statistiky však nemůžeme porovnat s komplexními údaji o agentech, jimž se přechod hranice podařil (nejspíš opakovaně), ani s těmi, kteří byli pouze zadrženi, a nikoli usmrceni.

Na druhou stranu lze i neurčené údaje analyzovat. Kupříkladu překvapí, že počet neurčených jmen a příjmení je velice nízký v prvním období (pouze pětina), kdy jsme předpokládali méně pečlivé zpracování vzhledem k tomu, že ještě neexistovala PS atd. Samozřejmě však nelze nepečlivé zpracování, které mohlo zapříčinit i to, že řada případů usmrčených nebyla vůbec zadokumentována, zcela vyloučit.

Nabízí se také otázka, jaký vliv mohly mít na nedostupnost údajů samotné útvary PS a jejich vedení. Zda některé útvary byly například pořádnější a důslednější ve vyšetřování než jiné anebo zda na počet neurčených údajů nemohou mít vliv i jiné faktory – v některých úsecích mohlo

284 Podle telefonického rozhovoru autorky se synem usmrčeného, dne 28. 7. 2014, kolegové usmrčeného sebevraždy zpochybňují.

285 Ústav pro studium totalitních režimů (ÚSTR). Usmrcení na československých hranicích v letech 1948 až 1989 [databáze online]. 1. verze dat a metadat. Praha: Český sociálněvědní datový archiv (ČSDA) [distributor] – Ústav pro studium totalitních režimů (ÚSTR) [tvůrce databáze], 4. 11. 2014 [24. 11. 2014]. Dostupné z nesstar.soc.cas.cz/ (citováno 1. 7. 2015).

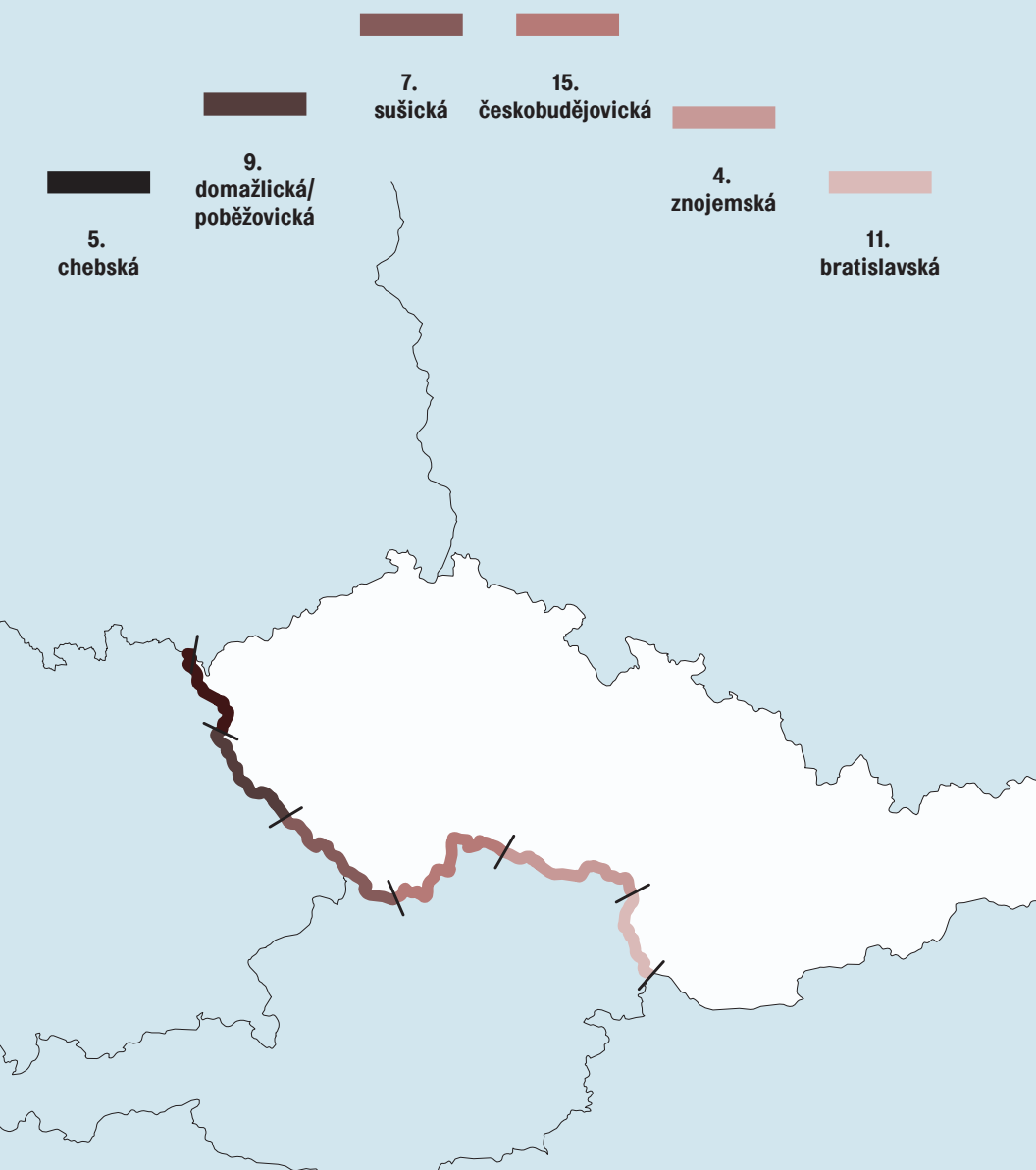
například zahynout výrazně více cizinců, u nichž lze předpokládat pro československé úřady horší dostupnost dat než u Čechů a Slováků. I to je jeden z možných směrů dalšího bádání.

Pokud se zaměříme na brigády PS s největšími počty usmrčených a sledujeme neurčené údaje v případech například jmen a státní příslušnosti (tzn. elementárních údajů o usmrčené osobě), zjistíme, že relativně nejméně neurčených údajů pochází ze 4. znojemské brigády. Ve srovnání se znojemskou brigádou připadá na bratislavskou, chebskou či česko-budějovickou přibližně jednou až pětkrát tolik neurčených údajů v případě příjmení a v případě státní příslušnosti je to dokonce téměř desetkrát více. Podobě je tomu i u místa narození.

Nadto lze sledovat vývoj rozdílů mezi neurčenými proměnnými nebo počty neurčených údajů v čase. Ukazuje se, že v určitých obdobích mohly být některé proměnné pohraničními orgány sledovány více než jindy. To lze ilustrovat na proměnné „původ“. Ta patří k proměnným, u nichž neurčené údaje výrazně převažují nad určenými. Nejméně chybějících údajů o původu pochází z prvního období (více než desetina v daném období), a naopak nejvíce chybějících údajů o původu jsme zaznamenali ve třetím období (přibližně třetina z daného období), počty pro druhé i čtvrté období jsou relativně vyrovnané a oproti prvnímu období vzrostly (pětina a čtvrtina z daných období). Lze proto usuzovat, že v období kolem roku 1948 docházelo ke kontrole původu usmrčených častěji než později, respektive v tomto období představoval původ pro pohraniční orgány (a de facto pro režim) důležitý údaj, které později ztratil na významu. Další možností je, že původ mohl být zaznamenán v dokumentech, které měli usmrčení u sebe, zatímco později v nich chyběl nebo je usmrčení neměli u sebe. Zde se nabízí další prostor pro hlubší analýzu.

Stejně tak by se další výzkum mohl zabývat tím, proč došlo k postupnému nárůstu neurčených údajů v případech proměnné, která zkoumá úmysl přechodu hranice. V prvním období totiž jde pouze o několik procent z daného období, zatímco ve druhém období představují neurčené údaje již dvě třetiny a více než desetinu tvoří ve třetím i čtvrtém období. Podobně by bylo vhodné probádat vyjádření směru přechodu

ÚSEKY JEDNOTLIVÝCH BRIGÁD POHRANIČNÍ STRÁŽE NA „ZÁPADNÍ“ HRANICI ČESKOSLOVENSKA

usmrčených. Neurčený směr je ve větší míře zachycen pro první dvě období a důvod pravděpodobně spočívá v nepřesném vyšetřování. Na základě zkoumání dostupných dat však nelze říct, zda ve dvou posledních obdobích docházelo k detailnímu vyšetřování, nebo příslušníci PS vždy nějaký směr vykážali, aby byla zpráva o hraničním incidentu úplná.

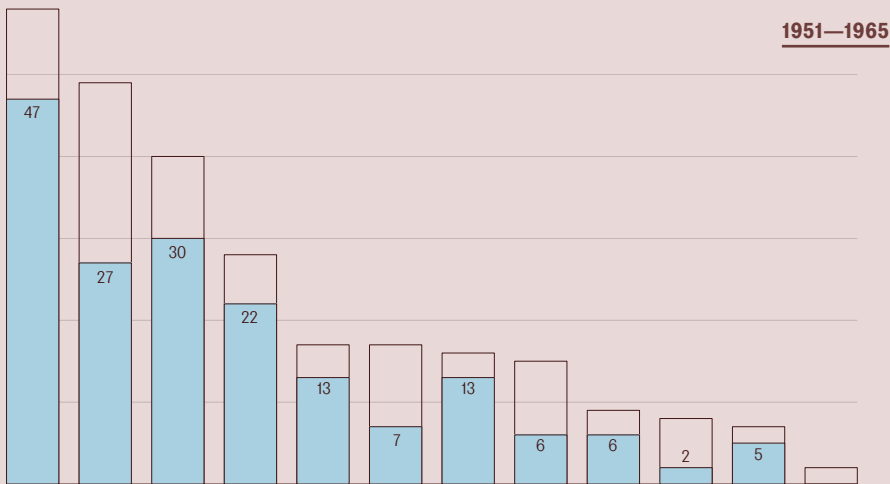
Pohraniční útvary a incidenty v jejich úsecích

Porovnali jsme také útvary (brigády PS) z hlediska počtu usmrčených, přičemž útvarem s absolutně nejvyššími počty usmrčených je znojemská brigáda, v jejíchž úsecích jich zemřela více než pětina. Necelá pětina pak zemřela v místech, která spadají pod chebskou brigádu, 15 procent bylo usmrčeno v úsecích, jež střežila bratislavská brigáda, a desetina v úseku českobudějovické brigády. Vývoj počtu usmrčených v jednotlivých úsecích ukazuje graf 10 (s. 119–120), jejich prostorové rozložení na „západní hranici“ obrázek 9 (s. 117).

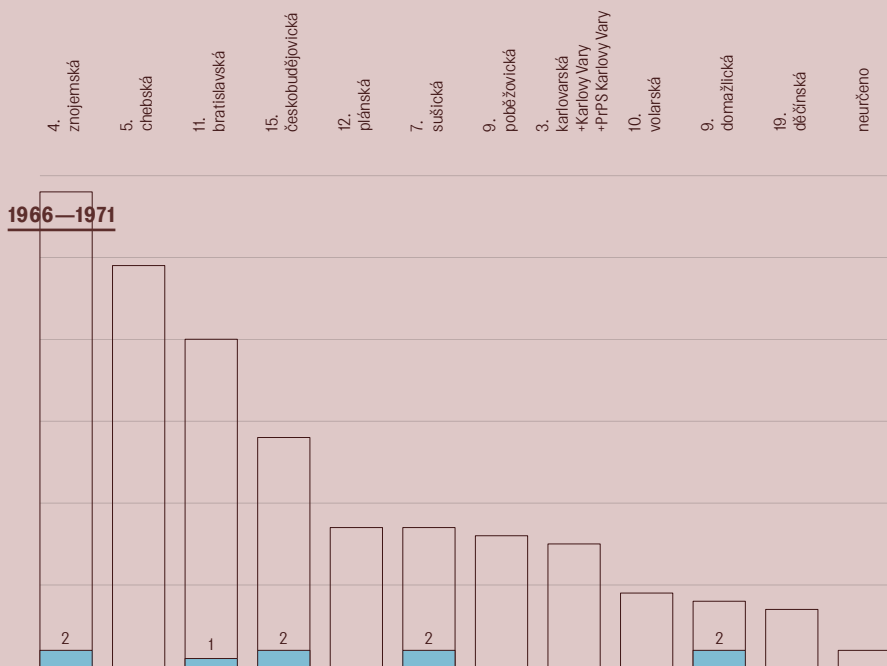
Zatímco v období 1948–1950 dominovala v počtu usmrčených chebská brigáda (útěky do západních zón Německa, resp. do SRN), v letech 1951–1965 měla převahu naopak znojemská brigáda. Důvodem změny je vznik samostatného Rakouska, respektive po jeho vzniku došlo k výraznému zvýšení motivace k útěku do tohoto státu, tzn. také k pokusům o útěk přes hranici tímto směrem. V letech 1966 až 1971 byly počty usmrčených ve znojemské a českobudějovické brigádě vyrovnané společně se sušickou a domažlickou brigádou. Podobná situace panovala v posledních dvou dekadách, kdy je nejvíce zastoupena bratislavská brigáda, kterou těsně následují chebská a znojemská.

Aktivita brigád PS se hodnotí poměrně obtížně, protože nemáme k dispozici informace o celkových počtech osob, jež se v oblastech střežených jednotlivými brigádami pokoušely o přechod hranice. Z dříve popsaného archivního statistického přehledu o zadržených osobách lze ovšem alespoň rozpoznat počty osob zadržených těmito brigádami v jednotlivých letech a tyto údaje je možné porovnat s daty o usmrčených. V součtech zadržených osob v letech 1951–1989 disponují nejvyššími

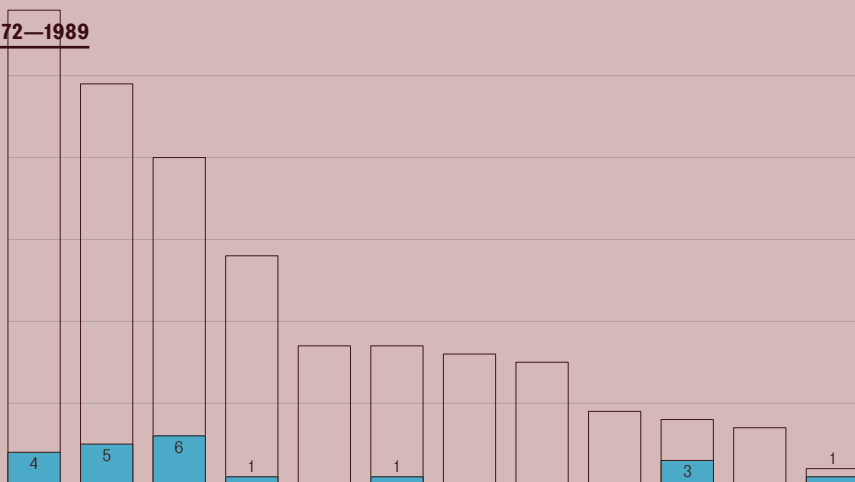
POČTY USMRCENÝCH V JEDNOTLIVÝCH BRIGÁDÁCH

celkový počet za všechna období
počet za dané období

1972—1989

počty bratislavská, chebská a znojemská brigáda.²⁸⁶ Je ovšem zajímavé, že pakliže zkoumanou dobu omezíme na léta 1951–1965, nejvíce osob zadržela děčínská brigáda (hranice s NDR), následovaná brigádou chebskou a znojemskou. Stejně brigády, v jejichž úsecích bylo usmrceno nejvíce osob, tedy také zadržely nejvíce osob z celkových počtů zadržených, i když pořadí brigád podle počtu zadržených se oproti pořadí podle počtu usmrcených liší.

Tvrzení, že tyto brigády patřily k „nejkrvelačnějším“, však nelze na základě výše uvedených dat potvrdit, protože nedisponujeme souhrnnými součty osob, které se v daných úsecích o přechod zelené hranice pokusily (a jimž se povedl nebo nepovedl, ale nebyly zadrženy ani usmrceny). Nemůžeme tak určit podíl zadržených a usmrcených na celkovém počtu osob, které se o přechod hranice v daném úseku pokusily. Vývoj počtu zadržených ve srovnání s počtem usmrcených v jednotlivých brigádách se však nabízí jako vhodný směr dalšího bádání.

Kromě místa incidentu a příslušnosti pod jednotlivé organizační jednotky Pohraniční stráže databáze obsahuje proměnnou, jež určuje, zda se incident odehrál v hraničním pásmu, mimo něj, nebo na území cizího státu. Deklaruje tedy, že k pohraničním incidentům docházelo i mimo hraniční pásmo, a v některých případech dokonce i mimo území Československa, což odporovalo platným předpisům.²⁸⁷ Většinou jsou všechny kategorie v rovnováze. Relativně více incidentů za hranicemi se odehrálo v letech 1966 až 1971, čtvrtina všech usmrcených v daném období. Je možné, že v tomto období se nepodařilo československým orgánům skutečná místa incidentů zamaskovat a dokumenty k jejich vyšetřování zfalšovat, jak k tomu mohlo docházet v minulosti.

286 Součty zadržených osob byly vypočteny podle ročních přehledů pro oba směry (z Československa i do něj, „kapitalistická“ i „socialistická“ hranice) pouze k jednotlivým brigádám (ne ke KO OSH atd.). Pro léta 1960–1965 byly do součtu zahrnuty jen údaje o „narušitelích“, zbloudilé osoby nebyly započteny.

287 Příslušníci PS byli oprávněni používat zbraň na území Československa. Částka č. 35/1951 Sb. (zákon o ochraně státních hranic a nařízení ministra národní bezpečnosti o právu příslušníka Pohraniční stráže použít zbraň), respektive ABS, f. 2357, Služební předpisy a pomůcky, k. 1, Předpis pohraniční služby (pohraniční rota) 1956.

Ovšem odpovědět na otázku, proč tomu tak bylo, můžeme lépe při pohledu na konkrétní případy: šlo o dva případy dezerce a útěku příslušníků PS za hranice, těla nebyla odvečena ze zahraničí na území ČSSR, události prošetřovaly německými úřady a proběhla setkání zástupců obou států. V dalším případě jde o útěk skupiny občanů NDR, kdy došlo ke zmapování střelby za státní hranicí díky svědectví Rakušanů, kteří stáli na druhém břehu řeky a ocitli se kvůli střelbě československých pohraničnicků v ohrožení života. I proto se případu chopily sdělovací prostředky a Rakousko zaslalo do Československa protestní nótu.²⁸⁸

Mimo hraniční pásmo se odehrál jen zlomek incidentů, celkem čtyři, většinou šlo o omyl, kdy PS zasahovala proti někomu jinému a navíc usmrtila osoby, jež „potkala cestou“. V některých případech však šlo o osoby, které se pohybovaly v těsném okolí pásma s úmyslem překročit hranici. Incidenty mimo hraniční pásmo se odehrály za přítomnosti pohraničnicků z domažlické, znojenské a chebské brigády PS.

Ve zkoumaném datovém souboru ovšem chybí takéž medializovaný případ západoněmeckého turisty (bez úmyslu přechodu hranic), jehož českoslovenští pohraničníci zastřelili v polovině 80. let minulého století na bavorské straně hranice. Československé orgány jeho usmrcení přiznaly, střelbu na západoněmeckém území však popíraly. K plánovanému potrestání střelců nedošlo, ale Československo vyplatilo vdově po zastřeleném muži finanční kompenzaci.²⁸⁹

Na druhou stranu soubor obsahuje několik případů agentů, kteří byli v blízkosti hranic usmrceni svými domácími nadřízenými. U těchto usmrcených osob však existuje úmysl přechodu hranice, ačkoliv nebyl motivován snahou o emigraci. Motivace k emigraci však není přítomná u více případů, řada usmrcených hranici přecházela z ekonomických nebo jiných důvodů, někteří dokonce opakovaně.

288 MORBACHER, Lubomír – SVOBODOVÁ, Pavla: *Richard Schlenz*, www.ustrcr.cz/cs/schlenz-richard (citováno k 1. 7. 2015).

289 PULEC, Martin: *Johann Dick*, www.ustrcr.cz/cs/johann-dick (citováno k 1. 7. 2015).

Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu se zabýval necelou polovinou případů, jež jsou v rámci našeho projektu zdokumentovány. Relativně nízké číslo je způsobeno tím, že ÚDV nezkoumal jednotlivá úmrtí způsobená elektrickým proudem v drátěných zátarasích. Z druhého období tak ÚDV prošetřoval pouze necelou třetinu případů. Z posledního období, kdy již byla stejně jako ve třetím období elektřina ze zátarasů odpojena, byla prošetřována přibližně polovina incidentů, což je však méně než v případě prvního období, kdy se ÚDV zabýval dvěma třetinami případů. Důvod představuje patrně vyšší procentuální zastoupení cizinců v 70. a 80. letech, přičemž případy cizích státních příslušníků se ÚDV zabýval jen ve velmi omezené míře.

Naopak se ÚDV zabýval téměř všemi případy osob usmrčených bez úmyslu překročit hranice, a to včetně cizích státních příslušníků, kteří v tomto případě tvořili polovinu.

Závěr

Závěrečná kapitola shrnuje klíčová zjištění předkládané studie. Z první, popisné části se zaměřuje na právní kontext vyšetřování hraničních incidentů po roce 1989 v České republice a Německu. Dále stručně sumarizujeme základní charakteristiku datové sady včetně otázek, které generuje, a interpretace dynamiky a proměnlivosti klíčových proměnných. Poslední část této závěrečné kapitoly pojednává o motivech k pokusu o přechod hranice a následně hodnotíme naši práci s daty.

Předkládaná studie syntetizuje dosavadní bádání v oblasti fenoménu československé železné opony v kontextu neúspěšných přechodů hranice. V úvodní obecné části představuje jak problematiku skrze praktické aspekty (cestovní pasy, hraniční pásma, propustky, vystěhování, demolice) a jejich kodifikaci v československé legislativě či služebních směrnících, tak popisuje vývoj střežení hranice v souvislosti se vznikem Pohraniční stráže (ženijně-technické překážky) a ve stručnosti se zabývá také emigrací z Československa.

Mimoto první, popisná část studie přibližuje hledání viníků nesusoucích odpovědnost za usmrcené na hranici a vyšetřování jejich trestní odpovědnosti v České republice a staví je do kontrastu s přístupem sousedního Německa. Zákony ze začátku devadesátých let 20. století sice shledaly, že československý režim v letech 1948–1989 porušoval lidská práva i vlastní zákony, zároveň však potvrdily právní kontinuitu nového

režimu s tím bývalým. Případné trestní stíhání se mohlo týkat pouze těch osob, jež porušily zákony platné za minulého režimu. Nebylo proto možné stíhat většinu skutků, které jsou podle principů právního státu zločiny. Zákon o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu z roku 1993 (č. 198/1993 Sb.) ovšem prolomil jako základní kámen českého retributivního soudnictví promlčecí lhůty – nezapočítává do nich období mezi 25. 2. 1948 a 29. 12. 1989. Prodloužení promlčecích lhůt bylo napadeno u Ústavního soudu jakožto porušení zákazu retroaktivity, zakotveného mezinárodními i domácími úmluvami o lidských právech. To ovšem Ústavní soud nepotvrdil.

Vyloučení promlčecí lhůty u některých trestných činů obsahovala i novela trestního zákona z roku 1999, přesto byla obvinění řadě pachatelů oznamována pozdě, což spolu s vysokým věkem znemožnilo jejich stíhání. Podle Úřadu pro vyšetřování zločinů komunismu bylo 27 osob obžalováno v souvislosti s úmrtími na hranici, stíhání tří čtvrtin z nich bylo zastaveno nebo přerušeno, případně došlo ke zproštění obžaloby. Pouze nad šesti z nich – řadovými pohraničníky – byl vynesen pravomocný rozsudek.

V Německu, které po roce 1989 rekriminalizovalo dříve zákonné jednání a výrazně prodloužilo promlčecí lhůty, bylo z více než 3000 vyšetřovaných trestných činů spáchaných na hranici NDR 90 procent pozastaveno. Pravomocně nepodmíněně bylo podle údajů z roku 2002 odsouzeno pouze několik pohraničníků NDR, nepodmíněné tresty odnětí svobody padly v případě přibližně deseti nadřízených pohraničních střelců.

Další části kapitoly se zabývají analytickou částí studie. Kromě otázek vycházejících ze syntézy dosavadního bádání v tématu česko-slovenské železné opony studie odpovídá na otázky, jež jsou generovány

jednoduchými statistickými operacemi s daty z datové sady. Tu jsme sestavili v drtivé většině zpracováním archivních dokumentů²⁹⁰ a je zveřejněna na webové stránce Českého sociálněvědního datového archivu.²⁹¹

Tato námi vytvořená sada dat obsahuje čtyři desítky proměnných a tři desítky poznámek k proměnným ke 276 zdokumentovaným usmrčeným osobám. Množina usmrčených na hranici netvoří vzorek, nýbrž populaci. Sada dat tedy zachycuje vlastnosti celé množiny usmrčených. Prostřednictvím proměnných lze odpovědět na hlavní otázku po typických rysech množiny usmrčených osob na československé hranici.

Základní proměnné bylo většinou možné sestavit na základě informací z archivních dokumentů. Jedná se například o jméno a příjmení, datum – narození, incidentu a úmrtí, místo – narození, bydliště, incidentu a úmrtí (včetně GPS lokace), státní příslušnost, věk, povolání, útvar Pohraniční stráže, velikost skupiny, která usmrčenou osobu doprovázela, apod. Jiné proměnné jsme však konstruovali nebo harmonizovali, abychom rozšířili možnosti operací s daty.

Nově jsme konstruovali zvláště geografické proměnné, například typ dobového okresu narození – podle zjištěného okresu, kam spadalo místo narození v době narození, jsme určili typ okresu jako vnitrozemní či příhraniční (se Západem či Východem). Harmonizaci jsme prováděli v případě přibližných údajů u proměnných, které pracují s intervaly nebo jinak nekompletními, převážně časovými údaji (např. věk, datum narození). V případě sporných či nepřesných dat je základní proměnná označena jako neurčená a do harmonizované proměnné je dosazen přibližný, odhadovaný nebo zprůměrovaný údaj. Případný komentář k proměnné je v poznámce.

290 Badatelé zabývající se fenoménem usmrčených na hranicích mohou u všech archiválií pocházejících z ABS, na jejichž základě byla většina datové sady sestavena, požádat o zpřístupnění. Odkazy na archiválie nejsou součástí databáze, ale umístění jejich seznamu na webu projektu (www.ustrcr.cz/cs/dokumentace-usmrcenych-statni-hranice) umožní snazší a rychlejší objednání archiválií.

291 Český sociálněvědní datový archiv, nesstar.soc.cas.cz (citováno k 1. 7. 2015).

Vzhledem k tomu, že se podoba režimu na hranici během let 1948–1989 několikrát proměnila, rozdělili jsme toto čtyřicet let trvající období podle čtyř základních předělů ve vývoji střežení hranice. Vcelku překvapí, že periodizace režimu na hranici neodpovídá zažitým politickým periodizacím komunistického režimu v Československu. Těmi čtyřmi zvolenými obdobími jsou totiž léta 1948–1950 (první léta po komunistickém převratu v únoru 1948), 1951–1965 (vznik PS pod ministerstvem národní bezpečnosti, zaminování hranice a zapojení vysokého napětí do drátěných zátarasů a pozdější odminování), 1966–1971 (odpojení vysokého napětí v zátarasech, PS přechází pod ministerstvo národní obrany) a naposledy 1972–1989 (PS pod ministerstvem vnitra, vznik Hlavní správy Pohraniční stráže Ostrahy státních hranic).

Na pozadí této periodizace jsme zkoumali dynamiku a proměnlivost vybraných proměnných, přičemž popisným statistickým operacím byl podroben soubor 266 osob. Z původního souboru jsme vyjmuli deset osob, u nichž jsme mohli vyloučit úmysl přechodu hranice. Osoby s neurčeným úmyslem byly ponechány.

V následujících odstavcích představujeme základní výsledky práce s daty včetně interpretace výsledků. V prvním, nejkratším období zahynula necelá čtvrtina všech usmrcených, ačkoliv ženijně-technické zabezpečení ještě nebylo na hranici instalováno. Úmrtí zapříčinilo použití střelných zbraní, přičemž ve většině případů stříleli příslušníci pohraniční ostrahy. Sebevraždy představují necelou desetinu případů. Vysoký počet usmrcených souvisí s velkým pohybem osob přes zelenou hranici, zapříčiněným poválečným uspořádáním střední Evropy a odsunem německého obyvatelstva.

Ve druhém období, které trvalo pětkrát déle než první, se počet usmrcených zhruba dvaapůlkrát zvýšil. Usmrceny byly více než dvě třetiny osob z celkového počtu. Důvod spočívá v zapojení vysokého elektrického napětí do drátěných zátarasů. Šlo o velmi drastický prostředek ochrany hranice, jak dokládá počet usmrcených z tohoto období, kdy v elektrických drátech pod vysokým napětím zahynula polovina všech usmrcených z tohoto období. V této době došlo také k zaminování, které

však na rozdíl od vysokého elektrického napětí v zátarasech mělo hlavně odstrašující efekt – v rámci našeho projektu byl zdokumentován případ jedné osoby, jež zemřela na následky zranění výbuchu miny. Výbuchy min ovšem způsobily úmrtí řady pohraničníků, jimž se náš projekt primárně nevěnuje.

Během šedesátých let 20. století se vlivem geopolitické situace možnost cestování značně uvolnila, a to i směrem na Západ. Tento fakt způsobil pokles poptávky po nelegálních přechodech hranice. Současné došlo ke zmírnění technických opatření na hranici – v roce 1966 byl odpojen elektrický proud z drátěných zátarasů (k odstranění min došlo již v polovině 50. let). Počet usmrčených v tomto období činí tři procenta z celkového počtu. Nejdelší bylo poslední období (1972–1989). Z této etapy pochází asi desetina usmrčených. Na pokles počtu usmrčených měla významný vliv možnost legálního vycestování.

S počty usmrčených v různých obdobích přímo souvisí způsob usmrcení. Souhrnně bylo nejvíce osob, téměř polovina, usmrceno střelbou a více než třetina zemřela v důsledku zranění způsobeného elektrickým proudem v drátěném zátarasu. Sebevraždy střelnou zbraní či utonutí zapříčinily úmrtí několika jednotek procent osob, přičemž významný pokles těchto způsobů úmrtí je zaznamenán od poloviny 60. let.

Pokud bychom chtěli zkonstruovat „typickou“ osobu usmrčenou na československé hranici, tedy takovou, která by nesla nejčastější charakteristické znaky, šlo by o muže z Československa s českou národností, který usiloval o přechod hranice do Rakouska a byl zastřelen v československém hraničním pásmu v oblasti 4. znojemské brigády PS v letech 1948–1950. Muži tvoří mezi usmrčenými naprostou většinu, ženy pouze několik procent.

Více než polovinu zkoumaných usmrčených osob představují Češi a Slováci, přibližně u čtvrtiny osob se nepodařilo státní příslušnost určit. Z cizinců jsou nejvýrazněji zastoupeni Němci (17 procent občané NDR, 10 procent občané SRN, sedm procent občané nerozděleného Německa v letech 1948–1949) a Poláci (40 procent), zatímco Rakušané a Maďaři mají mezi usmrčenými jen desetinový podíl. V jednotlivých obdobích je

podíl cizinců mezi všemi usmrčenými pětinnový až desetinnový. Výjimku představují léta 1972–1989, kdy cizinci tvoří více než polovinu usmrčených, z nichž většina pocházela z NDR.

Proč bylo na československých hranicích usmrčeno tolik cizinců? V období po druhé světové válce existuje přímá souvislost s krátkodobými návraty odsunutých původních obyvatel, zajatců či repatriovaných. Tito lidé přicházeli za příbuznými nebo se vraceli pro svůj majetek (např. dobytek, vybavení domácnosti). K přechodu hranice je vedly také hospodářské důvody (např. pašování nebo těžba dřeva). Polsko navíc nemělo pozemní hranici se Západem, hranice se Skandinávií probíhala Baltským mořem (nejblíže Polsku ležel dánský ostrov Bornholm). Pozemní cesta z Polska do nesocialistických států vedla právě přes Československo nebo NDR. Občané NDR se po dostavbě Berlínské zdi pokoušeli dostat do SRN také přes ČSSR pravděpodobně proto, že do ČSSR mohli poměrně snadno vycestovat a domnívali se, že zdejší hranice je mírněji střežená než vnitroněmecká.

Kromě státní příslušnosti databáze zaznamenává i národnost, českou měla nejméně třetina usmrčených. Teoreticky by ovšem mohlo jít až o dvě třetiny, pokud by soubor s neurčenou národností tvořily jen osoby s českou národností.

Odpovědi vycházející z datové sady nelze, jak jsme již opakovaně upozornili, mechanicky vztáhnout na celý zkoumaný fenomén přechodů přes zelenou hranici. Řada výsledků je však bezesporu pozoruhodná a rozšiřuje pole bádání nad tématem československé železné opony o nový pohled. Nadto přináší řadu otázek a podnětů k dalšímu bádání, mj. vztah mezi místy narození, bydliště a incidentu usmrčených, respektive výpočet a interpretace vzdálenosti mezi těmito místy. Nabízí se také komparace dat k usmrčeným, zadrženým a těm, jimž se přechod hranice podařil (na základě dat z uprchlických táborů, rozhovorů s aktéry přechodů apod.).

Otázka po motivu přechodu hranice představuje jednu z klíčových otázek vztažených k fenoménu železné opony. Motivaci lze určit jen u malého procenta usmrčených, protože archiválie informace

této povahy obsahují poměrně sporadicky nebo jsou značně zkreslené (např. osoby zadržené společně s usmrčenými často vypovídaly nepravdivě a odchod do zahraničí popíraly či uváděly, že k přechodu hranice byly usmrčenou osobou donuceny, aby se vyhnuly tvrdšímu trestu apod.).

Rozhodně je třeba zdůraznit, že ne všechny usmrčené osoby, u nichž byl prokázán či neurčen (tzn. nevyvrácen) úmysl přechodu hranice, hranici přecházely, protože toužily po životě za hranicemi Československa. Tak tomu bylo ve větší míře v posledních dekadách, ovšem také ne bez výjimek – například z 60. let pochází případ chlapce, který se pokusil přejít hranici z Rakouska do ČSSR kvůli návštěvě příbuzných, respektive svatbě svého bratra po zamítnutí povolení ke vstupu do ČSR.²⁹² Navíc necelá desetina osob usmrčených v letech 1966 až 1989 o přechod hranice neusilovala (např. německý turista²⁹³ nebo zastřelený rukojmí)²⁹⁴ a u více než desetiny případů se úmysl nepodařilo vyvrátit ani potvrdit (např. sebevražda mladíka ze SRN na československém hraničním přechodu).²⁹⁵

V každém případě jsme zaznamenali širokou škálu motivací, navíc pravděpodobně nejrůzněji kombinovaných. Osoby, jež neusilovaly o život v cizí zemi, přecházely hranice obvykle ze sociálních (návštěva příbuzných) nebo ekonomických důvodů (návrat pro majetek ze strany původních obyvatel pohraničí, sušení sena nebo těžba dřeva v příhraničních oblastech, pašování potravin a cigaret apod.). Nadto hranici přecházeli také agenti domácích i zahraničních tajných služeb pověřeni služebními úkoly. Tyto důvody přechodu hranice, charakteristické pro začátek zkoumaného období (40. a 50. léta), postupně vymizely.

V případech zájmu odejít do zahraničí lze navíc rozlišit několik složek takové motivace. V první řadě jmenujme čistě ideovou motivaci (politické důvody), nelze však pominout ani ekonomickou (touha po lepších

292 PALIVODOVÁ, Eva: *Horst Stepan Passler*, www.ustrcr.cz/cs/passler-horst-stepan (citováno k 1. 7. 2015).

293 PULEC, Martin: *Johann Dick*, www.ustrcr.cz/cs/johann-dick (citováno k 1. 7. 2015).

294 PULEC, Martin: *Milan Bareš a Jan Novák*, www.ustrcr.cz/cs/milan-bares-jan-novak (citováno k 1. 7. 2015).

295 PEJČOCH, Ivo: *Thomas Dausch*, www.ustrcr.cz/cs/thomas-dausch (citováno k 1. 7. 2015).

hospodářských podmínkách) nebo „únikovou“ (snaha vyhnout se trestu v Československu, přičemž trestní stíhání v těchto případech mohlo souviset jak s politickou činností osoby, tak např. s hospodářskou kriminálníou bez politické intence).²⁹⁶

Výše zmiňovaní agenti, respektive osoby označované orgány tehdejšího režimu za agenty, hranici skutečně překračovali, ale v mnohem menší míře, než jak o tom hovořila dobová propaganda. Ta vytvářela mýtus, že naši pohraničníci bez ustání bojují s teroristy a agenty. Analýza sady dat však ukázala, že osoby označené za agenty tvoří mezi osobami usmrčenými na hranici jen desetinu případů. Toto zjištění doplňuje údaje z dřívějších historických bádání, z nichž vyplývá, že řádově pouze jednotky procent (max. desetina) tragicky zemřelých pohraničníků byly usmrceny v přímém střetu s osobami, které se pokoušely přejít hranici. Většina pohraničníků zemřela na následky zranění, nehod, sebevražd atd.²⁹⁷

Další možností, jak zkoumat skupinu usmrčených osob, je hledisko věku. Většinu usmrčených tvoří mladí lidé, medián činí 25 let (průměr 27 let). Více než polovina osob spadá do kategorie 19–30 let, necelá třetina byla usmrcena ve věku 31–49 let a desetina usmrčených osob byla ve věku 16–18 let. Nejstarší usmrčené osobě bylo 90 let, nejmladší pět let. Údaje o věku se nepodařilo dohledat pouze zhruba u čtyř procent osob. Věková skladba usmrčených osob se v průběhu let mírně měnila. V prvních dvou obdobích byl medián vyšší (28 a 27 let) a následně klesal k 23 letům v období 1966–1971 až na 21 let v posledním sledovaném období.

V prvních sledovaných dekádách zemřelo na hranicích nejvíce osob a soubor usmrčených je pestrý národnostně i věkově. O přechod hranice neusilovali jen mladí lidé bez závazků, ale i celé rodiny přecházející společně. Výsledky lze vysvětlit i tak, že v prvním desetiletí po únoru 1948 se k přechodu hranice, potažmo k odchodu do zahraničí, odhodlali i starší lidé, zatímco později tato věková kategorie rezignovala. Pokud

296 MORBACHER, Lubomír: *Jozef Blaško*, www.ustrcr.cz/cs/blasko-jozef (citováno k 1. 7. 2015).

297 TOMEK, Prokop: *Přechody státních hranic z hlediska agentů-chodců a kurýrů*, s. 13.

se k odchodu neodhodlali v letech po únoru 1948, následně už od něj ustoupili a hranici se později pokoušeli přejít primárně mladí, kteří se narodili do již existujícího režimu a nemohli své životní podmínky srovnávat s předúnorovou dobou.

Zatímco motivace k přechodu hranice je informace, kterou lze získat prostřednictvím datové sady jen v omezené míře, poměrně jasně databáze odpovídá na otázku po určení útvarů PS s nejvyšší koncentrací usmrčených osob. Z celkových součtů vyplývá, že nejvíce osob bylo usmrceno v úsecích pod správou znojemské, chebské a bratislavské brigády. Ve stejných úsecích bylo také zadrženo absolutně nejvíce osob. Mezi jednotlivými obdobími ale panují výrazné rozdíly. Prvnímu období dominují úseky v blízkosti Chebu, Karlových Varů a Sušice, tedy hranice se západoněmeckou zónou. V dalším období vystupují do popředí znojemská a bratislavská brigáda, následované chebskou brigádou. Tyto úseky se mezi brigádami s největším počtem usmrčených osob objevují i v dalších obdobích. Změna souvisí s obnovením nezávislosti Rakouska v roce 1955. Do té doby Československo sousedilo se sovětskou zónou Rakouska a motivace pro přechod hranice byla v této oblasti výrazně nižší – lidé zde usilovali o přechod hranice pravděpodobně výhradně z hospodářských nebo sociálních důvodů, nikoli aby emigrovali.

Datovou sadu ovšem nelze využít k odpovědi na otázku, zda přes výše uvedené úseky přecházelo nejvíce osob, a proto by jich bývalo absolutně nejvíce usmrceno nebo zadrženo, anebo zda tyto jednotky plnily rozkazy výrazně svědomitěji než ostatní, či zda v jejich čele stáli velitelé usilující o co největší počet usmrčených a potrestaných „narušitelů“. Ke zjištění poměrné úspěšnosti jednotlivých brigád v zadržování, respektive usmrcování osob bychom potřebovali znát nejen celkové počty zadržených, ale také těch, kteří neúspěšný přechod hranice přežili i přestáli bez zadržení, a samozřejmě také těch, jimž se přechod povedlo uskutečnit.

Pokusili jsme se porozumět také faktorům, které mohly mít na přechody hranice nebo přesněji na neúspěšné přechody ukončené smrtí vliv z hlediska obeznámenosti s terénem. Formulovali jsme dvě hypotézy

pracující s obeznámeností s terénem: větší obeznámenost s terénem zvyšovala šanci na přechod bez úhony, tedy počet usmrčených mezi „místními“ je relativně menší, nebo naopak obeznámenost vedla k falešnému pocitu bezpečí, tedy k vyššímu počtu úmrtí.

Porovnávali jsme, jak se liší počty usmrčených podle místa narození (typ okresu ve vztahu k hranici Československa) a místa bydliště (vzdálenost mezi místem bydliště a místem incidentu). Ve vzdálenosti do 25 kilometrů (tzn. v blízkém rádiu absolvovatelném za jeden den) od místa incidentu (ve většině případů totožném s místem úmrtí) žila cca čtvrtina usmrčených, u nichž známe místo incidentu a místo bydliště. Pětina usmrčených pocházela z pohraničních okresů.

Okresy se však nevztahují k místu narození, ale k místu bydliště. Navíc fakt, že se daná osoba narodila poblíž hranice, nemusí nutně znamenat, že se o přechod pokusila v této oblasti, protože mohla naopak vycházet ze zkušenosti s pohraničním režimem v místě, kde žila, pracovala apod. Podrobnější komparace geografických údajů včetně doplnění informací o okresech narození se nabízí jako další směr bádání.

Z výsledků získaných skrze operace s těmito daty ovšem nemůžeme jednoduše určit, které zkoumané vlastnosti usmrčených osob zapříčinily neúspěch přechodu, či dokonce jejich usmrcení. Není tedy možné výše uvedená data interpretovat tak, že lidé žijící v blízkosti místa incidentu nebo lidé narození v pohraničí byli při přechodu hranice úspěšnější. Je možné, že byli úspěšnější v tom smyslu, že se jim podařilo neúspěšný přechod hranice přežít a byli pouze zadrženi, k tomuto tvrzení bychom však potřebovali přesnější data o zadržených osobách. Nadto se takového tvrzení nemůžeme dopouštět, pokud nemáme tyto informace o osobách, jimž se útěk podařil, ani o těch, jimž se nepovedl a zároveň nebyly usmrčeny (byly zadrženy nebo se jim podařilo zadržení vyhnout). K úspěšnému testování výše zmíněných hypotéz proto nelze využít (pouze) naši sadu dat.

Následující řádky popisují obecné poznatky z práce s daty. Jakožto obecně limitující faktor při práci s daty se ukázala neúplnost dat. Neurčené údaje představují téměř třetinu datové sady (32 procent všech

proměnných mimo poznámky). U práce s daty je tak relativně zřetelně vidět problém omezeného interpretačního rámce zkoumaného souboru. Míra neurčených údajů se pohybuje od nuly (např. příčina úmrtí) až po vysoké hodnoty (219 neurčených stranických příslušností po roce 1948). Problém s chybějícími údaji samozřejmě existuje i při práci s archiváliemi, tam není ovšem tak evidentní, respektive jednoduše ověřitelný.

I neurčené údaje je však možné podrobit analýze. Absenci údajů sice mohlo částečně způsobit nepříliš pečlivé zpracování, ale zároveň mohlo mít na zpracování dat vliv vedení pohraniční jednotky nebo důležitost určitých údajů v daných obdobích. Je například překvapivé, že v prvním období, kdy jsme předpokládali značně nepečlivé zpracování, nacházíme velmi nízký podíl neurčených jmen a příjmení. Nepečlivé zpracování ale nelze ani tak vyloučit, některé případy usmrčených totiž nemusely být vzhledem k celkovému vysokému počtu usmrčených v tomto období vůbec zaevidovány.

Nedostupnost údajů mohly ovlivnit i samotné útvary PS a jejich vedení. Mezi jednotkami PS totiž existují značné rozdíly. Pokud se zaměříme pouze na brigády PS s největším počtem usmrčených, výrazně méně neurčených údajů (v případech elementárních dat – jméno, státní příslušnost) pochází ze 4. znojemské brigády. Hlubší analýza by mohla pomoci odhalit, proč tomu tak je. Zda je příčinou to, že vedení bylo zkrátka pečlivější než u jiných útvarů, nebo bylo v úsecích tohoto útvaru například usmrceno méně cizinců (u nichž se údaje zjišťovaly hůře) apod.

Také lze sledovat, že rozdíly se v počtu určených a neurčených údajů vyvíjely. Některé proměnné mohly být v jistých obdobích sledovány pečlivěji, později o tato data už pohraniční orgány nemusely mít tak velký zájem. Zkoumali jsme například proměnnou označující „původ“ usmrčené osoby (tzn. údaj podle dobové terminologie používané v archivních materiálech). Nejméně informací o původu chybí v prvním období (cca desetina), později neurčených dat o původu výrazně přibýlo (ve druhém období to byla pětina, ve třetím třetina a ve čtvrtém čtvrtina). Lze tak usuzovat, že koncem 40. let představoval „původ“ důležitou informaci, kterou pohraniční orgány kontrolovaly a evidovaly, zatímco

později nikoli. Stejně tak je možné se zabývat neurčenými daty v případě dalších proměnných, například se lze zamyslet nad tím, proč se postupně navýšil počet neurčených údajů v případě proměnné označující úmysl přechodu hranice nebo co zapříčinilo pokles neurčených údajů v případě směru přechodu.

Přes nesporný potenciál je užitečné analýzu sady dat zachovat v interpretačním rámci, který respektuje možnou výpovědní hodnotu shromážděných údajů. Prezentovaná datová sada totiž zahrnuje pouze usmrčené osoby, jež představují subpopulaci populace všech osob přecházejících hranici (tedy jak těch, jimž se přechod zelené hranice povedl, tak těch, jimž se nepovedl a byly zadrženy, nebo těch, jež nebyly po neúspěšném přechodu ani usmrčeny, ani zadrženy). Nabízí se sice komparace s daty o zadržených, tu však lze provést jen v omezené míře, protože statistické přehledy zadržených obsahují pouze základní údaje (součty zadržených v brigádách či KO OSH podle jednotlivých měsíců a let včetně směru přechodu, některé údaje z pozdější doby jsou doplněny o informaci o státní příslušnosti zadržených, příp. zda se jednalo o uprchlíky, či osoby, které se v hraničním pásmu ztratily), navíc jejich interpretace není zcela jednoznačná.

Nabízí se řada témat a postupů, jimiž lze na naši práci navázat. Práci se souborem dat o zadržených osobách by bylo vhodné v rámci dalšího výzkumu podrobit zevrubné analýze s podrobnější komparací dat o usmrčených. Pro tento směr bádání se nabízí vytvoření datové sady zadržených. Propojení datové sady usmrčených se sadou zadržených by výrazně rozšířilo možnosti interpretace výsledků analýz.

K významnému rozšíření interpretace fenoménu přechodů přes československou hranici 1948–1989 by samozřejmě také vedlo vytvoření datových sad k osobám, jimž se přechod zelené hranice podařil – ideálně s využitím statistik o emigracích v kombinaci s informacemi z uprchlických táborů v SRN a Rakousku, informací krajaňských emigrantských spolků a strukturovaných rozhovorů s emigranty, kteří z Československa odešli přes zelenou hranici, nebo osobami, jež přes zelenou hranici přešly či přecházely z jiných důvodů. Další směr, kterým se může práce

s datovou sadou usmrčených ubírat, představuje soustavnější práce s více proměnnými zároveň, tzn. hledání korelací mezi nimi, kontrola skrze proměnné apod.

Také se nabízí bližší práce s nedostupnými daty, tzn. interpretace nedostupnosti dat v letech či obdobích (např. zda jde o nepořádnost zápisu, PS tyto informace nezajímaly a nezjišťovala je, nebo bylo zjištění příliš obtížné), souvislosti mezi jednotlivými nedostupnými proměnnými či vztahy mezi nedostupnými údaji u jednotlivých osob (např. zda nedostupné údaje o místu narození s sebou nesou i chybějící údaje o povolání, což by mohlo ukazovat na absenci osobních dokladů nalezených u usmrčeného apod.).

A v neposlední řadě by pro hlubší porozumění fenoménu bylo ideální informace o přechodech přes československou hranici komparovat s údaji z ostatních postkomunistických států, přičemž práce formou analýzy datových sad se jeví jako vhodná metoda.²⁹⁸ Sada dat o usmrčených je pro mezinárodní projekty připravena. Kromě webové stránky ÚSTR je součástí Českého sociálněvědního datového archivu, kde je dostupná online v systému Nesstar jak v češtině, tak angličtině. Zveřejnění datové sady umožní širší veřejnosti propojit tato data s jinými datovými řadami. Nadto taktéž umožní partnerským institucím ÚSTR porovnat zkoumaný fenomén v širším kontextu, vysledovat podobnosti a odlišnosti v rámci východního bloku atd.

I přes uvedená omezení věříme, že tento pokus o metodologicky propracovaný celostní přístup, který je otevřen kritice a přímému přezkoumání, nebyl jen samoučelnou hrou. Zejména doufáme, že náš metodologický postup umožní sice omezené, leč dobře podložené seznámení se s profilem usmrčených na hranicích komunistického Československa a že se může stát inspirací pro budoucí aplikace na jiná témata.

298 Projekt, jehož výstupy o usmrčených na hranici by bylo vhodné komparovat s výsledky naší datové sady, v současné době vzniká v maďarském muzeu Terror Háza.

Zdroje

Archivy

ABS, f. Organizační a vnitřní správa FMV III. díl (A 6/3), inv. j. TR MNB – 29/1951, II. díl (A 6/2), inv. j. 80, Rozkaz, jímž se vydávají prováděcí předpisy k zákonu o ochraně státní hranice.

ABS, f. Organizační a vnitřní správa FMV IV. díl (A 6/4), inv. j. 684, Rozkaz ministra vnitra – Rozpracování, pozorování a evidování „bývalých lidí“.

ABS, f. Organizační a vnitřní správa FMV IV. díl (A 6/4), inv. j. 421, RMV č. 111/1957, Statut hraničního a zakázaného pásma – vydání.

ABS, f. Organizační a vnitřní správa FMV IV. díl (A 6/4), inv. j. 518, RMV ČSR č. 9/1958, Vyšetřování tr. činů opuštění republiky podle § 95 tr. zákona.

ABS, f. Organizační a vnitřní správa FMV IV. díl (A 6/4), inv. j. 945, sign. RMV č. 20/1964, Hraniční pásmo – vydání nových předpisů.

ABS, Dosud nezpracované archivní fondy útvarů Pohraniční a Vnitřní stráže, Pohraniční útvary SNB, č. j. 900-8 taj. /49-III, Prozatímní služební směrnice PS SNB.

ABS, f. Pohraniční stráž (PS), k. 107, inv. j. 225, Minová pole – zřízení, 9. listopadu 1951, č. j. PS-0010870/11-OS-51.

ABS, f. Hlavní správa Pohraniční stráže a ochrany státních hranic (2357), k. 103, Rozkaz velitele Pohraniční a Vnitřní stráže č. 0090/1953 z 12. června 1953. Příloha č. 5. Výkon služby k ochraně státních hranic – na elektrickém zařízení ochrany státních hranic (EZOH).

ABS, f. Hlavní správa Pohraniční stráže a ochrany státních hranic (2357), k. 103, Směrnice pro zřizování minových pásů u Pohraniční stráže, jejich udržování a odminování z 8. srpna 1953, č. j. PS-/10-OS-53.

ABS, f. Hlavní správa Pohraniční stráže a ochrany státních hranic (2357), Služební předpisy a pomůcky, k. 1, Předpis pohraniční služby (pohraniční rota) 1956.

ABS, f. Správa vyšetřování StB FMV II. díl (A 3/2), inv. j. 94, Rozbor emigrace československých občanů v letech 1945–1969.

ABS, Přírůstek č. 166/2009, k. 1, Přehledy zadržených narušitelů SH 1950–1980–1992.

Zákony

Zákon č. 114/1927 Sb., celní zákon. In: *Sbírka zákonů*, 29. 7. 1927.

Zákon č. 55/1928 Sb., o cestovních pasech. In: *Sbírka zákonů*, 16. 4. 1928.

Vyhláška ministerstva financí č. 67/1929 Sb., již se stanoví celní pohraniční pásmo. In: *Sbírka zákonů*, 17. 5. 1929.

Zákon č. 92/1946 Sb., o vázaném devisovém hospodářství (devisový zákon). In: *Sbírka zákonů*, 15. 5. 1946.

Zákon č. 149/1947 Sb., o národní bezpečnosti. In: *Sbírka zákonů*, zákon ze dne 11. 7. 1947, sbírka z 23. 8. 1947.

Zákon č. 231/1948 Sb., na ochranu lidově demokratické republiky. In: *Sbírka zákonů*, zákon ze dne 6. 10. 1948, sbírka z 16. 10. 1948.

Zákon č. 275/1948 Sb., kterým se přenáší působnost finanční stráže v celním pohraničním pásmu na Sbor národní bezpečnosti. In: *Sbírka zákonů*, zákon ze dne 2. 12. 1948, sbírka z 18. 12. 1948.

Zákon č. 53/1949 Sb., o cestovních pasech. In: *Sbírka zákonů*, 1. 4. 1949.

Zákon č. 194/1949 Sb., o nabývání a pozbývání československého státního občanství. In: *Sbírka zákonů*, zákon ze dne 13. 7. 1949, sbírka z 10. 8. 1949.

Zákon č. 86/1950 Sb., trestní zákon. In: *Sbírka zákonů*. Zákon z 12. 7. 1950, sbírka z 18. 7. 1950.

Zákon č. 69/1951 Sb., o ochraně státních hranic. In: *Sbírka zákonů*, zákon ze dne 11. 7. 1951, sbírka z 31. 7. 1951.

Zákon č. 107/1953 Sb., o devisovém hospodářství. In: *Sbírka zákonů*, zákon ze dne 22. 12. 1953, sbírka z 31. 12. 1953.

Zákon č. 72/1958 Sb., kterým se mění a doplňují předpisy o nabývání a pozbývání československého státního občanství. In: *Sbírka zákonů*, zákon ze dne 17. 10. 1958, sbírka z 11. 11. 1958.

Zákon č. 140/1961 Sb., trestní zákon. In: *Sbírka zákonů*, zákon ze dne 29. 11. 1961, sbírka z 8. 12. 1961.

Zákon č. 63/1965 Sb., o cestovních dokladech. In: *Sbírka zákonů*, zákon z 18. 6. 1965, sbírka z 30. 6. 1965.

Zákon č. 206/1968 Sb., zákon Slovenské národní rady o nabývání a pozbývání státního občanství Slovenské socialistické republiky. In: *Sbírka zákonů*, zákon z 28. 12. 1968, sbírka z 29. 12. 1968.

Zákon č. 39/1969 Sb., zákon České národní rady o nabývání a pozbývání státního občanství České socialistické republiky. In: *Sbírka zákonů*, zákon z 29. 4. 1969, sbírka z 8. 5. 1969.

Rozhodnutí presidenta republiky č. 52/1969 Sb., o amnestii. In: *Sbírka zákonů*, amnestie z 27. 5. 1969, sbírka z 31. 5. 1969.

Vládní nařízení č. 114/1969 Sb., jímž se stanoví, v kterých případech může být vydání cestovního dokladu odepřeno. In: *Sbírka zákonů*, nařízení z 8. 10. 1969, sbírka z 9. 10. 1969.

Zákonné opatření č. 124/1969 Sb., zákonné opatření předsednictva České národní rady, kterým se mění a doplňuje zákon České národní rady č. 39/1969 Sb., o nabývání a pozbývání státního občanství České socialistické republiky. In: *Sbírka zákonů*, zákon z 6. 11. 1969, sbírka z 10. 11. 1969.

Zákon č. 142/1970 Sb., o devizovém hospodářství. In: *Sbírka zákonů*, zákon z 21. 12. 1971, sbírka z 28. 12. 1971.

Zákon č. 283/1991 Sb., zákon České národní rady o Policii České republiky. In: *Sbírka zákonů*, zákon z 21. 6. 1991, sbírka rozeslána 15. 7. 1991.

Zákon č. 480/1991 Sb., o době nesvobody. In: *Sbírka zákonů*, zákon z 13. 11. 1991, sbírka rozeslána 29. 11. 1991.

Zákon č. 198/1993 Sb., o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu. In: *Sbírka zákonů*, zákon z 9. 7. 1993, sbírka z 30. 7. 1993.

Zákon č. 327/1999 Sb., kterým se mění zákon č. 140/1961 Sb., trestní zákon, ve znění pozdějších předpisů. In: *Sbírka zákonů*, zákon z 9. 12. 1999, sbírka rozeslána 23. 12. 1999.

Tištěné zdroje

APPLEBAUM, Anne: *Iron curtain: the crushing of Eastern Europe, 1944–1956*. Doubleday, New York 2012.

AHONEN, Pertti: *Death at the Berlin Wall*. Oxford University Press, New York, 2011.

BARTA, Györgyi: *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*. Centre for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs 2005.

CUHRA, Jaroslav: *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969–1972*. ÚSD AV ČR, Praha 1997.

DAVID, Roman: Twenty Years of Transitional Justice in the Czech Lands. *Europe-Asia Studies*, 2012, roč. 64, č. 4, s. 763.

EDL, Jan: Nepevná hráz míru a socialismu: ochrana státní hranice v letech 1948–1949 ve světle archiválií ONV Tachov. In: VANĚK, Pavel a kol. (eds.): *Ochrana státní hranice 1948–1955*. Technické muzeum, Brno 2013, s. 83–85.

GEDER, Laszlo: *Faith and Devotion: Escape from Behind the Iron Curtain*. AuthorHouse, Bloomington 2008.

GRAFE, ROMAN: *Die Grenze durch Deutschland: Eine Chronik von 1945 bis 1990*. Pantheon, München 2008.

GRAFE, ROMAN: *Deutsche Gerechtigkeit Prozesse gegen DDR-Grenzschützen und ihre Befehlsgeber*. Siedler, München 2004.

HANZLÍK, Jan: Československá emigrace očima tajných materiálů. *Securitas Imperii*, 2002, č. 9, s. 269–306.

HARDI, Tamás: Borders and Regional Cooperations. In: BARTA, Györgyi (ed.): *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*. Centre for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs 2005, s. 511.

HERTLE, Hans-Hermann – NOOKE, Maria (eds.): *Die Todesopfer an der Berliner Mauer 1961–1989. Ein biographisches Handbuch*. Ch. Lins Verlag, Berlin, 2009.

HERTLE, Hans-Hermann – SÄLTER, Gerhard: Die Todesopfer an Mauer und Grenze. *Deutschland Archiv*, 2008, roč. 39, č. 4, s. 667–676.

JÍLEK, Tomáš – JÍLKOVÁ, Alena: *Železná opona. Československá státní hranice od Jáchymova po Bratislavu 1948–1989*. Baset, Praha 2006.

JIRÁK, Jan – SVOBODA, Zdeněk: *Stezka strážců hranic aneb dramatické osudy lidí v pohraničí*. Město Kašperské Hory, Kašperské Hory 2005.

JIROUTOVÁ, Kateřina: *Protiprávnost komunistického režimu z pohledu ústavního práva*. Brno, 2011. Diplomová práce. Právnická fakulta Masarykovy univerzity.

Kolektiv autorů: *Die Todesopfer an der Berliner Mauer 1961–1989: Einbiographisches Handbuch*. Ch. Links Verlag, Berlin 2009.

KOVAŘÍK, David: *Proměny českého pohraničí v letech 1958–1960. Demoliční akce v českém pohraničí se zřetelem k vývoji od roku 1945*. Prius, Brno 2006.

KOVAŘÍK, David: Zánik obcí v hraničním pásmu. In: VANĚK, Pavel a kol. (eds.): *Ochrana státní hranice 1948–1955. 60. výročí započetí vojenského strážení státní hranice*. Technické muzeum, Brno 2013.

KUČERA, Milan: *Populace České republiky 1918–1991*. Sociologický ústav AV ČR, Praha 1994.

LAMPRECHT, Rolf: Was die Robe verhüllt. *Süddeutsche Zeitung*, 8. 1. 2000.

MAJOR, Patrick: *Behind the Berlin Wall: East Germany and the Frontiers of Power*. Oxford University Press, New York 2010.

MAŠKOVÁ, Tereza – MORBACHER, Lubomír: Oběti československé železné opony 1948–1989. *Paměť a dějiny*, 2011, roč. V, č. 3, s. 119–120; viz <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/pamet-dejiny/pad1103/119-120.pdf> (citováno k 1. 7. 2015).

Navara, Luděk. *Příběhy železné opony*. Host, Brno 2004–2006.

PALIVODOVÁ, Eva: Na stráži míru, prezentace Pohraniční stráže na veřejnosti 1948–1956. In: *Sborník Archivu bezpečnostních složek*, 2012, č. 10, s. 123–142.

PARTOS, Gabriel: *Studená vojna očami východu a západu*. PTK-Echo a M-Press, Bratislava 1994.

PEJČOCH, Ivo: *Hrdinové Železné opony: útěky do svobodného světa s pomocí neobvyklých technických prostředků v letech 1949–1989*. Svět křídel, Cheb 2008.

PEJČOCH, Ivo: *Vojáci na železné oponě: vojáci padlí při pokusu o přechod státní hranice, příslušníci Pohraniční stráže usmrcení uprchlíky a dezertéři přes železnou oponu 1948–1989*. Svět křídel, Cheb 2011.

PINKAS, Jaroslav: *Obraz českého pohraničí v českém filmu*, rukopis.

PROCHÁZKA, Zdeněk: Zapomenutá paměť místa. In: SPURNÝ, Matěj (ed.): *Proměny sudetské krajiny*. Antikomplex, Praha 2006.

PŘIBÁN, Jiří: *Právní symbolismus*. Filosofía, Praha 2007.

PŘIBÁN, Jiří: Právo, kolektivní identita a vyrovnávání se s minulostí: středoevropské zkušenosti a postkomunismus. In: GJURIČOVÁ, Adéla – KOPEČEK, Michal (eds.): *Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989*. Paseka, Praha – Litomyšl 2008.

PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek: Seznamy osob usmrcených na státních hranicích 1948–1989*. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, Praha 2006.

PULEC, Martin: Operace československých tajných služeb na státních hranicích po roce 1948. In: *Sborník Archivu bezpečnostních složek*, 2008, č. 6, s. 117–178.

PULEC, Martin: Nestandardní jevy u Pohraniční stráže v posrpném období roku 1968. In: *Semper Paratus*, č. 1. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu SKPV, Praha 2013, s. 9–61.

Rozsudky Evropského soudu pro lidská práva ke střelbě na berlínské zdi. In: *RoESLP*, 2001/1, s. 49, Věc Streletz, Kessler a Krenz proti Německu a Věc K.-H. W. proti Německu.

RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989*. ÚSD AV ČR, Praha 2007.

RYCHLÍK, Jan: *Devizové přísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*. ÚSD AV ČR, Praha 2012.

SCHUBERT, Frank N.: *Hungarian Borderlands: From the Habsburg Empire to the Axis Alliance, the Warsaw Pact and the European Union*. Continuum, London – New York 2011.

SPURNÝ, Matěj (ed.): *Proměny sudetské krajiny*. Antikomplex, Praha 2006.

SRB, Vladimír: *1000 let obyvatelstva českých zemí*. Karolinum, Praha 2004.

STOLA, Dariusz: *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989*. Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2012.

STÖVER, Bernd: *Zuflucht DDR: Spione und andere Übersiedler*. Verlag C. H. Beck oHG, München 2009.

TANTZSCHER, Monika: *Die verlängerte Mauer: Die Zusammenarbeit der Sicherheitsdienste der Warschauer-Pakt-Staaten bei der Verhinderung von „Republikflucht“*. Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, Abt. Bildung und Forschung, Berlin 1998.

TOMEK, Prokop: *Přechody státních hranic z hlediska agentů-chodců a kurýrů*. In: VANĚK, Pavel a kol. (eds.): *Ochrana státní hranice 1948–1955*. Technické muzeum, Brno 2013, s. 12–14.

VANĚK, Pavel: *Poslední mrtvý vojskové ochrany státních hranic*. In: *Sborník Archivu bezpečnostních složek*, 2011, č. 9, s. 195–202.

Rozhovory

Rozhovor autorky s Adolfem Rázkem (AR), Praha, 13. 2. 2014.

Rozhovor autorky s Janem Srbem (JS), Praha, 13. 2. 2014.

Rozhovor autorky s Pavlem Bretem (PB), Praha, 4. 3. 2014.

Elektronická média

HERTLE, Hans-Hermann – NOOKE, Maria: *Die Todesopfer an der Berliner Mauer 1961–1989*. Ergebnisse des Forschungsprojektes des Zentrums für Zeithistorische Forschung Potsdam und der Stiftung Berliner Mauer, <http://www.chronik-der-mauer.de/index.php/de/Start/Index/id/593792> (citováno k 1. 7. 2015).

MAŠKOVÁ, Tereza: *Milan Čepek*, <http://www.ustrcr.cz/cs/cepek-milan> (citováno k 1. 7. 2015).

MORBACHER, Lubomír: *Jozef Blaško*, <http://www.ustrcr.cz/cs/blasko-jozef> (citováno k 1. 7. 2015).

MORBACHER, Lubomír – SVOBODOVÁ, Pavla: *Richard Schlenz*, <http://www.ustrcr.cz/cs/schlenz-richard> (citováno k 1. 7. 2015).

PALIVODOVÁ, Eva: *Horst Stepan Passler*, <http://www.ustrcr.cz/cs/passler-horst-stepan> (citováno k 1. 7. 2015).

PEJČOCH, Ivo: *Thomas Dausch*, <http://www.ustrcr.cz/cs/thomas-dausch> (citováno k 1. 7. 2015).

PULEC, Martin: *Milan Bareš a Jan Novák*, <http://www.ustrcr.cz/cs/milan-bares-jan-novak> (citováno k 1. 7. 2015).

PULEC, Martin: *Johann Dick*, <http://www.ustrcr.cz/cs/johann-dick> (citováno k 1. 7. 2015).

PULEC, Martin: *Alois Huber*, <http://www.ustrcr.cz/cs/huber-alois> (citováno k 1. 7. 2015).

PULEC, Martin: *Josef Pelc*, <http://www.ustrcr.cz/cs/josef-pelc> (citováno k 1. 7. 2015).

PULEC, Martin: *Frank Ralf Prziborowski*, <http://www.ustrcr.cz/cs/frank-ralf-prziborowski> (citováno k 1. 7. 2015).

PULEC, Martin: *Peter Saurien*, <http://www.ustrcr.cz/cs/saurien-peter-ralph> (citováno k 1. 7. 2015).

PULEC, Martin: *Zdeněk Šťastný, Ludvík Duroň, Otakar Králíček*, <http://www.ustrcr.cz/cs/stastny-zdenek-duron-ludvik-kralicek-otakar> (citováno k 1. 7. 2015).

TOMEK, Prokop: <http://www.ustrcr.cz/cs/vymetalik-vladimir> (citováno k 1. 7. 2015).

VANĚK, Pavel: *Kevin Strecker*, <http://www.ustrcr.cz/cs/strecker-kevin> (citováno k 1. 7. 2015).

ZEMAN, Pavel: *František Faktor*, <http://www.ustrcr.cz/cs/frantisek-faktor> (citováno k 1. 7. 2015).

Bevölkerung der DDR bis 1989: Wohnbevölkerung in der Deutschen Demokratischen Republik (DDR) von 1949 bis 1989 (in Millionen Einwohner), <http://de.statista.com/statistik/daten/studie/249217/umfrage/bevoelkerung-der-ddr/> (citováno k 1. 7. 2015). *Český sociálněvědní datový archiv*, <http://archiv.soc.cas.cz/> a <http://nesstar.soc.cas.cz/webview/> (citováno k 1. 7. 2015).

Deset let ÚDV. <http://www.policie.cz/soubor/10-let-uradu-dokumentace-a-vysetrovani-pdf.aspx> (citováno k 1. 7. 2015).

Die Opfer des DDR-Grenzregimes an der innerdeutschen Grenze. Ein Forschungs- und Dokumentationsprojekt, http://www.fu-berlin.de/sites/fsed/Opfer_des_DDR-Grenzregimes/index.html (citováno k 1. 7. 2015).

Die Schicksale aller Opfer an der innerdeutschen Grenze ergründen, tisková zpráva č. 219/2012 z 10. 8. 2012, http://www.fu-berlin.de/presse/informationen/fup/2012/fup_12_219/ (citováno k 1. 7. 2015).

Dokumentace usmrčených na československých státních hranicích 1948–1989, <http://www.ustrcr.cz/cs/dokumentace-usmrccenych-statni-hranice> (citováno k 1. 7. 2014). *Evropská úmluva o ochraně lidských práv*, http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_CES.pdf (citováno k 1. 7. 2015).

Hraniční pásmo (česko-německá hranice ve filmu), <http://www.goethe.de/ins/cz/prj/gre/csindex.htm> (citováno k 1. 7. 2015).

Chronik der Mauer, <http://www.chronik-der-mauer.de/> (citováno k 1. 7. 2015).

Memorial sites for the victims of the Berlin Wall, <http://www.berlin.de/mauer/gedenkstaetten/index/index.en.php#> (citováno k 1. 7. 2015).

More Victims of GDR Border Regime than Previously Thought, tisková zpráva ze dne 8. 11. 2013, http://www.fu-berlin.de/en/presse/informationen/fup/2013/fup_13_344/index.html (citováno k 1. 7. 2015).

Opfer des DDR-Grenzregimes, http://www.fu-berlin.de/sites/fsed/Opfer_des_DDR-Grenzregimes/index.html (citováno k 1. 7. 2015).

Portréty usmrčených, <http://www.ustrcr.cz/cs/usmrcceni-statni-hranice-portrety> (citováno k 1. 7. 2015).

Poskytnutí informace – Statistické údaje za období let 1948–1989, č. j. VS-1880/57/2-1990, [http://www.mvcr.cz/docDetail.aspx?docid=21843870 & doctype=ART&](http://www.mvcr.cz/docDetail.aspx?docid=21843870&doctype=ART&) (citováno k 1. 7. 2015).

Přehled případů vyšetřovaných na ÚDV, <http://www.policie.cz/clanek/prcehled-pripadu-vysetrovany-udv.aspx> (citováno k 1. 7. 2015).

Todesfälle infolge Gewaltakts an der innerdeutschen Grenze und Todesopfer bei der Flucht aus der DDR (einschließlich Berlins), <http://www.chronik-der-mauer.de/index.php/de/Start/Detail/id/593791/page/7> (citováno k 1. 7. 2015).

Všeobecná deklarace lidských práv, <http://www.osn.cz/wp-content/uploads/2015/03/vseobecna-deklarace-lidskych-prav.pdf> (citováno k 1. 7. 2015).

Nařízení ministra národní bezpečnosti č. 70/1951 Sb., <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/usmrceni-hranice/dokumenty/zakon69-70-1951.pdf> (citováno k 1. 7. 2015).

Rozkaz ministra vnitra ČSSR č. 17/1981; Základné dokumenty k realizácii bezpečnostnej politiky strany a socialistického štátu po XVI. zjazde Komunistickej strany Československa, http://www.upn.gov.sk/data/projekty/rozkazy-mv/RMV_17_81.pdf (citováno k 1. 7. 2015).

Rozkaz ministra vnitra č. 17/1989; Základné dokumenty k realizácii bezpečnostnej politiky strany a socialistického štátu po XVI. zjazde Komunistickej strany Československa, http://www.upn.gov.sk/data/projekty/rozkazy-mv/RMV_17_81.pdf (citováno k 1. 7. 2015).

Ústav pro studium totalitních režimů (ÚSTR). *Usmrcení na československých hranicích v letech 1948 až 1989* [databáze online]. 1. verze dat a metadat. Praha: Český sociálněvědní datový archiv (ČSDA) [distributor] – Ústav pro studium totalitních režimů (ÚSTR) [tvůrce databáze], 4. 11. 2014 [24. 11. 2014]. <http://nesstar.soc.cas.cz/> (citováno k 1. 7. 2015).

Internetové zdroje

<http://apl.czso.cz/iSMS/klasstru.jsp?kodicis=80040> (citováno k 1. 7. 2015).

<https://www.czso.cz/csu/czso/historicky-lexikon-obci-ceske-republiky-2001-877ljn6lu9> (citováno k 1. 7. 2015).

http://www.czso.cz/xu/redakce.nsf/i/mapy_uzemniho_cleneni_ceske_republiky (citováno k 1. 7. 2015).

<https://www.google.cz/maps/> (citováno k 1. 7. 2015).

<http://mapy.cz> (citováno k 1. 7. 2015).

<http://www.ustrcr.cz/cs/usmrceni-statni-hranice-glosar> (citováno k 1. 7. 2015).

<http://www.zanikleobce.cz/index.php?> (citováno k 1. 7. 2015).

Elektronická komunikace

E-mailová komunikace Jörga Prziborowského s Terezou Maškovou, dne 3. 12. 2012, uloženo v osobním archivu autorky.

E-mailová komunikace Jochena Staadta s Terezou Maškovou, dne 28. 4. 2014, uloženo v osobním archivu autorky.

E-mailová komunikace Natálie Ostrovské s Terezou Maškovou, dne 3. 7. 2014, uloženo v osobním archivu autorky.

Televize

Televizní série *Příběhy železné opony*, Česká televize, 2006–2008.

Televizní série *V zajetí železné opony*, Česká televize, 2006–2008.

Seznam zkratek

ABS	Archiv bezpečnostních složek
A ÚPN	Archív Ústavu pamäti národa
AV ČR	Akademie věd České republiky
ÁVH	maďarský úřad státní bezpečnosti
ÁVO	maďarská tajná policie
bPS, bps	brigáda Pohraniční stráže
BStU	Úřad spolkového zmocněnce pro podklady státo- bezpečnostní služby bývalé NDR
CIC	Counter Intelligence Corps, tj. zpravodajská služba americké armády
č.	číslo
č. p.	číslo popisné
ČSA	Československá armáda
ČSD	Československé státní dráhy
ČSFR	Česká a Slovenská Federativní Republika
čsl.	československý
ČSLA	Československá lidová armáda (od roku 1954)
ČSM	Československý svaz mládeže
ČSSR	Československá socialistická republika
ČSÚ	Český statistický úřad
DZ	drátěný zátaras
EZOH	elektrické zařízení ochrany státních hranic
f.	fond
FS	Finanční stráž
HK	hraniční kámen
HM	hraniční mezník
inv. j.	inventární jednotka
J	jih, jižní
JV	jihovýchodní

JZ	jihozápadní
JZD	jednotné zemědělské družstvo
k.	karton
KO	krajský odbor
KPÖ	Komunistická strana Rakouska
KSČ	Komunistická strana Československa
KS ZNB	krajská správa Zboru národnej bezpečnosti
MLR	Maďarská lidová republika
NDR	Německá demokratická republika
NKVD	Lidový komisariát vnitřních záležitostí
n. p.	národní podnik
NSR	Německá spolková republika
okr.	okres
ONV	okresní národní výbor
OPK	oddělení pasové kontroly
OSH	ochrana státních hranic
OSN	Organizace spojených národů
PLR	Polská lidová republika
prPS	prapor Pohraniční stráže
PVS	Pohraniční a Vnitřní stráž
PS	Pohraniční stráž
r.	rok
rPS, rps	rota Pohraniční stráže
S	sever
s.	strana
SED	Sjednocená socialistická strana Německa
SFRJ	Socialistická federativní republika Jugoslávie
SNB	Sbor národní bezpečnosti
SPV	Správa pasů a víz
SRN	Spolková republika Německo
SSM	Socialistický svaz mládeže
SSSR	Svaz sovětských socialistických republik
StB	Státní bezpečnost
SV	severovýchodně
SVS	Sbor uniformované vězeňské stráže
SZ	severozápadně

ÚDV	Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu
ÚPN	Ústav paměti národa
VB	Veřejná bezpečnost
VÚ	vojenský útvar
v. v.	ve výslužbě
zákl.	základní
ZDŠ	základní devítiletá škola

PŘÍLOHY

www.zelezná-opona.cz
online příloha knihy

**Datový soubor „Usmrcení
na československých
hranicích 1948 až 1989“
– komentář**

s. 158

**Legislativní opatření
– výběr**

Klíčová legislativní opatření, která
upravovala režim státní hranice

s. 186

Datový soubor „Usmrcení na československých hranicích 1948 až 1989“ – komentář

Abstrakt

Tento text hodnotí databázi, která obsahuje seznam usmrčených osob na československých hranicích v letech 1948 až 1989. K jednotlivým případům usmrčených osob probíhal sběr dat z archivních materiálů a sesbírané informace byly označeny přiřazenými kódy v prostředí relační databáze. Celý text pak popisuje jednotlivé proměnné databáze, upozorňuje a vysvětluje problematické kategorie.

Hlavním cílem textu je umožnit badateli, jenž není obeznámen s databází, její snadné pochopení a urychlit jeho orientaci v ní.

Seznam klíčových slov

- Přejednost státní hranice
- Emigrace
- Usmrčení
- Pohraniční stráž

Územní pokrytí

Česká republika, Slovenská republika

Pokryté časové období

Začátek: 2/1948

Konec: 12/1989

Základní populace

276

Datum sběru dat

Začátek: 11/2011

Konec: 12/2013

Sběr dat

ÚSTR

Země

Československá republika, Československá socialistická republika

Způsob sběru dat

Archivní materiály (Archiv bezpečnostních složek, Národní archiv, Vojenský ústřední archiv, Archiv Ústavu paměti národa, oblastní archivy)

Ústav pro studium totalitních režimů (ÚSTR) vytváří databázi osob usmrčených na československých státních hranicích v letech 1948 až 1989. Tato databáze je jedním z výstupů projektu Dokumentace usmrčených osob na československých státních hranicích v letech 1948 až 1989, jenž chce umožnit laické i odborné veřejnosti, aby se seznámila s konkrétními osudy lidí, kteří zahynuli při pokusu o překonání železné opony.¹ Předložená sada dat je v následujícím textu detailně popsána, jsou zhodnoceny jednotlivé sledované proměnné, a to z hlediska validity a reliability.

Základ pro sběr dat tvoří archiválie vzniklé z činnosti Pohraniční stráže (PS) a Státní bezpečnosti (StB) a uložené především v Archivu bezpečnostních složek (ABS), ze slovenských archivů pak zejména v Archivu Ústavu paměti národa (A ÚPN). Nejčastěji jde o tyto fondy (f.): Archivní fondy útvarů Pohraniční a Vnitřní stráže (např. f. Hlavní správa Pohraniční stráže a ochrany státních hranic, f. PS, Použití zbraně), fondy Studijního ústavu MV (např. f. Hlavní správa Vojenské kontrarozvědky, f. Různé bezpečnostní spisy po roce 1945, f. Ústředna Státní bezpečnosti), Svazková agenda (f. Vyšetřovací spisy) aj., v případě A ÚPN byl využit především f. 11. brigády Pohraničnej stráže Bratislava a dále f. KS ZNB Bratislava aj.

Tyto archivní materiály se vztahují k osobám uvedeným v publikaci Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek. Seznamy osob usmrčených na státních hranicích 1945–1989,² konkrétně jde o osoby, jež zemřely v souvislosti s přechody československých hranic s Rakouskem a Německem (SRN, NDR) v období mezi únorem 1948 a koncem roku 1989.³

1 Tento dokumentační projekt je dostupný na webových stránkách Ústavu pro studium totalitních režimů. Dokumentace usmrčených na československých státních hranicích 1948–1989, www.ustrcr.cz/cs/dokumentace-usmrčených-statní-hranice (citováno k 1. 7. 2015).

2 PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek: Seznamy osob usmrčených na státních hranicích 1945–1989*. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, Praha 2006.

3 Databáze však neobsahuje informace o všech osobách uvedených v publikaci Martina Pulce, protože v několika případech se nepodařilo úmrtí z archivních materiálů prokázat či bylo přímo vyloučeno. Několik osob bylo naopak na základě studia archiválií do databáze zařazeno, ačkoli ve jmenované publikaci nejsou uvedeny.

Mezi další zdroje patří archiválie ze spisovny Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu (ÚDV) a minimálně v případě třetiny osob také materiály z oblastních archivů.⁴

Databázi tvoří datová sada sledovaných proměnných, týkající se jednotlivých usmrcených osob (276).⁵ Tato databáze obsahuje 40 proměnných různých typů a dále v poznámkové sekci 30 sloupců textových poznámek k jednotlivým proměnným (vyjma poznámek k proměnné „poznámka“).⁶ Cílem tohoto podprojektu je vytvoření komplexního, standardizovaného a kvalitně popsaného datového souboru. Zároveň se předpokládá ověření dat a stanovení jejich reliability.

Byla vytvořena kódovací kniha („Codebook“), která přesně definuje sledované proměnné (tzv. pole) a podle níž se zjištěné informace z dostupných archivních materiálů zapisují pod přiřazeným kódem do relačních tabulek. Tyto relační tabulky byly původně vytvořeny v kancelářské aplikaci Google Docs.

V průběhu práce s archiváliemi a zapisování dat do tabulek byla kódovací kniha rozšířena o další proměnné a v některých případech byl upřesněn a rozšířen kód proměnné. Tyto změny vyplynuly z nejednoznačnosti některých informací pocházejících z archivních materiálů pro zapsání daným kódem nebo byla opakovaně nalezena informace, která posloužila k lepší identifikaci usmrcené osoby a objasnění příčiny jejího pokusu o přechod státní hranice.

Přes veškerou snahu o přesné zapsání proměnných jsou některé kategorie značně problematické.⁷ U většiny osob totiž není možná kritika pramenů, nelze komparovat více zdrojů informací. Jak je uvedeno výše, databáze je sestavena

4 Primárně jde o případy, které ÚSTR v minulosti zpracoval formou biogramů. Portréty usmrcených, www.ustrcr.cz/cs/usmrceni-statni-hranice-portrety (citováno k 1. 7. 2015).

5 Celkový počet usmrcených osob v dané oblasti a daném období je pravděpodobně vyšší, ale zkoumaná archivní základna přináší informace jen o 276 osobách. Resp. v případě osob č. 102 a č. 230 šlo o útěk pěti osob, z nichž jedna byla zadržena, dvě (č. 102 a č. 230) usmrceny a úmrtí dalších dvou uvádí pouze výpověď přeživšího, ostatní archiválie je nepotvrzují, proto tyto osoby nebyly do sběru dat zahrnuty.

6 Anglická verze datové sady obsahuje pouze 39 proměnných (neobsahuje proměnnou „Povolání“). Součástí sady dat je také číslo osoby, nejde však o proměnnou, jedná se o číslo sloužící pouze k uspořádání databáze a nemá žádný věcný význam.

7 Nejproblematictější jsou patrně kategorie s hodnotami GPS, které jsou do databáze zařazeny kvůli schematickému zachycení dat na mapě. V řadě případů jde pouze o přibližné údaje, ačkoli hodnota GPS odkazuje přesně ke konkrétnímu bodu.

na základě dostupných archivních materiálů primárně z ABS či A ÚPN.⁸ Veškeré informace se tedy zakládají pouze na studiu těchto archivních materiálů, ve kterých se občas vyskytovaly nepřesné údaje, chyby v zápisu nebo informace o dané proměnné zcela chyběla. V takovém případě je neurčitelná proměnná označena jako „neurčeno“ a není doplněna domněnkami kodéra. Speciální funkci mají tzv. harmonizované proměnné. Stanovují přibližné údaje u proměnných, které pracují s intervaly či jinak nekompletními časovými údaji. Jde o konstruované proměnné, jež jsou vytvořeny s ohledem na rozšíření možných operací s daty.

V závislosti na těchto nejasnostech a pro další upřesnění sporných informací obsahuje relační databáze druhou, tzv. poznámkovou část, která slouží k zapisování poznámek ke každé proměnné. Struktura druhé části je téměř totožná s první (poznámka k harmonizovaným i neharmonizovaným proměnným je zapsána v jednom poli). K zápisu se však nepoužívají kódy, veškerý zápis poznámek je v textové podobě.

Názvy sledovaných kategorií proměnných jsou v databázi zapsány do jednotlivých polí v posloupnosti vyplývající z „Codebooku“. Název kategorie je napsán kapitálkami, bez mezer a bez diakritiky pro snadnější práci s databází a případný přenos dat do jiných aplikací.

V prostředí databáze označuje sloupec kategorii proměnných a řádek konkrétní případ – osobu, u které se proměnné sledují.

Pro potřeby zveřejnění databáze v Českém sociálněvědním datovém archivu a vzhledem k ochraně pozůstalých jsou některé citlivé údaje v první i druhé, poznámkové části sady dat anonymizovány. Sada dat tak neobsahuje plná jména osob, které byly zadrženy spolu s usmrčenými osobami, namísto nich jsou použity pouze iniciály spolu s určením pohlaví či vztahem k usmrčené osobě.⁹ Iniciály jsou použity i v ostatních případech neusmrčených osob. Kromě jmen se částečná anonymizace týká také adres, v jejich případě byla z databáze odstraněna čísla popisná a zůstaly ponechány pouze názvy ulic a obcí.

8 Výjimku tvoří cca jedna třetina osob, u nichž byly využity i archiválie uložené v oblastních archivech, Národním archivu či Vojenském ústředním archivu apod.

9 Pojmenování žena je vždy použito pouze k identifikaci osoby ženského pohlaví, rodinný poměr označuje pojem manželka a stejně je tomu tak v případech pojmů muž versus manžel.

Komentář k jednotlivým proměnným

1. Příjmení

Valid = 265

Neurčeno = 11

Příjmení usmrčené osoby v době incidentu. Rodné příjmení u žen, výskyt více podob stejného příjmení nebo zcela jiné (falešné) příjmení agenta je uvedeno v poznámkách. V případě výskytu dvou a více podob jednoho příjmení je v první části databáze uvedena ta forma, která se v dokumentech vyskytovala nejčastěji. Více podob jednoho příjmení se často vyskytuje u cizinců, mnohdy jde o chybný či fonetický zápis příjmení. Pokud příjmení zcela chybí, je osoba pojmenována jako „neurčeno“.

Příklad:

Osoba č. 251: V archiváliích se vyskytovalo příjmení této osoby ve třech různých podobách. V první části databáze je uvedeno příjmení, které se vyskytovalo v archiváliích nejčastěji. V druhé části, tj. v poznámkách, jsou poté uvedeny další dvě varianty.

Pole bez kódu, text.

2. Vlastní jméno

Valid = 262

Neurčeno = 14

Vlastní jméno v době incidentu. V případě výskytu dvou a více podob jednoho jména je v první části databáze uvedena ta forma, která se v dokumentech vyskytovala nejčastěji, a ostatní formy jsou v poznámce. V případě více vlastních jmen jsou jména uvedena v jednom poli bez interpunkce.

V případě absence této informace, zejména u osob označených namísto příjmení jako „Neznámý“ či „Neznámá osoba“, je pole označeno jako „neurčeno“.

Pole bez kódu, text.

3. Pohlaví

Valid = 274

Neurčeno = 2

Rozděleno na muž/žena. U některých usmrčených osob označených jako „Neznámá osoba“ nebylo z archivních materiálů zřejmé ani pohlaví, proto je u nich uvedeno „neurčeno“.

Pole s kódem

0 = M

1 = Ž

2 = neurčeno

4. Věk

Valid = 247

Neurčeno = 29

Věk usmrčené osoby v den incidentu, tzn. informace je odvozena ode dne úmrtí a data narození. Pokud chybí přesná informace o věku, tedy není znám den narození osoby, označuje se jako „neurčeno“. Pokud byl v archivních materiálech uveden odhadovaný věk usmrčené osoby, je věk v první části databáze označen jako „neurčeno“ a odhadovaný věk je zapsán v harmonizované proměnné (Věk harmonizovaný), případné další informace se nacházejí v poznámce (společné pro tuto proměnnou a její harmonizovanou verzi).

Pole bez kódu, počet let.

5. Věk harmonizovaný

Valid = 266

Neurčeno = 10

Věk usmrcené osoby v den incidentu, tzn. informace je odvozena ode dne úmrtí a data narození. Proměnná zahrnuje i odhadované údaje. Pokud je k dispozici pouze interval odhadovaného věku, je použit střed intervalu odhadu, který je zaokrouhlen směrem nahoru na celé číslo. Případné další informace se nacházejí v poznámce (společné pro tuto proměnnou a její neharmonizovanou verzi).

Příklad

Věk osoby č. 214 je znám pouze jako odhadovaný interval 30–45 let, v poli je použit střed intervalu odhadu, tj. 38.

Pole bez kódu, počet let.

6. Státní příslušnost

Valid = 213

Neurčeno = 63

Státní příslušnost usmrcené osoby v době incidentu. U většiny usmrcených osob je tento údaj zaznamenán v archiváliích. Pokud chybí údaj o státní příslušnosti, je pole označeno jako „neurčeno“. V případě uvedení místa narození nebo trvalého bydliště nebyla státní příslušnost určována na základě vlastního úsudku zpracovatele.

Pro pole je vytvořeno celkem devět kódů, které určují státní příslušnost. Případy dalších státních příslušností, neoznačených samostatným kódem, jsou zapsány jako jiné a v poznámkách je uvedeno, o jakou státní příslušnost jde.

Poměrně často se objevují nejasnosti spjaté s německou státní příslušností po roce 1949.¹⁰ Pakliže archiválie neobsahují přesnou informaci o příslušnosti dané osoby do západního nebo východního Německa, je v tomto případě státní příslušnost osoby označena jako „neurčena“ a bližší informace je uvedena v poznámce.

Pole s kódem

0 = neurčeno

1 = Československo (ČSR, ČSSR)

2 = Polsko

3 = Maďarsko

4 = Rakousko

5 = Německo (do r. 1949)

6 = NDR

7 = SRN

8 = jiná

¹⁰ Tj. po vzniku dvou německých států (NDR, SRN).

7. Národnost

Valid = 196

Neurčeno = 80

Národnost usmrcené osoby v době incidentu. U většiny usmrcených osob je tento údaj zaznamenán v archiváliích, jde však o nižší počet osob než v případě státní příslušnosti. Pokud chybí údaj o národnosti, je pole označeno jako „neurčeno“. Tímto kódem je označena také sporná národnost, přičemž další informace jsou uvedeny v poznámkách. Ani v případě uvedení místa narození, trvalého bydliště nebo státní příslušnosti nebyla národnost určována na základě vlastního úsudku zpracovatele.

Pro pole je vytvořeno osm kódů, které určují národnost. Pokud se vyskytuje národnost, která není označena samostatným kódem, je označena jako jiná národnost a v poznámce je uvedeno, o jakou národnost jde. Pod označení „jiná národnost“ patří ty národnosti, které se v archiváliích vyskytují ojediněle, a proto nejsou opatřeny samostatným kódem.

Pole s kódem

0 = neurčeno

1 = česká

2 = slovenská

3 = polská

4 = maďarská

5 = rakouská

6 = německá

7 = jiná

8. Místo narození

Valid = 218

Neurčeno = 58

Název města nebo obce z archivních materiálů. Při vyhledávání místa v současné mapě¹¹ se v některých případech neztotožňoval název obce v archivních materiálech s názvem na současné mapě. Pokud bylo evidentní, že jde pouze o chybný zápis (překlep) v archivních materiálech, byl název opraven. Pokud se v názvu obce objevily již dvě písmenné odlišnosti, byl tento název zapsán do druhé, poznámkové části databáze.

V některých případech šlo o zaniklou obec. Tato skutečnost byla zjišťována s pomocí dostupných webových stránek.¹² V tomto případě je její původní název uveden v 1. části databáze a v poznámce je současný název obce či další upřesnění. Pokud chybí jakákoliv informace o místu narození, je v poli zapsáno „neurčeno“.

Příklad

Osoba č. 125: Původní zápis obce Oravské Veselí byl po vyhledání v mapě změněn na Oravské Veselé.

Osoba č. 250: Název zaniklé obce Rebrín je uveden v první části databáze, zatímco její dnešní název Zemplínská Široká je uveden v poznámkách.

Pole bez kódu, text.

11 Používány jsou elektronické mapové podklady Google, google.cz/maps (citováno k 1. 7. 2015) a Seznam, mapy.cz (citováno k 1. 7. 2015).

12 Především pomocí internetového projektu Zaniklé obce a objekty po roce 1945, www.zanikleobce.cz/index.php? (citováno k 1. 7. 2015).

9. GPS místa narození

Valid = 206

Neurčeno = 70

Určeno za pomoci elektronické mapy¹³ jako střed dané obce. Pokud chybí jakákoliv informace o místě narození, je v poli uvedeno „neurčeno“, případné komentáře jsou zapsány v poznámce.

Poloha je zadána v souřadnicích systému WGS 84 (World Geodetic System), zápis je ve stupních (ve většině případů) na šest platných desetinných míst.

Pole bez kódu, souřadnice WGS 84.

10. Okres narození dobový

Valid = 120

Neurčeno = 156

Určeno podle souboru dat z Historických lexikonů obcí¹⁴ poskytnutých Českým statistickým úřadem (ČSÚ). Informace je vztažena k místu a datu narození, respektive k poslednímu údaji ze sčítání lidu, které proběhlo před narozením osoby. Informace o okresech, jež pocházejí z archiválií, jsou zapsány v druhé, poznámkové části databáze.

Proměnná je v případě slovenských obcí určována podle zdrojů poskytnutých Slovenským statistickým úřadem. Tyto zdroje obsahují informace o příslušnosti jednotlivých slovenských obcí k okresům v letech 1960–1968, 1969–1996 a po roce 1996.¹⁵ Okresy z doby dřívější než z roku 1960 jsou označeny jako „neurčeny“, respektive jsou určeny pouze na základě informací uvedených v archiváliích, které jsou zapsány v poznámkách.

U ostatních států je pole označeno jako „neurčeno“ a okres, kraj či jiná územně-správní specifikace zapsaná v archivních materiálech jsou uvedeny v poznámkách.

Příklad

Osoba č. 32 se narodila v obci Trpnouze v roce 1951, podle dat z ČSÚ patřila tato obec při sčítání lidu v roce 1950 pod okres Trhové Sviny, v poli je tedy zapsán název tohoto okresního města.

Pole bez kódu, text.

13 Mapy společnosti Google, www.google.cz/maps/ (citováno k 1. 7. 2015).

14 Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005, I., II. díl, www.czso.cz/csu/czso/historicky-lexikon-obci-ceske-republiky-2001-877ljn6lu9 (citováno k 1. 7. 2015).

15 Databáze územně-správního členění v letech 1960–1968 a po roce 1969, respektive po roce 1996.

11. Typ dobového okresu narození

Valid = 119

Neurčeno = 157

Určeno podle Map územního členění (okresů) České republiky poskytnutých ČSÚ.¹⁶ Příslušnost sousedních států a území k západnímu (Západ), respektive východnímu (Východ) bloku je určena podle pozdější identifikace těchto území během druhé poloviny 20. století.

Příklad

Osoba č. 68 se narodila v roce 1929 v dobovém okrese Lučany nad Nisou, tento příhraniční okres později hraničil s Polskou lidovou republikou, proto je označen kódem 2, tzn. příhraniční okres s Východem.

Pole s kódem

0 = vnitrostátní

1 = příhraniční se Západem

2 = příhraniční s Východem

3 = neurčeno

16 Mapy územního členění (okresů) České republiky, www.czso.cz/xu/redakce.nsf/i/mapy_uzemniho_cleneni_ceske_republiky (citováno k 1. 7. 2015).

12. Okres narození dnešní

Valid = 156

Neurčeno = 120

Určeno podle souboru dat z Historických lexikonů obcí¹⁷ poskytnutých ČSÚ.¹⁸ Vztaheno k místu narození a dnešnímu datu, respektive k datu posledního sčítání lidu, jehož výstupy jsou dostupné, tzn. k roku 2001.

Proměnná je v případě slovenských obcí určována podle zdrojů poskytnutých Slovenským statistickým úřadem,¹⁹ informace jsou tak vztaženy k datu 1. 1. 1999.

U ostatních států je pole označeno jako „neurčeno“.

Pole bez kódu, text.

17 Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005, I., II. díl, www.czso.cz/csu/czso/historicky-lexikon-obci-ceske-republiky-2001-8771jn6lu9 (citováno k 1. 7. 2015).

18 Soubor s daty z Historického lexikonu o územním uspořádání, která jsou zpracována do strukturované podoby. Údaje jsou tříděny dle dnešních částí obcí s vyznačením příslušnosti k okresu a obci v letech jednotlivých sčítání lidu.

19 Databáze územně-správního členění v letech 1960–1968 a po roce 1969, respektive po roce 1996.

13. Bydliště

Valid = 199

Neurčeno = 57

Místo bydliště podle archivních materiálů. Jedná se vždy o město nebo obec, které byly v archivních materiálech uvedeny jako trvalé bydliště nebo poslední bydliště před incidentem. Pokud byla uvedena i ulice a číslo popisné, jsou zapsány v poli.

Při vyhledávání místa v současné mapě²⁰ se v některých případech neztotožňoval název obce/města s názvem v archivních materiálech. Pokud bylo evidentní, že jde pouze o chybný zápis (překlep) v archivních materiálech, byl název automaticky opraven. Od výskytu dvoupísmenných odlišností a více byl tento název zapsán do poznámek.

Pokud chybí jakákoliv informace o místu bydliště, je v poli zapsáno „neurčeno“.

V některých případech šlo o již zaniklou obec. Tato skutečnost byla zjišťována s pomocí dostupných webových stránek.²¹ V tomto případě je její původní název uveden v první části databáze a v poznámce je současný název obce či další upřesnění. Pokud chybí jakákoliv informace o místu narození, je v poli zapsáno „neurčeno“.

Pole bez kódu, text.

14. GPS bydliště

Valid = 213

Neurčeno = 63

Určeno za pomoci elektronické mapy²² jako střed dané obce. Pokud chybí jakákoliv informace o místu narození, je v poli zapsáno „neurčeno“.

Poloha je zadána v souřadnicích systému WGS 84 (World Geodetic System), zápis je ve stupních (ve většině případů) na šest platných desetinných míst.

Pole bez kódu, souřadnice WGS 84.

20 Použity jsou elektronické mapové podklady Google, google.cz/maps (citováno k 1. 7. 2015) a Seznam, mapy.cz (citováno k 1. 7. 2015).

21 Především pomocí internetového projektu Zaniklé obce a objekty po roce 1945, www.zanikleobce.cz/index.php? (citováno k 1. 7. 2015).

22 Mapy společnosti Google, www.google.cz/maps/ (citováno k 1. 7. 2015).

15. Stranická příslušnost před

Valid = 109

Neurčeno = 167

Uváděna je stranická příslušnost usmrčené osoby před 25. 2. 1948 (tj. do 24. 2. 1948 včetně). Pro pole je vytvořeno celkem devět kódů podle četnosti výskytu jednotlivých politických stran. Bližší údaje o stranické příslušnosti jsou zapsány v textové podobě do poznámek. Zde je také zaznamenáno uvedené členství v jiných organizacích, například v Československém svazu mládeže (ČSM).

Kód 7 (tj. žádná kvůli věku) je automaticky přiřazen osobám, které byly před 25. 2. 1948 mladší 15 let a nemohly být členy politické strany.

Tato informace u většiny osob chybí, pravděpodobně nebyla zjišťována. Nejčastěji se v archivních materiálech objevoval údaj o bezpartijnosti usmrčené osoby.

Pole s kódem

0 = neurčeno

1 = nestraník, bezpartijní

2 = Komunistická strana Československa (KSČ)

3 = Československá strana národně socialistická

4 = Československá strana lidová

5 = Polská sjednocená dělnická strana

6 = Komunistická strana Rakouska (KPÖ)

7 = žádná kvůli věku (v době úmrtí byla osoba mladší 15 let, tj. nemohla být členem politické strany)

8 = Československá sociální demokracie

9 = jiná strana

16. Stranická příslušnost po

Valid = 48

Neurčeno = 228

Uváděna je stranická příslušnost usmrčené osoby po 25. 2. 1948 včetně. Pro pole je vytvořeno osm kódů podle výskytu jednotlivých stran. Bližší údaje o stranické příslušnosti jsou zapsány v textové podobě do poznámek. Zde je také zaznamenáno členství v jiných organizacích, například ČSM.

Kód 7 je automaticky přiřazen osobám, které byly v době incidentu (tj. po 25. 2. 1948) mladší 15 let a nemohly být členy politické strany.

Pokud osoba byla členem politické strany před 25. 2. 1948, je tato stranická příslušnost uváděna právě i v kategorii „Stranická příslušnost po“, pokud osoba ze strany mezitím nevystoupila či strana nebyla zrušena apod. Nutně tedy nebylo toto pole kódováno jen na základě archiválií týkajících se samotného incidentu na hranicích.

Pole s kódem

0 = neurčeno

1 = nestraník, bezpartijní

2 = Komunistická strana Československa (KSČ)

3 = Československá strana národně socialistická

4 = Československá strana lidová

5 = Polská sjednocená dělnická strana

6 = Komunistická strana Rakouska (KPÖ)

7 = žádná kvůli věku (v době úmrtí, tj. po únoru 1948, byla osoba mladší 15 let,

tj. nemohla být členem politické strany)

8 = jiná strana

17. Původ

Valid = 54

Neurčeno = 222

Původ usmrčené osoby zapsaný do pole podle dobové terminologie používané v archivních materiálech. Vyskytují se zejména tři kategorie: původ dělnický, rolnický a úřednický. Tato informace u většiny osob chybí, a zůstala proto bez kódu.

Pole bez kódu, text.

18. Místo incidentu

Valid = 275

Neurčeno = 1

Jedná se o co nejpřesněji stanovené místo incidentu na základě výpovědí, porovnání dobových a současných map atp. Většinou obsahuje kromě geografického názvu také název zasahujícího nižšího útvaru apod. V některých případech však jde pouze o orientační popis bez přesného určení místa, například usmrčení osoby v lese za určitou obcí.

Pole bez kódu, text.

19. Útvar incidentu

Valid = 274

Neurčeno = 2

Uveden příslušný útvar Pohraniční stráže, který se na incidentu podílel. Pro pole bylo vytvořeno celkem 12 kódů určených podle brigád Pohraniční stráže (bps), které při daných incidentech zasahovaly.

Toto rozdělení platí ovšem až od roku 1951, kdy vznikla Pohraniční stráž. Útvary či orgány, které střežily státní hranice v letech 1948 až 1951, jsou uváděny textovou formou.

Pole jako text (pro období 1948–1950),

Pole s kódem (pro období 1951–1989):

0 = neurčeno

1 = 10. volarská bps

2 = 11. bratislavská bps

3 = 12. plánská bps

4 = 15. československá bps

5 = 19. děčínská bps

6 = 3. karlovarská bps

7 = 4. znojenská bps

8 = 5. chebská bps

9 = 7. sušická bps

10 = 9. domažlická bps

11 = 9. poběžovická bps

20. Útvar incidentu harmonizovaný

Valid = 274

Neurčeno = 2

Uvedena je příslušná brigáda Pohraniční stráže, která se na incidentu podílela. Pro pole bylo vytvořeno celkem 12 kódů, určených podle složek Pohraniční stráže.

Pro léta 1951 až 1989 je pole stejné jako v případě kategorie Útvar incidentu. Útvary z let 1948–1951, tj. před vznikem Pohraniční stráže, jsou zapsány jako kód brigády, pod kterou tyto útvary později pravděpodobně přešly.²³

Kategorie je do databáze zařazena i pro svou problematickou validitu a reliabilitu týkající se zvláště útvarů umístěných na hranici pozdějších útvarů (v průběhu let docházelo k územním změnám v rámci brigád, přesunům jednotlivých úseků atp.) a je určena výhradně pro přibližnou geografickou orientaci.

Pole s kódem

0 = neurčeno

1 = 10. volarská bps

2 = 11. bratislavská bps

3 = 12. plánská bps

4 = 15. československá bps

5 = 19. děčínská bps

6 = 3. karlovarská bps

7 = 4. znojenská bps

8 = 5. chebská bps

9 = 7. sušická bps

10 = 9. domažlická bps

11 = 9. poběžovická bps

23 Zejména na základě PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek 1948–1989*.

21. GPS incidentu

Valid = 264

Neurčeno = 12

Určeno za pomoci elektronické mapy²⁴ jako nejpřesněji zjištěné místo, případně střed dané obce. Místo incidentu je v mapě jako střed obce zaneseno pouze v minimálním počtu případů, přibližně v řádu jednotek. V případě přesného popisu, jako je například rozcestí dvou silnic, v blízkosti stále existující chatové oblasti, nádraží apod., je určení souřadnic poměrně přesné. V některých případech existuje v archivních materiálech nákres místa incidentu z pera Pohraniční stráže, který je možné porovnat s dnešními mapami. V ostatních případech je ale určení souřadnic místa incidentu pouze orientační, na mapě je zachyceno jen schematicky.

Poloha je zadána v souřadnicích systému WGS 84 (World Geodetic System), zápis je ve stupních (ve většině případů) na šest platných desetinných míst.

Pole bez kódu, souřadnice WGS 84.

22. Vzdálenost incidentu

Valid = 204

Neurčeno = 72

Vzdálenost místa bydliště od místa incidentu je vypočtena podle Haversinova vzorce a zaokrouhlena na jedno desetinné místo.

Pole bez kódu, počet kilometrů.

24 Mapy společnosti Google, www.google.cz/maps/ (citováno k 1. 7. 2015).

23. Úmysl přechodu

Valid = 259

Neurčeno = 17

Úmysl přechodu označuje, zda chtěla usmrčená osoba z vlastní vůle a vědomě překročit státní hranici. Je to značně problematická kategorie, protože se jedná o domněnku příslušníků Pohraniční stráže a ve většině případů nejsou ani nebyli k dispozici svědci (spoloutečenci), kteří by dosvědčili úmysl přechodu. Pokud archivní materiály obsahují informaci, že daná osoba chtěla emigrovat či přejít hranici, je tato osoba označena jako „osoba s úmyslem“. Pokud jde o osobu, u které není jasné, zda chtěla či vůbec věděla, že překročila státní hranici, je pole označeno jako „neurčeno“. V případě evidentního nezájmu o překročení státní hranice je osoba označena „bez úmyslu“. Bližší informace k pozadí dané osoby, které mohou mít souvislost s úmyslem přechodu hranice, jsou zapsány v poznámkách.

Příklad

Osoba č. 132: Tělo této osoby našla Pohraniční stráž v řece Dyji. V archiváliích je tedy vedena jako osoba, která měla v úmyslu překonat hranici do Rakouska. Tato osoba ale byla léčena v ústavu pro duševně choré v Kroměříži, je tedy možné, že se utopila nebo spáchala sebevraždu. Tuto domněnku můžeme vyčíst i v archiváliích. Byla označena kódem 2.

Osoba č. 215: Tato osoba byla zadržena hlídkou při sběru dřeva na německém území a předvedena do ČSR. Při pokusu o útěk byla zastřelena. Byla označena kódem 0.

Pole s kódem

0 = bez úmyslu

1 = s úmyslem

2 = neurčeno

24. Směr přechodu

Valid = 247

Neurčeno = 29

Označuje, v jakém směru při přechodu či úmyslu přechodu došlo k incidentu. Pro tuto kategorii bylo vytvořeno celkem osm kódů. Rozhodující pro přidělení kódu není samotné překročení hranice, ale pouze zjevný úmysl, respektive naznačený směr. V případě, že se uprchlík chtěl například pokusit o útěk z ČSR (ČSSR) do Rakouska, ale byl zastřelen při útěku před pohraničníky v rámci československého hraničního pásma směrem do vnitrozemí, jedná se stále o útěk z ČSR (ČSSR) do Rakouska.

V případě, že usmrčená osoba při přechodu překonala více státních hranic v různých směrech, jde vždy o směr přechodu, během něhož došlo k incidentu. Předchozí přechody státní hranice jsou uvedeny v poznámkách.

Pole s kódem

0 = neurčeno

1 = do západních zón Německa; do SRN

2 = do východních zón Německa; do NDR

3 = do Rakouska

4 = ze západních zón Německa; ze SRN

5 = z východních zón Německa; z NDR

6 = z Rakouska

7 = žádný směr

25. Před/za

Valid = 204

Neurčeno = 72

Označuje místo incidentu ve vztahu k hranicím Československa a území cizího státu. Problematická z hlediska určování hraničního pásma pouze na základě záznamů v archivních materiálech, Pohraniční stráž se snažila své zásahy na cizím území tajit. Dále například při utonutí osoby v hraniční řece nelze určit, na které straně řeky osoba utonula. Jasně specifikovaná pohraniční pásma byla navíc ustavena až v roce 1951 tajným rozkazem ministra vnitra, kterým se vydávaly prováděcí předpisy k zákonu o ochraně státních hranic (69/1951 Sb.). Z těchto důvodů byl zaveden kód 3, tj. rozhraní dvou států (nelze určit přesněji), a v případě incidentů před rokem 1951 byla k tomuto poli automaticky přiřazena právě hodnota 3.

Pole s kódem

0 = mimo hraniční pásmo

1 = v hraničním pásmu ČSR

2 = za hranicí (na území cizího státu)

3 = rozhraní dvou států (nelze určit přesněji)

26. Povolání

Valid = 186

Neurčeno = 90

Označuje povolání v době incidentu. Pojmenování povolání podle dobových archiválií. V některých případech se tedy nejedná o povolání, kterým se usmrčená osoba vyučila, ale o to, jež vykonávala těsně před svou smrtí. Zejména v případě dělníků je tato možnost velmi pravděpodobná. Pakliže je známo povolání z dřívější doby, je uvedeno v poznámkách. V poznámkách je taktéž zapsáno, je-li osoba v archiváliích označena za pašeráka, nebo agenturního spolupracovníka.

Pole bez kódu, text.

27. Povolání ČSÚ

Valid = 186

Neurčeno = 90

Zařazení povolání podle kategorizace Českého statistického úřadu.²⁵ Pro tuto kategorii bylo vytvořeno celkem 13 kódů, podle počtu kategorií Českého statistického úřadu, s přihlédnutím k tomu, že povolání není vždy v archiváliích uvedeno.

Pole s kódem

0 = neurčeno

1 = zaměstnanci v ozbrojených silách

2 = zákonodárci a řídící pracovníci

3 = specialisté

4 = techničtí a odborní pracovníci

5 = úředníci

6 = pracovníci ve službách a prodeji

7 = kvalifikovaní pracovníci v zemědělství, lesnictví a rybářství

8 = řemeslníci a opraváři

9 = obsluha strojů a zařízení, montéři

10 = pomocní a nekvalifikovaní pracovníci

11 = žáci, studenti, učni

12 = ostatní

28. Agent

Valid = 33

Neurčeno = 243

Tato proměnná zachycuje případy, kdy byla usmrčená osoba v archivních materiálech označena za agenta nebo agenturního spolupracovníka. Je třeba zdůraznit, že jde pouze o domněnku příslušného původce archiválie, zejména Pohraniční stráže či StB, která může odpovídat skutečné spolupráci usmrčených osob se zahraničními zpravodajskými službami jen zčásti.

Jako „neurčeno“ je pole označeno u těch případů, kdy není spolupráce s agenturní sítí potvrzena, zároveň však není ani vyvrácena.

Pole s kódem

0 = neurčeno

1 = ano

25 Klasifikace zaměstnání (CZ-ISCO), apl. czso.cz/iSMS/klasstru.jsp?kodcis=80040 (citováno k 1. 7. 2015).

29. Přechodné bydliště

Valid = 20

Neurčeno = 256

Informace o dalším bydlišti je uvedena pod tímto názvem. U většiny osob chybí.

V případě osob, které byly usmrčeny na útěku z výkonu trestu, je tato informace uvedena v poznámkách.

Pole bez kódu, text.

30. Úmrtí

Valid = 276

Neurčeno = 0

Jedná se o druh usmrcení, který je zaznamenán v archivních materiálech. V některých ojedinělých případech je v archiváliích uvedeno více možností druhu usmrcení, a proto případná jiná možnost usmrcení je uvedena v druhé, poznámkové části databáze. Pro první část databáze je vybrán ten druh usmrcení, který se v archiváliích vyskytoval nejčastěji. Taktéž je v poznámkách uvedeno, pokud byla smrt způsobena sebevraždou, avšak v jiné podobě než zastřelením.

Příklad

Osoba č. 192: Ve všech archivních materiálech je uvedeno, že osoba byla usmrčena elektrickým proudem. Byl jí tedy přiřazen kód 0. V ohledacím listu usmrčené osoby však bylo uvedeno, že příčinou úmrtí bylo střelné zranění mozku. Tato informace je uvedena v poznámkách.

Pole s kódem

0 = zasažení el. proudem (v hraničním zátarasu)

1 = střelba pohraničnicků, případně příslušníků armády či SNB

2 = zranění způsobené pádem (sestřeleného) letadla

3 = střelba usmrčené osoby (příp. jejího společníka) – tj. sebevražda

4 = zranění způsobené autohavárií

5 = utonutí

6 = utonutí po střelném zranění

7 = zranění výbuchem protipěchotní miny

8 = zranění způsobené psy Pohraniční stráž

31. S kým

Valid = 276

Neurčeno = 0

Zde je zaznamenáno, zda se v tomto případě pokusil i někdo další o přechod státní hranice společně s usmrčenou osobou. Případné konkrétní jméno společníka při přechodu hranic či jeho příbuzenský vztah s usmrčenou osobou jsou uvedeny v poznámkách.

Pokud chybí informace, zda osobu někdo doprovázel, je pole nakódováno jako „sám, sama“. Stejně je pole nakódováno i v případě, že je tato informace uvedena v archivních materiálech jako výsledek šetření pohraničních orgánů.

Pole s kódem

0 = sám, sama

1 = s 1 osobou

2 = se 2 lidmi

3 = se 3 lidmi

4 = se 4 a více lidmi

32. Datum narození

Valid = 250

Neurčeno = 26

Datum narození usmrčené osoby. U osob označených jako „neznámé osoby“ či „neznámi“ nebylo možné datum narození zjistit. Případná doplňující informace je uvedena ve druhé, poznámkové části databáze, která je společná i pro harmonizovanou proměnnou.

Pole bez kódu, číselný záznam ve formátu „DD.MM.RRRR“.

33. Datum narození harmonizované

Valid = 265

Neurčeno = 11

Datum narození usmrčené osoby. U osob označených jako „neznámé osoby“ či „neznámí“ nebylo možné datum narození zjistit. Proměnná zahrnuje i odhadované údaje.

Pokud je k dispozici jen měsíc a rok narození, je datum určeno jako první den v daném měsíci a roce. V případě, že je k dispozici pouze rok narození, je datum určeno jako 1. 1. daného roku. Pokud je možné vycházet pouze z odhadovaného intervalu věku, je datum vypočteno odečtením středu intervalu odhadu věku od data úmrtí, čímž je odhadnut rok narození.

Dále jsou v harmonizované proměnné použita data z publikace Martina Pulce²⁶ pro případy osob, k nimž neexistují data archivního původu. Bližší či doplňující informace k proměnné jsou uvedeny v poznámkách, které jsou společné i pro neharmonizovanou proměnnou.

Příklad

U osoby č. 214 je znám věk pouze jako odhadovaný interval 30–45 let (tzn. střed intervalu odhadu je 37,5, tj. zaokrouhleno na 38) a datum úmrtí (22. 10. 1949), takže jako rok narození je vypočten rok 1911. Následně je postupováno jako v případě, kdy je znám pouze rok narození, tudíž jako datum narození je určeno 1. 1. 1911.

U osoby č. 188 je datum narození známo jen jako květen 1936, harmonizované datum narození je 1. 5. 1936.

Pole bez kódu, číselný záznam ve formátu „DD.MM.RRRR“.

34. Datum incidentu

Valid = 272

Neurčeno = 4

Datum incidentu nemusí být totožné s datem úmrtí. Osoba mohla být při přechodu státní hranice například postřelena a zemřela později (v nemocnici).

Pole bez kódu, číselný záznam ve formátu „DD.MM.RRRR“. (Případné doplňující informace jsou uvedeny v poznámkách, které jsou společné i pro harmonizovanou proměnnou.)

26 PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek.*

35. Datum incidentu harmonizované

Valid = 276

Neurčeno = 0

Datum incidentu nemusí být totožné s datem úmrtí. Osoba mohla být při přechodu státní hranice například postřelena a zemřela později (v nemocnici). Proměnná obsahuje i odhadované údaje. Pokud je znám interval několika dní, je použit první den intervalu. Pokud je k dispozici měsíc a rok incidentu, je jako datum označen první den daného měsíce a roku. Dále jsou v harmonizované proměnné použita data z publikace Martina Pulce²⁷ pro případy osob, k nimž neexistují data archivního původu.

Případné doplňující informace jsou uvedeny v poznámkách, které jsou společné i pro neharmonizovanou proměnnou.

Příklad

U osoby č. 54 je datum incidentu označeno jako „neurčeno“, incident se stal z 25. na 26.10.1978, jako harmonizované datum incidentu je použit první den intervalu, tj. 25.10.1978.

Pole bez kódu, číselný záznam ve formátu „DD.MM.RRRR“.

36. Období

Valid = 276

Neurčeno = 0

Etapa let 1948 až 1989 je rozdělena do čtyř období podle vývoje technických opatření na hranici a podle organizačních změn ve vývoji Pohraniční stráže.

Pole s kódem

0 = 1948–1950

1 = 1951–1965

2 = 1966–1971

3 = 1972–1989

37. Datum úmrtí

Valid = 272

Neurčeno = 4

Datum usmrcení osoby, jež v některých případech následuje až s odstupem od data incidentu, například smrt nastala v nemocnici druhý den ráno. Někdy je datum pouze přibližné, například pokud bylo tělo usmrcené osoby nalezeno později (většinou v případě utonutí).

Přibližné datum je označeno jako „neurčeno“ a v poznámkách, které jsou společné i pro harmonizovanou proměnnou, je zapsáno jako časové rozmezí či spojení jako výrazu cca a číselného údaje.

Pole bez kódu, číselný záznam ve formátu „DD.MM.RRRR“.

38. Datum úmrtí harmonizované

Valid = 276

Neurčeno = 0

Datum usmrcení osoby, jež v některých případech následuje až s odstupem od data incidentu, například smrt nastala v nemocnici druhý den ráno. Proměnná obsahuje i odhadované a přibližné údaje (většinou v případě utonutí).

Pokud je znám interval několika dní, je použit první den intervalu. Pokud je k dispozici měsíc a rok úmrtí, je jako datum označen první den daného měsíce a roku. Dále jsou v harmonizované proměnné použita data z publikace Martina Pulce²⁸ pro případy osob, k nimž neexistují data archivního původu.

Doplňující informace obsahuje druhá, poznámková část databáze, které je společná i pro neharmonizovanou proměnnou.

Pole bez kódu, číselný záznam ve formátu „DD.MM.RRRR“.

39. Vyšetřování po roce 1989

Valid = 276

Neurčeno = 0

Informace, zda se případem zabýval Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu. Poskytl je samotný ÚDV.

Pole s kódem

0 = ne

1 = ano

40. Pozn. \$ 1

Poznámkou je jakákoli významná informace k případu nad rámec jednotlivých proměnných a jejich kategorií.

Příklad

Vojenská hodnost, spolupráce s tajnou policií, informace o dřívějším pokusu o přechod státních hranic, výkonu trestu apod.

Pole bez kódu, text.

Shrnutí

Databáze sleduje proměnné u 276 osob, z nichž byla výrazná většina mužského pohlaví. Věnuje se období v časovém rozpětí let 1948 až 1989. Během této doby se měnil charakter archivních materiálů v závislosti na vývoji systému ostrahy státní hranice a příslušné dokumentace. Na rozdíl od konce 40. let jsou záznamy z poloviny 50. let a pozdějšího období, vedené při vyšetřování usmrcení na státní hranici, více strukturovány a jsou vytvořeny pod jednotným systémem.

Systém zápisu událostí na státních hranicích v pozdějších letech je mnohem přehlednější a jednodušší. Méně často se zde však nachází plánek se zakreslením místa incidentu.

K některým případům existuje také fotografická dokumentace incidentu. Za pozornost stojí fakt, že tato fotografická dokumentace byla vedena zejména u osob usmrčených elektrickým proudem. V případech zastřelení není fotodokumentace tak častá.

Nejčastějším způsobem usmrcení osob na státní hranici byl právě zásah elektrickým proudem. Druhým nejčastějším způsobem bylo zastřelení. Další způsoby jsou ojedinělé.

Některé informace vedoucí k určení hodnoty proměnných byly snadno zjistitelné, některé naopak chyběly. Tyto skutečnosti jsou uvedeny u popisu jednotlivých proměnných.

Legislativní opatření – výběr

Klíčová legislativní opatření, která upravovala režim státní hranice

275/1948 Sb.

ZÁKON

ze dne 2. prosince 1948,

**kterým se přenáší působnost finanční
stráže v celním pohraničním pásmu na
Sbor národní bezpečnosti**

69/1951 Sb.

ZÁKON

ze dne 11. července 1951

o ochraně státních hranic

70/1951 Sb.

NAŘÍZENÍ

ministra národní bezpečnosti

ze dne 14. července 1951

**o právu příslušníka Pohraniční stráže
použít zbraně**

63/1965 Sb.

ZÁKON

ze dne 18. června 1965

o cestovních dokladech

114/1969 Sb.

VLÁDNÍ NAŘÍZENÍ

ze dne 8. října 1969,

**jímž se stanoví, v kterých případech
může být vydání cestovního dokladu
odepřeno**

275/1948 Sb.

ZÁKON

ze dne 2. prosince 1948,

kterým se přenáší působnost finanční stráže v celním pohraničním pásnu na Sbor národní bezpečnosti**§ 4**

Národní shromáždění republiky Československé usneslo se na tomto zákoně:

§ 1

Působnost, která přísluší v celním pohraničním pásnu finanční stráži, přechází, s výjimkou výkonu pomocné služby u celních úřadů, na Sbor národní bezpečnosti; další výjimky může stanovit vláda nařízením.

§ 2

Výkon služby podle § 1 upraví vláda nařízením. Dokud se tak nestane, platí dosavadní předpisy se změnami plynoucími z tohoto zákona.

§ 3

Ministr vnitra určí v dohodě s ministrem financí, kteří příslušníci finanční stráže budou převedeni do Sboru národní bezpečnosti, a upraví podrobnosti tohoto převodu.

(1) Tento zákon nabývá účinnosti dnem 1. ledna 1949. Přípravy k jeho provedení lze však učiniti již před tímto dnem; zejména mohou být vydána již před tímto dnem vládní nařízení podle § 1 a 2 a učiněna opatření podle § 3.

(2) Tento zákon provedou ministři vnitra a financí.

Gottwald v. r.**Dr. John v. r.****Zápotocký v. r.****Nosek v. r.****Řuriš v. r.****za ministra Dr. Dolanského.**

69/1951 Sb.

ZÁKON

ze dne 11. července 1951
o ochraně státních hranic
 Změna: 138/1965 Sb.
 Změna: 145/1971 Sb.

Národní shromáždění republiky Československé usneslo se na tomto zákoně:

§ 1

K zajištění pokojné výstavby socialismu v naší vlasti je třeba účinně chránit státní hranice před pronikáním všech nepřátel tábora pokroku a míru. Ochrana státních hranic je proto povinností každého občana.

§ 2

Provádění ochrany státních hranic náleží do působnosti ministerstva vnitra Československé socialistické republiky, které tento úkol plní svými orgány, zejména Pohraniční stráží.

§ 3

(1) Službu v Pohraniční stráží vykonávají pro její význam, odpovědnost a namáhavost vybraní příslušníci pracujícího lidu.

(2) Příslušníci Pohraniční stráže mají stejná práva a stejné povinnosti jako příslušníci vojska; při výkonu své pravomoci mají též právní postavení příslušníků Sboru národní bezpečnosti.

§ 4

Organisaci Pohraniční stráže stanoví a předpisy o jejím doplňování, o propouštění příslušníků Pohraniční stráže a služební předpisy vydá ministr vnitra Československé socialistické republiky.

§ 5

O součinnosti Pohraniční stráže s brannou mocí rozhoduje ministr vnitra Československé socialistické republiky v dohodě s ministrem národní obrany.

§ 6

Služba v Pohraniční stráží se počítá jako služba ve vojsku. Hodnosti dosažené v Pohraniční stráží jsou vojenskými hodnostmi. Pro příslušníky

Pohraniční strážé platí předpisy o platových poměrech příslušníků ozbrojených sborů.

§ 7

Příslušníci Pohraniční strážé podléhají vojenské soudní pravomoci a ustanovením o trestných činech vojenských.

§ 8

Ministr vnitra Československé socialistické republiky stanoví nařízením, kdy příslušník Pohraniční strážé při výkonu své pravomoci užije zbraně.

§ 9

Ministr vnitra Československé socialistické republiky v dohodě s ministerstvem financí upraví součinnost Pohraniční strážé s finančními orgány při zjišťování trestných činů a přešupků finanční povahy.

§ 10

(1) Ke splnění úkolů uvedených v tomto zákoně může ministr vnitra Československé socialistické republiky činit potřebná opatření a vydávat obecně závazné předpisy; může zejména stanovit,

a) že vstup a pobyt na určité části území státu je zakázán nebo dovolen jen na zvláštní povolení,

b) že na určité části území státu je k provádění prací, které mění tvářnost terénu, nebo ke zřízení telekomunikačních nebo energetických vedení vnitrostátních nebo mezinárodních třeba též předchozího souhlasu ministerstva národní bezpečnosti.

(2) V jednotlivých případech může ministr vnitra Československé socialistické republiky přenést pravomoc podle odstavce 1 na své podřízené orgány.

§ 11

Tento zákon nabývá účinnosti dnem vyhlášení; provede jej ministr vnitra Československé socialistické republiky v dohodě se zúčastněnými členy vlády.

Gottwald v. r.

Dr. John v. r.

Zápotocký v. r.

Kopřiva v. r.

70/1951 Sb.

NAŘÍZENÍ

ministra národní bezpečnosti
ze dne 14. července 1951

o právu příslušníka Pohraniční stráže použít zbraně

Ministr národní bezpečnosti nařizuje podle § 8 zákona ze dne 11. července 1951, č. 69 Sb. o ochraně státních hranic:

§ 1

Příslušník Pohraniční stráže použije při výkonu své pravomoci zbraně, zachováváje potřebnou opatrnost:

a) proti osobám, které na území republiky neoprávněně přešly nebo se po území republiky neoprávněně pokoušejí přejít státní hranice a na výstrahu se nezastaví;

b) bez výstrahy, je-li zjevně podniknut útok proti příslušníku Pohraniční stráže, proti jiné osobě, proti stanovišti, které střeží, nebo proti sousednímu stanovišti;

c) bez výstrahy k zamezení útěku osob zatčených, zadržených nebo nebezpečných pachatelů trestných činů, nelze-li jinak útěku zabránit;

d) proti osobám, které se zprotiví služebním zákrokům příslušníka Pohraniční stráže, nelze-li jinak a přes výstrahu překonat odpor, směřující ke zmaření služebního zákroku.

§ 2

Toto nařízení nabývá účinnosti dnem vyhlášení.

Zápotocký v. r.
Kopřiva v. r.

63/1965 Sb.

ZÁKON

ze dne 18. června 1965
o cestovních dokladech

Národní shromáždění Československé socialistické republiky se usneslo na tomto zákoně:

ODDÍL PRVNÍ
Cestovní doklady

§ 1

(1) Občané Československé socialistické republiky mohou překročit státní hranice Československé socialistické republiky nebo se zdržovat v cizině jen s platným československým cestovním dokladem.

(2) Cestovní doklad obsahuje podstatné údaje o totožnosti občana a označení, pro které státy, na kolik cest a na jakou dobu platí.

§ 2

Cestovní doklady se vyhotovují v jazyce českém nebo slovenském a v jednom, případně ve dvou cizích jazycích.

ODDÍL DRUHÝ
Vydávání cestovních dokladů

§ 3

Cestovní doklady vydává ministerstvo vnitra, ministerstvo zahraničních věcí a orgány jimi zmocněné. Tyto orgány mohou též platnost cestovních dokladů rozšířit nebo prodloužit.

§ 4

(1) Vydání cestovního dokladu může být odepřeno občanům,

a) jejichž cesta do ciziny by nebyla v souladu se státními zájmy,

b) proti nimž je vedeno trestní řízení,

c) kteří byli odsouzeni pro trestný čin, pokud se na ně nehledí, jako by nebyli odsouzeni, nebo pokud odsouzení nebylo zhlazeno,

d) kteří při pobytu v cizině svým jednáním poškodili dobré jméno Československé socialistické republiky.

(2) Vydaný cestovní doklad může být z důvodů uvedených v odstavci 1 odňat nebo jeho platnost omezena. Cestovní doklad může být odňat také tehdy, odpadl-li účel cesty, pro který byl vydán.

ODDÍL TŘETÍ

Závěrečná ustanovení

§ 5

Ustanovení tohoto zákona se vztahují i na osoby bez státní příslušnosti zdržující se trvale na území Československé socialistické republiky.

§ 6

Ustanovení branného zákona o cestování do ciziny a vystěhování zůstávají nedotčena.

§ 7

Ministerstvo vnitra a ministerstvo zahraničních věcí vydají podrobnější předpisy k provedení tohoto zákona, v nichž stanoví zejména druhy cestovních dokladů, dobu a územní rozsah jejich platnosti a způsob podávání žádostí o jejich vydání.

§ 8

Zrušují se:

1. zákon č. 53/1949 Sb., o cestovních pasech;

2. zákon č. 71/1922 Sb., o vystěhovalectví;
3. vládní nařízení č. 170/1922 Sb., jímž se provádí zákon o vystěhovalectví;
4. vládní nařízení č. 66/1963 Sb., o úpravě působnosti ve věcech cestovních pasů.

§ 9

Tento zákon nabývá účinnosti dnem 1. srpna 1965.

Novotný v. r.

Laštovička v. r.

Lenárt v. r.

114/1969 Sb.

VLÁDNÍ NAŘÍZENÍ

ze dne 8. října 1969,

jímž se stanoví, v kterých případech může být vydání cestovního dokladu odepřeno

Vláda Československé socialistické republiky nařizuje k provedení § 4 odst. 1 písm. a) zákona č. 63/1965 Sb., o cestovních dokladech:

§ 1

Vydání cestovního dokladu může být občanům odepřeno podle § 4 odst. 1 písm. a) zákona č. 63/1965 Sb., o cestovních dokladech, je-li cesta do ciziny v rozporu s ochranou bezpečnosti státu, vnitřního pořádku, veřejného zdraví nebo morálky, a dále jde-li o cestu

a) do států, s kterými Československá socialistická republika neudrhuje diplomatické styky;

b) k návštěvě státního občana Československé socialistické republiky, který se zdrhuje v cizině bez povolení československých úřadů;

c) občana, proti kterému je veden výkon rozhodnutí pro neplnění vyživovací povinnosti nebo neplnění finančních závazků vůči státu nebo socialistické organizaci;

d) občana, jehož jednání nasvědčuje tomu, že hodlá zůstat v cizině po uplynutí doby povoleného pobytu v cizině;

e) která není devizově kryta;

f) bez příslibu deviz, s výjimkou cest za příbuznými v pokolení přímém, sourozenci a manžely, nejde-li o případ uvedený pod písm. a) až d).

§ 2

Toto vládní nařízení nabývá účinnosti dnem vyhlášení.

Ing. Černík v. r.

Abstract

This book focuses on the group of people who lost their lives on the journey across the Czechoslovak borders between 1948 and 1989. It will build upon earlier documentation work done by Czech and German historians and will come primarily from archival material. In addition to a primarily documentary approach, however, it will add a systematic analytic method, which relies on a systematic analysis of the authors' own data set. It will use data about those who were arrested, for the first time helping to contextualize the course of those who were killed.

First, it will follow the changes in requirements at the Czechoslovak border after the Second World War. Traveling was gradually made more difficult. In order to suppress illegal movement across the border, border security was Sovietized, and potentially disloyal citizens were moved away from the border regions. Among the harshest security provisions at times were electric fences, mine fields, and guard dogs. The so-called military patrol used handguns for the whole period in question. The result of these measures was a system that caused the deaths of at least 276 civilians and an even greater number of border guards from 1948 to 1989.

The analytical section explores various characteristics of the group of people killed, so as to create a complex image of the situation at the state border during that time. The analysis uses the authors' own data

set with 37 variables, covering personal data, the „incidents“ themselves, and the means through which the „incidents“ were later investigated. It works with a subgroup of 266 people killed, who either crossed the border willingly or whose intention for doing so remains unclear, and it carries out a census regarding this studied group. The periodization of the state border regime arises and is analytically verified; the high number of foreigners in certain periods is explained; and the successful strategy of „cleansing“ the border regions from „politically unreliable“ people is confirmed with a socio-geographic analysis, among other things. The method of combining the formation of a data set with an anchored approach to biographical study, period regulations, and further conditions is an experiment for Czech historiography. The data set is available in the Czech Social Science data archive, enabling a replication of the method and offering itself up for further research.

Online příloha knihy na www.zelezna-opona.cz.

Železná opona v Československu

Usmrcení na československých státních hranicích v letech 1948–1989

Tereza Mašková, Vojtěch Ripka

Kapitoly Cestovní pasy a výjezdní povolení a Pohraniční stráž s přispěním Ľubomíra Morbachera,
příloha Expertní text s přispěním Kláry Stříbné

Recenzenti: prof. PhDr. Jan Rychlík, DrSc., Martin Vávra, Ph.D.

Redaktor: Ondřej Šanca

Grafická úprava, příprava grafů a obálka: Jiří Maha

Písmo: Topol, Karmina

Papír: PlanoJet

Tisk: TNM Print s.r.o.

Vydal Ústav pro studium totalitních režimů

Síwecova 2, Praha 3, 130 00

www.ustrcr.cz

a Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Jilská 1, 110 00 Praha 1

www.soc.cas.cz

v roce 2015

ISBN 978-80-88292-71-5 (Ústav pro studium totalitních režimů)

ISBN 978-80-7330-364-8 (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.)

Kdo byli lidé usmrčení při pokusu o přechod hranice československé železné opony? Co je k přechodu hranice motivovalo? Měnila se podoba tohoto fenoménu v čase? Pokud ano, proč a jak? Kdo nese odpovědnost za usmrčené a co se s těmito viníky stalo? Jaké jsou rozdíly mezi zeměmi bývalého sovětského bloku v pokusech o přechod hranice, politice ochrany hranice či percepci po roce 1990? Co bylo o ostraze hranice obecně známo, respektive co věděli ti, kteří se pokusili o přechod hranice? Tyto otázky se snaží systematickým způsobem zodpovědat předkládaná studie.

→ www.zelezna-opona.cz

„Autoři shromáždili velké množství dat, která zpracovali s neuvšední péčí, a publikace bude jistě cenným příspěvkem k dějinám železné opony a emigrace v éře socialismu v Československu.“

prof. PhDr. Jan Rychlík, DrSc.
Ústav českých dějin FF UK

„Zaměření práce je dobře zdůvodněno – specifický fenomén usmrčení na hranicích dává smysl až při zasazení do obecnějšího kontextu železné opony a nelegálních přechodů hranic. Nejvýznamnějším kladem práce a přidanou hodnotou oproti jiným publikacím na obdobná témata je databáze, která popisuje a pokud možno i kvantifikuje a standardizuje okolnosti spojené s osobami, které na hranicích zahynuly.“

Martin Vávra, Ph.D.
Český sociálněvědní datový archiv, Sociologický ústav AV ČR